

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2011

УДК 94 (477) (082)
П 78

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2011 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **Р. І. Ветров**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **Г. Г. Кривчик**; канд. іст. наук, доц. **Г. М. Книш** (відп. секретар); канд. іст. наук, проф. **С. І. Поляков**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**
д-р іст. наук, проф. **В. В. Чевцов**

П 78 **Проблеми політичної історії України** : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 6. – 224 с.

ISBN 978-966-551-341-4

У виданні опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших ВНЗ країни. Висвітлено досить широке коло актуальних проблем політичної історії Наддніпрянської України – питання розвитку революційного руху, діяльності політичних партій та громадських організацій, окремих історичних персоналій XIX–XX ст. та ін.

Збірник розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14. 04. 2010 р. №1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки». (Бюлетень ВАК України. 2010. № 5)

ISBN 978-966-551-341-4

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2011
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2011

Наукове видання
ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 6

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор Т. А. Ягельська
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Т. А. Ягельська

Підписано до друку 10.05.2011. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 13,02. Ум. фарбовідб. 13,02. Обл.-вид. арк. 15,5. Тираж 100 пр.
Вид. №. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ВСТУП

Пропоноване видання є шостим випуском збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ. Разом з тим у ньому знайшли відображення результати наукової роботи дослідників різних ВНЗ Дніпропетровська, а також істориків із Запоріжжя, Дніпродзержинська, Києва та Львова. Значна частина матеріалів, надрукованих у даному випуску, була апробована на Третіх наукових читаннях з проблем політичної історії України та Росії, присвячених пам'яті знаного вченого-історика професора А. М. Черненка, які відбулися на історичному факультеті ДНУ у квітні 2011 р.

У збірнику висвітлено широке коло актуальних та дискусійних питань політичної історії Наддніпрянської України. Зокрема, аналізуються недостатньо вивчені сюжети генезису вітчизняної державності, історії політичних партій та громадських організацій, революційного руху в українських землях.

Уміщені у цьому збірнику матеріали умовно можна структурувати на декілька частин. Перша з них містить статті Н. О. Сіталової, Ю. І. Коломойця, О. П. Сарнацького, В. В. Кузьменко, Ю. В. Берестеня, О. Л. Левіна, В. І. Мороза, М. В. Рошко, О. І. Савченка, Л. М. Кривошеєвої, Є. П. Назарової, в центрі розгляду яких знаходяться питання суспільно-політичного розвитку Наддніпрянської України наприкінці XIX – початку XX ст., діяльність соціал-демократів, есерів та національних партійних організацій, ступінь їхнього впливу в тогочасному соціумі. Крім того, діяльність окремих історичних персоналій цього часу розглядається О. Б. Шляховим та В. І. Лазебник.

Ще одна частина збірника акумулює розвідки О. В. Михайлюка, О. С. Бабічевої, В. Я. Яценка, Р. І. Ветрова, С. В. Зборець, Н. Р. Романець, присвячені вивченню історії політичних партій і громадських організацій часів революції 1917 р., громадянської війни та періоду 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, тут зосереджено увагу на проблемах Голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресіях в УРСР у передвоєнний час.

Наступну частину збірника утворюють студії, в яких висвітлюються малодосліджені сюжети політичного та соціокультурного життя України як у період хрущовської відлиги, так і в роки незалежності, питання європейського вектора у зовнішній політиці України. Ці статті репрезентували О. Ф. Нікілев, В. В. Білополий, С. Г. Руденко, Т. М. Кондратюк та Л. Ф. Кондратюк. Спробу відродження та трансформації монархічної ідеології в Росії на сучасному етапі досліджували Р. В. Гула та О. М. Щурко.

Також у збірнику вміщено рецензії Г. М. Книша, І. О. Кривого та О. В. Дяченко на праці відомого дослідника української історії пе-

ріоду революційної доби 1917–1920 рр. В. Ф. Солдатенка. У розділі «З наукової спадщини» друкується написана в 1989 р. розвідка проф. А. М. Черненка «Про Леніна – правду», яка вже стала бібліографічною рідкістю, але й зараз не втратила своєї актуальності та наукової значущості.

Широкий спектр проблематики вміщених у збірнику матеріалів, повнота використання авторами різноманітних джерел робить запропоноване видання цікавим та корисним не лише для фахівців-дослідників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а й для всіх тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні минулого України.

О. Б. Шляхов

*відповідальний редактор,
доктор історичних наук*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477) «1902/1904»

Н. О. Сігалова

Київський славістичний університет

ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СОЦІАЛІСТІВ- РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ

Висвітлено основні віхи процесу формування програми Партії соціалістів-революціонерів, її вивчення та обговорення членами Південноукраїнських організацій есерів.

Ключові слова: соціалісти-революціонери, народництво, програма, ідеологія, соціалізм.

Отражены основные вехи процесса формирования программы Партии социалистов-революционеров, ее изучения и обсуждения членами Южноукраинских организаций эсеров.

Ключевые слова: социалисты-революционеры, народничество, программа, идеология, социализм.

The basic landmarks of process of forming of program of the socialists-revolutionaries party, its study and discussion by the socialists-revolutionaries of Southern Ukraine are reflected.

Key words: socialists-revolutionaries, narodnichestwo, program, ideology, socialism.

Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) – спадкоємиця традицій революційного народницького руху 70–80-х рр. XIX ст., «Народної Волі» та «Землі й Волі». Відродження народництва, після репресій влади щодо зазначених організацій, відбулося вже у 90-х рр. XIX ст., коли у багатьох місцевостях Російської імперії виникла низка гуртків та груп, що не мали спільної назви, але дотримувалися у цілому народницької теорії економічного розвитку країни та загальних положень програми старих народників-соціалістів [16, с. 14].

На зламі XIX–XX ст. у революційному народницькому русі стало питання ідеологічного оновлення. Основи для цього було закла-

дено дослідженнями молодих народників-економістів О. В. Пешехонова, П. О. Віхляєва, К. Р. Качаровського, Б. М. Черненкова та інших, які намагалися довести, що селянські господарства стійкі за своєю сутністю, що в село тяжіє не до класового розшарування, а до стабілізації та що в соціальному відношенні немає принципівих відмінностей між селянином та робітником. Головним теоретиком неонародництва став В. М. Чернов, який намагався його європеїзувати, створити соціалістичну теорію, яка б відповідала соціальній структурі країн із переважаючим сільським населенням. Він став ініціатором створення та автором програмової статті Аграрно-соціалістичної ліги (1900 р.) [15, с. 434].

Після оприлюднення у січні 1902 р. повідомлення про створення ПСР тимчасовою програмою партії проголосили програму «Вісника російської революції», яка характеризувалася відданістю народовольським традиціям [16, с. 434]. У вересні 1902 р., для створення проекту програми партії, у «Революційній Росії» відкрито рубрику «3 програмних питань», в якій публікувалися статті В. М. Чернова та інших ідеологів неонародництва.

Восени 1902 р. В. М. Чернов, М. І. Ракитников, Г. О. Гершуні, С. М. Слетов та А. І. Потапов почали розробку проекту програми ПСР. Першим написав свій проект М. І. Ракитников. За висловом В. М. Чернова він співпадав «з революційним марксизмом 1848 р., марксизмом «Комуністичного маніфесту». Натомість В. М. Чернов підготував контрпроект, «застосувавши до аналізу капіталізму ряд розбіжностей та конкретизацій, притаманних школі Герцена–Михайловського» [11, с. 32]. У січні 1903 р. його розіслано російським організаціям та відомим есерам і народникам. На нараді, яка відбулася 7–9 серпня 1903 р. у Женеві, діячі партії прийняли компромісний варіант, основу якого склали погляди В. М. Чернова та його прибічників [10, с. 101; 11, с. 33].

Упродовж 1902–1904 рр. на сторінках «Революційної Росії» тривала публікація програмно-теоретичних статей. У 1904 р. у № 46 центрального органу партії опубліковано новий програмний проект, складений редакцією газети, до якої входили В. М. Чернов, М. Р. Гоц та Л. Е. Шишко. Саме тому він мав багато спільного з проектом 1903 р. [11, с. 33–34]. Після довготривалих суперечок програму (з деякими змінами) затвердили на І з'їзді партії, який проходив із 29 грудня 1905 р. по 4 січня 1906 р. на Іматрі. Програма ПСР проіснувала до 1920 р., коли Х Рада партії прийняла рішення про її перегляд. Значні розбіжності поглядів партійних діячів на зміст програми сприяв тому, що її обговорення призвело до розколу організації на три гілки: 1) ліву – «максималісти», 2) центральну – есери старого типу, 3) праву – «трудоі народні соціалісти».

В основу програми та всієї есерівської ідеології було покладено народницьку ідею про можливість особливого шляху країни до соціалізму, не чекаючи коли основи для цього будуть закладені капіталізмом. Разом із тим есери внесли до народницької ідеологічної доктрини суттєві корективи, які відображали зміни у суспільстві та філософській думці початку ХХ ст. Вони вважали, що політична партія не повинна керуватися тільки однією філософською теорією. Серед есерів були прихильники суб'єктивного методу М. К. Михайловського, вчень махізму, емпіріокритицизму, неокантіанства. Єдність була в неприйнятті марксистського матеріалістичного та моністичного погляду на історію та суспільне життя [15, с. 434]. Таким чином, на думку російського дослідника М. Д. Єрофеева, розробники програми прийняли ідеї народників ХІХ ст., модернізували їх, надали друге дихання, очистили від патріархальності та ірраціоналізму, доповнили низкою положень із інших філософських, економічних та політичних учень [12, с. 6].

Процес формування ідеологічних основ функціонування південноукраїнських організацій есерів був також складним, адже на початковому етапі свого існування вони не мали загальнопартійної програми як головного орієнтира власної діяльності та повинні були спиратися на доступну літературу різного спрямування, а також потреби місцевого загалу. На засіданнях активних діячів організацій проводилися обговорення суспільної ситуації в країні, становища пролетаріату та селянства в державі та регіоні, можливість застосування у таких умовах відповідних теоретичних настанов неонародництва. Наприклад, один із керівних органів Катеринославської організації соціалістів-революціонерів – «Представницька Робоча Група» – мав збиратися раз на тиждень для вирішення нагальних проблем. На таких зустрічах передбачалося проведення бесід із питань програми й тактики революційної діяльності [6, арк. 86]. Агітатори Миколаївської організації мали два рази на тиждень збиратися для роз'яснення один одному програми партії [13, арк. 49]. З метою оприлюднення різніці програмних засад, діячі партій соціалістичного спрямування часто проводили публічні диспути. Прикладом може слугувати диспут, який відбувся 20 червня 1904 р. за участі есерів та соціал-демократів міста Миколаєва [13, арк. 52]. У листопаді 1905 р. подібні зустрічі проводилися у Сімферополі [9, с. 35]. «Гарячі суперечки» відбувалися на диспутах політичних партій у Катеринославі влітку 1905 р. на так званих «політичних біржах» [14, с. 2].

Проводилися публічні читання отриманої літератури, брошур програмного характеру: «Социалисты-революционеры и чего они добиваются», «О земле», «Для чего нужна свобода слова», «Почему у нас требуют неприкосновенности личности и жизни» [1, арк. 17]. Ке-

рівники намагалися роз'яснити рядовим членам партії сутність неонародницької ідеології та її відмінності від інших партійних учень. Так, на початковому етапі існування Катеринославської організації, один з її керівників А. І. Альтовський читав лекції з метою показати різницю між програмами діяльності есерів та соціал-демократів, підкреслюючи те, що останні виключали з власної програми пропаганду серед селян [1, арк. 65]. Крім того, формування ідейних поглядів та моральних цінностей есерів на місцях відбувалося під великим впливом прогресивної російської та зарубіжної літератури. Художні твори формували активну суспільну позицію, опозиційні настрої. Есери знайомилися з літературними творами М. О. Добролюбова, Е. Золя, Г. Е. Лессінга, Л. М. Толстого [4, арк. 34; 5, арк. 28]. Читали праці з політекономії Д. Рікардо, М. І. Туган-Барановського [4, арк. 34].

Загальнопартійні програмно-організаційні документи південноукраїнські есери почали отримувати тільки в період революції. Про це свідчать результати обшуків, під час яких у есерів знаходили програму ПСР [7, арк. 301]. Результатом вивчення та обговорення останньої стали прокламації програмного характеру. Вони мали структуру програмного документу та відображали всі основні положення програми ПСР. Крім того, намагалися у доступній формі донести до населення регіону ідеологію неонародництва. Такий ґрунтовний виклад програмних положень зустрічаємо у прокламації «Наші задачі» (липень 1906 р.). Проаналізувавши зміст інших відозв, можна стверджувати, що вони також відповідали загальноприйнятій програмі партії, але висвітлювали тільки конкретні її положення відповідно до історичного моменту, та були написані у довільному стилі.

Соціалісти-революціонери намагалися змоделювати майбутнє життя країни спираючися на некапіталістичні структури аграрної цивілізації. Вони вірили у самотність Російської держави та можливість завдяки патріархальному селянству та общині прийти до соціалізму, оминувши капіталізм.

Програма Партії соціалістів-революціонерів, звичайно ж, була сприйнята не всіма колами суспільства. Багато її пунктів зустріли різку критику. М. Алянчиков критикував есерів за недалекоглядність та неврахування суспільних особливостей тогочасної держави [2, с. 26]. Академік І. М. Майський характеризував програму таким чином: «Трошки Канта, трошки Маркса, трошки Михайловського та Лаврова, трошки соціалізму, трошки відсебятини – такою є програма Віктора Чернова та всієї партії есерів» [3, с. 4].

Ставлення південноукраїнських есерів до програми партії, свого часу, висловив орган одеських соціалістів-революціонерів «Революционное дело» (від 24 жовтня 1917 р.) (за редакцією членів партії С. С. Зака, В. А. Геракліті, М. М. Лордкіпанідзе, І. В. Шерешев-

ського, Г. Б. Шрайбера): «програма – це свята святих партії, відзеркалення її ідеалу, її кінцевої мети. Це те її надбання, яке випрацьовується тяжкою ідейною працею цілих поколінь партійних працівників, яке вони поважають як свою гордість, свою найкращу прикрасу. Наша програма революційного соціалізму у своїх характерних рисах залишилася тією ж, якою вона була висловлена нашими великими вчителями М. Г. Чернишевським, П. Л. Лавровим та М. К. Михайловським. Характерні риси ці такі: 1) визнання особливостей економічного укладу російського життя; 2) впевненість, що російські соціалісти зобов'язані пристосовувати своє вчення до цих особливостей; 3) віра в активну роль людини в історії...; 4) об'єднання під прапором соціалізму пролетаріату, трудового селянства та соціалістичної інтелігенції» [8, с. 42].

Бібліографічні посилання

1. «Агентурные донесения об организации Екатеринославского комитета социалистов-революционеров» (4 сентября – 31 декабря 1902) // Государственный архив Днепропетровской области (далі: ДАДО). – Ф. 32 (Катеринославське охоронне відділення), оп. 1, спр. 14, арк. 1–152.
2. **Алянчиков Н.** Русские политические партии / Н. Алянчиков. – Тверь : Типо-Литография Ч. М. Родионова, 1907. – 73 с.
3. **Гусев К. В.** М. Чернов. Штрихи к политическому портрету (Победы и поражения Виктора Чернова) / К. В. Гусев. – М. : РОССПЭН, 1999. – 207 с.
4. «Дело об обнаружении подпольной типографии, принадлежащей Екатеринославской группе социалистов-революционеров» (4 августа – 3 октября 1905) // ДАДО. – Ф. 313 (Катеринославське губернське жандармське управління), оп. 1, спр. 573, арк. 1–53.
5. «Дело об обнаружении в г. Екатеринославе подпольной типографии Екатеринославского комитета партии социалистов-революционеров» (24 декабря 1905 – 2 марта 1906) // ДАДО. – Ф. 313, оп. 2, спр. 1469, арк. 1–32.
6. «Дело о революционной деятельности Екатеринославского комитета партии социалистов-революционеров» (17.12. 1902 – 26.01. 1905) // ДАДО. – Ф. 313, оп. 1, спр. 510, арк. 1 – 821.
7. «Донесения, телеграммы о деятельности членов РСДРП и других революционных партий» (11 января – 3 декабря 1907) // ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 119, арк. 1–728.
8. **Калмакан И. К.** Идея Учредительного собрания в программных и теоретических документах Всероссийских и украинских политических партий (1905–1918) / И. К. Калмакан, Т. Н. Чернега-Сердюкова. – Одесса : АстроПринт, 2000. – 200 с.
9. **Королев В. И.** Бунт на коленях. (Политические партии в Таврической губернии. 1905–1907 гг.) / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 71 с.
10. **Леванов Б. В.** Программные принципы партии социалистов-революционеров / Б. В. Леванов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 6. – С. 100–109.
11. **Леонов М. И.** Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 512 с.

12. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы : в 3 т. – М. : РОССПЭН, 1996. – Т. 1. 1900–1907 гг. – 686 с.

13. Переписка с Департаментом полиции и начальниками охранных отделений об установлении наблюдения за лицами, принадлежащими к Николаевской рабочей организации партии эсеров» (22 декабря 1904) // Центральный Державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 359 (Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 1, арк. 1–149.

14. **Петровский Г. И.** Екатеринослав пролетарский / Г. И. Петровский // Правда Украины. – 1955. – 3 ноября. – С. 2.

15. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энцикл. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.

16. Программы политических партий в России / [под ред. и с пред. И. В. Владиславлева]. – М.: Популярная общественно-политическая библиотека «Книга и жизнь», 1917. – 80 с.

Надійшла до редколегії 12.11.2010

УДК 63.3(2) 47

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ В ШВЕЙЦАРІЇ
ЦЕНТРУ РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Проаналізовано причини формування в Швейцарії центру російської політичної еміграції.

Ключові слова: Швейцарія, еміграція, нейтралітет.

Проанализированы причины формирования в Швейцарии центра российской политической эмиграции.

Ключевые слова: Швейцария, эмиграция, нейтралитет.

Article is about Switzerland as a centre of the russian political emigration.

Key words: Switzerland, emigration, neytralitet.

Діяльність політичної еміграції часто здійснювала великий вплив на різні аспекти внутрішнього життя багатьох країн світу. Достатньо проаналізувати історію еміграції в нові та новітні часи у Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, Ірані, Туреччині, щоб зрозуміти, наскільки важливою була роль політичних вигнанців у революційних подіях на батьківщині. Існує визначена закономірність політичної еміграції,

---

© Ю. І. Коломоєць, 2011

яка полягає у тому, що із посиленням антидемократичності правлячого режиму, що завжди супроводжується зростанням переслідувань та репресій, еміграція із країни набуває все більших масштабів. Неодноразово підкреслювали значення еміграції видатні діячі революційного руху Д. Мадзіні, О. Бланкі, Е. Бернштейн, М. Бакунін, Ф. Енгельс, О. Герцен та ін. Один з лідерів німецької соціал-демократії Е. Бернштейн, який в роки «виключного закону проти соціалістів» був змушений перебувати у Швейцарії, зазначав, що «в середині XIX ст. Луганно було справжнім гніздом утікачів. Заколотники проти панування Австрії над Ломбардією знайшли тут центральний пункт, з якого вони могли контрабандним шляхом увозити у підкорену Австрії область свої запальні твори, а за певних обставин, і зброю» [3, с. 12]. У синтетичному вигляді оцінку політичній еміграції дав Ф. Енгельс, який у роботі «Емігрантська література» підкреслював, що «після кожної революції чи контрреволюції, що зазнала краху, серед емігрантів, що втекли за кордон, розвивається лихоманкова діяльність. Створюються партійні угруповання різноманітних відтінків, кожна з яких докоряє іншим у тому, що вони завели коня у трясовину, і звинувачує їх у зраді та всіляких смертних гріхах. При цьому зберігають тісний зв'язок з батьківщиною, ведуть конспіративну роботу, друкують листівки та газети, клянуться, що через двадцять чотири години знову «почнетесья», що перемогу гарантовано, а напередодні цього вже задалегідь розподіляють урядові посади» [19, с. 510].

Великого значення надавали емігрантській діяльності керівники російського революційного руху. Вони сприймали еміграцію у двох площинах: з одного боку, як місце для переховування від переслідувань з боку царських правоохоронних органів, а з іншого – як можливість продовження своєї боротьби в нових умовах. Так, наприклад, один із лідерів революційного народництва С. Степняк (Кравчинський), виконавець замаху 1878 р. на керівника жандармів Мезенцова, у своїх спогадах підкреслював, що «Закордон для емігранта це місце відпочинку, далекий острівець, куди намагається дістатися той, чий човен розбитий або пом'ятий бушуючими хвилями» [16, с. 44]. Більшість емігрантів притримувалися точки зору про необхідність еміграції для подальшої боротьби. Яскравим виразником цієї ідеї можна вважати В. Леніна, який відзначав, що «Революційна боротьба часто буває неможлива без еміграції революціонерів» [11, с. 270].

Початок російській політичній еміграції було покладено ще в XVI ст., коли у зв'язку з можливими репресіями з боку Івана Грозного за кордоном опинилися деякі представники правлячої верхівки. Найвидатнішим з них був князь А. Курбський, який із еміграції розпочав полеміку з російським царем, намагаючися виправдати свою вте-

чу політичними, а не особистими мотивами. Наприкінці XVI ст. виїзд росіян за кордон стає значно інтенсивнішим, оскільки царський уряд з часів Б. Годунова розпочинає відправляти молодь навчатися в Європу. Після певних періодів самоізоляції Московської держави з кінця XVII ст. в епоху Петра I розпочинається виїзд за кордон численних представників аристократичних родів для навчання в передових країнах Західної Європи. Саме в цей час поновлюється і політична еміграція. Після розкриття спроби заколоту царевича Олексія в Швейцарії переховувався один з його учасників А. Веселовський.

У XIX ст. російська політична еміграція набуває систематичного та безперервного характеру. Подолання труднощів для виїзду із країни після реформ Олександра I у поєднанні з посиленням репресій в епоху Миколи I привело до значного зростання кількості політемігрантів. Слід зазначити певну динаміку цього процесу: якщо в 20–40-х рр. політична еміграція являла собою поодинокі випадки (М. Бакунін, О. Герцен, І. Головін та ін.), то в 50–60-х рр. – це вже були десятки людей, з 70-х рр. XIX ст. кількість емігрантів вимірювалася сотнями. Так, за оцінками деяких істориків за 1861–1895 рр., за кордоном знаходилося більше тисячі осіб. Із початку XX ст. кількість емігрантів починає вимірюватися тисячами. За даними Особливого Відділу Департаменту поліції на 1905 р. тільки в країнах Західної Європи знаходилося майже 20 тисяч російських революціонерів [14, с. 104].

Головним джерелом поповнення лав політичних емігрантів були діячі революційного руху, які змушені залишати Росію, рятуючися від переслідувань з боку політичної поліції. Про те, що боротьба з революційним рухом у Росії посилювалася, свідчить різке збільшення кількості людей, які були відправлені в Сибір на заслання. Згідно з даними, які наводить дослідник О. Мещерський, на 1895 р. в Сибіру знаходилося 317 революціонерів, у 1900 р. – 1089, а в 1903 р. – 2366 осіб [13, с. 131].

Значне збільшення кількості політичних емігрантів невідворотно приводило до необхідності формування за кордоном революційних центрів. Вітчизняні дослідники доклали багато зусиль для з'ясування причин, з яких та чи інша країна могла стати центром політичної еміграції. Відомо, що в різні часи головними країнами еміграції ставали Англія, Франція, Німеччина, але ніколи протягом XIX – початку XX ст. центральним осередком концентрації революціонерів не переставала бути Швейцарія. Причини формування в тій чи іншій країні центру еміграції, на думку істориків, були такі: відносні свободи, стабільний режим, який довгий час існував без значних потрясінь, географічна близькість, відносно дешеве життя, концентрація російського студентства. Усе це певним чином відноситься і до Швейца-

рії, хоча існувала ще одна виняткова причина для цієї країни, а саме – нейтралітет. Практично з усіма причинами, наведеними вище, можна було б погодитися, але викликає заперечення для Швейцарії поняття географічна близькість. Як відомо, між Швейцарією та Російською імперією лежало дві держави – Німеччина та Австро-Угорщина. У випадку будь-якої європейської війни, які спалахували у XIX ст. з відомою періодичністю, еміграція у Швейцарії зразу ж опинялася відрізаною від Батьківщини. На підтвердження цього положення наведемо спогади депутата IV Думи від більшовицької фракції А. Бадаєва, який зазначав, що в умовах Першої світової війни підтримання зв'язків із еміграцією, центр якої знаходився у Швейцарії, стало дуже складною справою. «Оголошення війни, – писав Бадаєв, – ускладнило й наші стосунки з Володимиром Іллічем. Переписка ж Ілліча з нами стала менш регулярною та більш нечастою» [2, с. 336].

Тепер детальніше розглянемо причини формування центра російської політичної еміграції у Швейцарії. Перш за все виділимо нейтралітет країни як умову формування місця перебування політичних вигнанців. Швейцарія відноситься до держав, які мають статус постійного нейтралітету. У зв'язку з цим вона зобов'язується не брати участі у збройних конфліктах, не вступати у воєнні блоки і союзи, не надавати свою територію для іноземних військ та військових баз. Швейцарія має право на суверенітет та територіальну цілісність, участь у міжнародних договорах та конференціях, право на захист від збройного нападу. Особливе значення має недоторканість громадян, що знаходяться на її території [15, с. 106]. Слід зазначити, що Швейцарія є єдиною державою у світі, чий нейтралітет є міжнародно визнаним. Це становище засноване на міжнародному договорі від 8 (20) листопада 1815 р., який підписали представники Австрії, Франції, Великої Британії, Росії, Португалії та Пруссії. В «Акті відносно визнання та гарантії постійного нейтралітета Швейцарії та недоторканості її території» зазначалося, що «Швейцарія довела, до яких важливих зусиль та пожертвувань вона готова була для спільного блага і успіхів справи, яку захищали всі держави Європи, і, нарешті, що Швейцарія цілком гідна вигід, що затверджуються для неї визначенням Віденського конгресу» [20]. Саме нейтралітет давав можливість революціонерам різних країн спокійно почувати себе у країні у різні періоди, навіть під час військових конфліктів, включаючи Першу світову війну.

Важливим фактором, який забезпечив подібне пільгове становище країни, стало дуже сприятливе відношення до Швейцарії з боку Росії і, особливо, Олександра I на початку XIX ст. Досить характерним є лист міністра закордонних справ К. Нессельроде повіреному у Швейцарії П. Крюденеру від 9 травня 1816 р. У листі зазначалося, що

«єдиною винагородою для європейських країн за проявлений ними інтерес до Швейцарії є щастя та процвітання цієї країни» [5, с. 164]. Скоріше за все таке відверто приязне відношення до альпійської республіки було продиктовано тим величезним впливом на виховання Олександра I, яке здійснив у 1783–1795 рр. його наставник швейцарець Ф. Лагарп. Про це писали багато істориків та громадських діячів Росії. Так, Б. Глинський підкреслював, що «слова наставника глибоко запали в душу учня [Олександра I – Ю. К.], і він із захопленням сприймав кожний його вираз, уникав у кожную його думку та повчання» [7, с. 179]. Співчутливе ставлення до Швейцарії зберігалося і в наступні десятиліття. У цілому, починаючи з 1815 р., країна жодного разу не була втягнута у військові дії, а на її територію не вступали іноземні війська.

Швейцарія не мала договорів про видачу злочинців із іноземними державами. Винятком становили лише особи, звинувачені у кримінальних злочинах. Це теж був дуже важливий фактор, який робив країну надзвичайно надійним притулком для революціонерів. Так, єдиним випадком екстрадиції злочинця є видача знаменитого російського революціонера С. Нечаєва Уряд альпійської республіки погодився видати політичного емігранта лише після надання переконливих доказів його вини у вбивстві. Але окремою умовою екстрадиції була вимога судити С. Нечаєва тільки за цей конкретний злочин [6, с. 434]. Навіть за цих жорстких умов швейцарська громадськість негативно сприйняла сам факт видачі революціонера. З цього приводу український емігрант С. Подолинський в листі одному з ідеологів революційного народництва П. Лаврову зазначав, що «питання про видачу Нечаєва схвилювало швейцарців і обговорюється тепер на робітничих зборах, які зараз дуже чисельні. Робітники взагалі проти видачі, молодь, що навчається, теж проти, а в Цюріху цих двох елементів не можна ігнорувати [8, арк. 33]. Процес над С. Нечаєвим у Росії набув політичного забарвлення, наслідком чого стало укладення 5 листопада 1873 р. конвенції між Росією та Швейцарією про невидачу політичних емігрантів. Це тим більш важливо, оскільки у 1867–1877 рр. царському уряду вдалося підписати договори про видачу політичних злочинців із вісьмома державами, у тому числі Прусією та Австро-Угорщиною [17, с. 57–58].

Таким чином, після 1873 р. Швейцарія стає найбезпечнішою країною для російських революціонерів. У зв'язку з цим необхідно підкреслити факт широкого надання притулку політичним емігрантам у країні. Радник федерального уряду Дроз у березні 1888 р. у своїй промові у парламенті з цього питання підкреслив, що «одне з найцінніших прав нашої незалежності складає право притулку. У всі часи

ми широко відкривали наш дім для політичних вигнанців. Це нерідко слугувало джерелом неприємностей для нас; ось майже єдиний пункт, через який після 1815 р. у нас виникали непорозуміння з нашими сусідами [18, с. 262]. Про те, що Швейцарія після 1873 р. відмовляла Росії у всіх питаннях видачі емігрантів, свідчить реакція заступника міністра закордонних справ В. Ламздорфа на дії федеральної влади у зв'язку з вибухом у Цюріху у 1889 р. Вибух стався внаслідок випробування російськими народовольцями бомби, під час якого були і загиблі, і поранені. В. Ламздорф у своєму щоденнику писав, що «вірогідно нам прийдеться, по умові з дружніми країнами, підняти серйозне питання про те, наскільки нейтралітет Швейцарії узгоджується з гарантіями порядку і законності для благополуччя великих держав» [10, с. 201].

Єдиною загрозою в подібній ситуації для російських політичних емігрантів, які порушували навіть швейцарське законодавство, була висилка з країни. Так, наприклад 5 квітня 1901 р. у Женеві відбулася багатотисячна демонстрація швейцарців та емігрантів у зв'язку з репресіями в Росії проти студентського руху, а саме – віддання 183-х студентів Київського університету в солдати. Підсумком маніфестації став погром, учинений у російському консульстві, внаслідок якого було зірвано державний герб та побито скло у вікнах [12, с. 36]. Царський уряд звернувся з вимогою до швейцарської влади жорстоко покарати винних, включаючи їх видачу Росії. Але російські дипломати були змушені констатувати, що нічого подібного зроблено не було [1, арк. 10]. У підсумку проведеного кантональною владою розслідування лише чотирьох емігрантів було вислано з країни, але дуже скоро вони всі повернулися [9, арк. 30].

Серед інших факторів, які сприяли становленню в Швейцарії центру російської політичної еміграції, слід зазначити також низький рівень цін у країні та можливість отримати заробіток. Це було дуже важливо для багатьох емігрантів, які не мали скільки-небудь значних коштів. Крім того, Швейцарія являла собою значний університетський центр, де, починаючи з 1870-х рр. XIX ст., постійно навчалася російська молодь, яка разом із професійними отримувала й революційні знання, створюючи чисельні революційні гуртки та групи сприяння.

Таким чином, Швейцарія більше ніж півстоліття слугувала надійним притулком для російських політичних емігрантів. Підводячи підсумок своєму десятирічному перебуванню в країні, відомий діяч більшовицької партії, письменник та публіцист В. Бонч-Бруевич підкреслював, що «ця країна тоді була близька діячам нашої революції... І Герцен, і Бакунін, і каракозівці, і народники, і анархісти, і земле-

вольці, і народовольці, і соціал-демократи, і, врешті, більшовики... проживали у вільних кантонах Швейцарської республіки» [4, с. 196].

Бібліографічні посилання

1. Архів зовнішньої політики Росії. – Ф. II Департамент. Секретні справи, оп. 456, спр. 8/1901.
2. **Бадаев А. Е.** Ленин и большевистская фракция Государственной Думы // А. Е. Бадаев. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине : в 10 т. – М. Политиздат, 1989. – Т. 3. – С. 330–340.
3. **Бернштейн Э.** В годы моего изгнания / Э. Бернштейн. – Сімферополь : Госиздат Украины, 1923. – 180 с.
4. **Бонч-Бруевич В. Д.** Из России за границу // В. Д. Бонч-Бруевич. Избр. произв. : в 3 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 2. – С. 190–236.
5. Внешняя политика России. XIX и начало XX века: Документы Российского Министерства иностранных дел / под ред. А. А. Громыко. – М. : Политиздат, 1974. – Сер.2. – Т.1(9). Ноябрь 1815 – сентябрь 1817 г. – 822 с.
6. **Глинский Б. Б.** Революционный период русской истории (1861–1881 гг.): Исторические очерки / Б. Б. Глинский. – СПб. : Издание т-ва А.С. Суворина «Новое время», 1913. – Ч. 1. – 528 с.
7. **[Глинский Б. Б.]** Царские дети и их наставники / Б. Б. Глинский. – М. : Типо-литография т-ва И. Н. Кушнарев и К°, 1899. – 234 с.
8. Державний архів Російської федерації. – Ф. 1762, оп. 4, спр. 360.
9. Державний архів Російської федерації. – Ф. ДП. 00. 1898 г., спр. 3, ч. 125, т. 15.
10. **Ламздорф В. Н.** Дневник (1886–1890) / В. Н. Ламздорф. – М.; Л. : Госиздат, 1926. – 396с.
11. **Ленин В. И.** Открытое письмо Борису Суварину / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 30. – С. 261–272.
12. Листок Рабочего Дела. – 1901. – № 7.
13. **Мещерский А. П.** Особенности, партийный состав политической ссылки в Сибири в конце XIX – начале XX века / А. П. Мещерский // Ссылные революционеры в Сибири (XIX в. – февраль 1917 г.). – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1973. – С. 125–143.
14. **Сватиков С.** Заграничная агентура Департамента полиции / С. Сватиков. – М.: Б. и., 1941. – 132 с.
15. Советская историческая энциклопедия. – М. : Изд-во АН СССР, 1967. – Т. – 10. – С. 106–107.
16. **Степняк-Кравчинский С. М.** Подпольная Россия / С. М. Степняк-Кравчинский // Собр.соч. : в 2 ч. – Пг. : Тип. Д. П. Рузского, 1917. – Ч. II. – 160 с.
17. **Троицкий Н. А.** Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866–1882 гг. / Н. А. Троицкий. – М. : Мысль, 1978. – 335 с.
18. **Эдемс Кеннинген.** Швейцария и ее учреждения / Кеннинген Эдемс. – СПб. : Тип. С. В. Волянского, 1893. – 320 с.
19. **Энгельс Ф.** Эмигрантская литература // К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч. – М. : Госполииздат, 1961. – Т. 18. – С. 501–548.
20. www.law.edu.ru/normID.

Надійшла до редколегії 05.01.2011

УДК 94 (477.63) (092) «1906/1913»

О. Б. Шляхов*, В. І. Лазебник**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**Дніпропетровський історичний музей імені Дмитра Яворницького

НА ЧОЛІ КРАЮ: ГУБЕРНАТОРИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено життя та державна діяльність губернаторів Катеринославської губернії початку ХХ ст. С. В. Александровського, О. М. Клінгенберга, К. М. Шидловського та В. В. Якуніна, їхній внесок у розвиток регіону.

Ключові слова: губернатор, Катеринославська губернія, С. В. Александровський, О. М. Клінгенберг, К. М. Шидловський, В. В. Якунін.

Освещены жизнь и государственная деятельность губернаторов Екатеринославской губернии С. В. Александровского, А. М. Клингенберга, К. М. Шидловского и В. В. Якунина, их вклад в развитие региона.

Ключевые слова: губернатор, Екатеринославская губерния, С. В. Александровский, А. М. Клингенберг, К. М. Шидловский, В. В. Якунин.

The life and state activity of Ekaterinoslavskaya province governors: S. V. Alexandrovskij, A. M. Klingenberg, K. M. Shidlovsky, V. V. Yakunin, their contribution to the region development is investigated.

Key words: governor, Ekaterinoslav province, S. V. Alexandrovskij, A. M. Klingenberg, K. M. Shidlovsky, V. V. Yakunin.

Історичні події – це, перш за все, історія людей, історія їхнього побуту, поглядів та поведінки в різних обставинах. У свою чергу, особливого значення набуває вивчення життя та діяльності осіб, які у відповідності до посад, що займали, мали змогу в більшому чи меншому ступені впливати на розвиток регіону або країни в цілому, визначати долю великої кількості людей. Зазначене стосується і керівників основних адміністративно-територіальних одиниць царської Росії, якими й були губернії.

Слід зазначити, що посада губернатора в Російській імперії була запроваджена в 1708 р. Губернатор призначався імператором і був представником центральної влади на місцях, наділеним адміністративними та поліцейськими функціями. Губернатор був главою місцевої адміністрації, який керував губернією за допомогою низки закладів, зокрема, канцелярії та губернського правління. Усі ці повноваження мали й керівники Катеринославської губернії, серед яких було чимало неординарних осіб та яскравих особистостей – відомих урядовців, воєначальників та адміністраторів.

Разом з тим, життя та діяльність катеринославських губернаторів, особливо періоду початку ХХ ст., ще недостатньо вивчені в історичній літературі. У цьому плані можна згадати лише розвідки дніпропетровських дослідників С. І. Світленка, Л. Ганюшенка та В. І. Лазебник, в яких приділялася увага постаті Ф.Е. Келлера [25; 9], а також коротку енциклопедичну довідку В. Гохнаделя про губернатора О. М. Клінгенберга, надруковану у виданні «Немцы России» [2]. Тож до цього часу майже не висвітленою залишається діяльність керівників краю, які очолювали губернію від часів демократичної революції 1905–1907 рр. до Першої світової війни. Відповідно є необхідність заповнити цю лауну, розглянувши життєвий шлях та діяльність губернаторів С. В. Александровського, О. М. Клінгенберга, К. М. Шидловського та В. В. Якуніна, що й є метою авторів цієї статті.

Треба зазначити, що одним із перших губернаторів Катеринославщини початку ХХ ст. був С. В. Александровський, який очолив регіон опісля відставки О. Б. Нейдгарта в 1906 р.

Сергій Васильович Александровський народився 28 грудня 1863 р. Походив він із дворянської родини, був сином пензенського губернатора. Навчався С. В. Александровський в Пажеському корпусі в Петербурзі, який успішно закінчив у 1886 р. У тому ж році, отримавши чин корнета, розпочав службу в лейб-гвардії Кавалергардському полку. У 1893 р. С. В. Александровський був призначений членом комісії з постачання військ Петербурзького гарнізону, працюючи в якій проявив себе діяльним та енергійним співробітником. У 1894 р. його було направлено у розпорядження командуючого військами гвардії та Петербурзького військового округу великого князя Володимира Олександровича. Згодом, у 1898–1899 рр., С. В. Александровський перебував у відрядженні від Товариства Червоного Хреста у Воронезькій, Тамбовській, Уфимській та Самарській губерніях, які постраждали від неврожаю. Там він займався розподілом грошової допомоги серед населення [19, с. 48–49].

6 листопада 1899 р. С. В. Александровського звільнили зі служби в чині ротмістра та призначили чиновником із особливих доручень Міністерства фінансів. На цій посаді в 1900 р. він брав участь в організації медичної допомоги Південно-Маньчжурському загонові в Китаї, за що був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня, до якого пізніше були пожалувані мечі (в цей же час він отримав і придворне звання камергера). Крім того, С. В. Александровського залучали до організації допомоги постраждалим під час землетрусу в Анджані в 1902 р. і повені в Петербурзі в 1903 р. [20].

Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. С. В. Александровського було обрано членом комісії з надання допомоги пораненим та хворим воїнам на Далекому Сході. Зокрема, він завідував від-

ділом відправки на театр війни медично-санітарного персоналу. Незабаром С. В. Александровський посів посаду головноуповноваженого Червоного Хреста при діючій армії. На початку березня 1904 р. він прибув на театр військових дій, де активно приєднався до організації допомоги пораненим. У січні 1905 р. С. В. Александровського було призначено начальником санітарної частини 1-ї Маньчжурської армії. У цій справі він виявив велику працездатність та енергію. Відзначався також особистою хоробрістю, неодноразово наражаючися на небезпеку, як, наприклад, у бою під Ляояном. Утім громадська діяльність С. В. Александровського по-різному оцінювалася у суспільстві. Зокрема, різкій критиці його в цей час піддав член наглядового комітету Червоного Хреста сенатор А. А. Нарішкін, який влітку 1904 р. ревізував відділення цієї організації [20].

6 січня 1906 р. у віці 42 років С. В. Александровський був призначений керівником Катеринославської губернії. Зазначимо, що його губернаторство припало на час буржуазно-демократичної революції. Так, ще з грудня 1905 р. на більшості території краю було оголошено військовий стан або стан посиленої охорони. В'язниці були переповнені арештованими. До канцелярії губернатора постійно надходили рапорти від поліцейських чиновників із міст та повітів губернії про революційні сходки, страйки та заворушення. У таких умовах у лютому 1906 р. на Катеринославщині відбулися вибори до Державної думи, організація яких була покладена на губернатора. Численні порушення та зловживання під час виборів неодноразово вимагали особистого втручання С. В. Александровського. Зрештою, незважаючи на всі труднощі, вибори в Думу відбулися. І в цьому, без сумніву, була й заслуга керівника губернії. Недаремно, сучасники характеризували С. В. Александровського як «розумного та гуманного адміністратора» [3, с. 201].

Тим не менш, керувати Катеринославщиною С. В. Александровському довелося досить-таки короткий час. Уже 1 липня 1906 р. його було звільнено з посади і призначено губернатором у Пензенську губернію [4, ф. 1684, оп. 2, спр. 52, арк. 1–53]. 25 січня 1907 р. у Пензі при виході з міського театру С. В. Александровський був смертельно поранений революціонером-терористом [3, с. 201].

Наступним губернатором Катеринославщини став О. М. Клінгенберг. Народився Олександр Михайлович Клінгенберг 4 листопада 1860 р. Походив він із родини потомствених дворян, яка мала німецьке коріння. Дружиною його була Євгенія Кирилівна, народжена Шимкова.

О. М. Клінгенберг отримав гарну освіту. Із дипломом I ступеня він закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і 4 грудня 1890 р. поступив на службу у відомство Міністерства юстиції.

Спочатку його зарахували кандидатом на судові посади в Харківську судову палату. Однак вже 1 жовтня 1891 р. О. М. Клінгенберг був призначений секретарем при прокурорі Харківської судової палати, а 4 лютого 1892 р. стає секретарем при прокурорі місцевого окружного суду [10, с. 233].

О. М. Клінгенберг робить досить швидко кар'єру. 5 квітня 1894 р. його призначають судовим слідчим першої ділянки Пирятинського повіту округу Лубенського окружного суду, а 11 травня 1895 р. він посів посаду товариша (заступника) прокурора Смоленського окружного суду, на якій перебував три роки. 28 травня 1898 р. О. М. Клінгенберг стає товаришем прокурора Лівавського окружного суду. Оцінивши ділові та людські якості О. М. Клінгенберга, керівництво Міністерства юстиції запрошує його до столиці імперії, де 9 липня 1899 р. призначають товаришем прокурора Санкт-Петербурзького окружного суду [10, с. 234].

23 листопада 1902 р. О. М. Клінгенберга було направлено в Катеринославську губернію, де він обійняв посаду прокурора Катеринославського окружного суду. Але у серпні 1904 р. його знову переводять на інше місце служби, цього разу до Києва. Він стає прокурором Київського окружного суду. Із 10 лютого 1906 р. О. М. Клінгенберг – товариш прокурора Київської судової палати. У цей період він активно бореться з революційним рухом, який ширився Російською імперією. Утім уже у червні залишає цю посаду, щоб на цей раз зайняти губернаторське крісло. 1 липня 1906 р. О. М. Клінгенберг, у віці 46 років, був призначений виконуючим обов'язки губернатора у Катеринославщину. Затвердили його на цій посаді 1 січня 1908 р. [10, с. 234].

Майже відразу йому довелося стикнутися з революційними подіями, які в той час охопили як губернський центр, так і всю провінцію. Зокрема, О. М. Клінгенберг звертав увагу вищої влади на заворушення серед селян губернії, які «спостерігалися скрізь». У цьому новий губернатор переконався особисто, коли в жовтні 1906 р. відвідував села Покровської волості Маріупольського повіту, «ревізуючи місцеві селянські установи і роз'яснюючи селянам зміст опублікованих останнім часом розпоряджень уряду» [7, с. 256]. 9 жовтня у супроводі кількох чиновників та стражників він прибув до села Покровського, мешканці якого відмовлялися сплачувати податки та виконувати повинності. Однак умовляння губернатора не були почуті натовпом революційно налаштованих селян, які до того ж вимагали передачі їм поміщицької землі. Коли ж О. М. Клінгенберг наказав скласти протокол про відмову селян підкоритися владі, юрба рушила на губернатора. Зрештою він був оточений повсталими в будинку волосного правління, а його екіпаж, з якого селяни випрягли коней, серйозно пошкоджено [7, с. 256]. У цій своєрідній облозі губернатор пробув до

ранку наступного дня, поки до нього не прийшла допомога*. Отже, в той час О. М. Клінгенберг, без сумніву, наражав себе на серйозну небезпеку. Але, незважаючи на цей випадок, губернатор, не задовольняючись канцелярсько-паперовою роботою, і надалі продовжував об'їжджати губернію, причому «ще тоді і туди, – як зазначали сучасники, – коли і де такі об'їзди були далеко не небезпечні» [10, с. 235].

О. М. Клінгенберг вживав заходи і для підтримання порядку в навчальних закладах Катеринослава, серед учнівської молоді міста. Так, 25 січня 1907 р. у приписі до місцевого поліцмейстера, губернатор вимагав вжити належних дій щодо недопущення сходки студентів Вищого гірничого училища [6, с. 339]. Разом з тим, будучи переконаним прибічником права, О. М. Клінгенберг звертав увагу поліції, що сходка молоді може бути визнана незаконною тільки у випадку, якщо на її проведення не було дано відповідного дозволу керівництвом навчального закладу.

Постійну увагу приділяв губернатор боротьбі із кримінальними злочинами в регіоні. Зокрема, у 1908 р. він скликав особливу нараду у складі предводителів дворянства та голів управ для обговорення питання вдосконалення «поліцейської справи» в губернії [18, с. 4]. Також згадаємо, що саме О. М. Клінгенберг одним із перших у Російській імперії запропонував використовувати службових собак для цілей карного розшуку [26]. Це зробило ефективнішою боротьбу із злочинністю в регіоні, в тому числі з крадіжками вибухівки на рудниках та копальнях губернії, які поширилися в той час. Таким чином, обійнявши у складні революційні часи важкий губернаторський пост, О. М. Клінгенберг зумів у неспокійній губернії підтримати та зміцнити порядок, «примусивши населення підкоритися закону» [10, с. 235]. Сучасники констатували, що за його керівництва ніяких масових заворушень та погромів у Катеринославі не було.

Чимало було зроблено губернатором і для соціально-економічного розвитку губернії. У цих питаннях він активно співпрацював із місцевими органами самоврядування. Так, 1 грудня 1906 р., відкриваючи засідання губернского земства, О. М. Клінгенберг побажав земським зборам «повного успіху в багатотрудній та плідній діяльності їх на славу та процвітання дорогої вітчизни» [12, с. 1].

Діяльність губернатора в той час дійсно була багатогранною. Особливу увагу він приділяв покращанню становища мешканців регіону, розуміючи, що тільки це й може на майбутнє гарантувати політичну стабільність та громадський спокій. Зокрема, наприкінці

---

*Згодом губернатором було вжито репресивні заходи до учасників заворушень. 11 жовтня на чолі загону з 60 козаків він знову прибув у Покровське. У результаті декілька десятків селян було заарештовано та ув'язнено [7, с. 257].

1906 р. О. М. Клінгенберг звернувся до губернської земської управи з пропозицією негайно упровадити в життя положення закону від 15 листопада (1906 р.), створити належні умови для праці та нормально-го відпочинку службовців у торговельних закладах, складах та конторах, увести «загальні норми тривалості робочого дня», а також «встановити святковий для цих осіб відпочинок» [13, с. 47]. 14 грудня 1907 р. О. М. Клінгенберг запропонував земським органам видати обов'язкову постанову про заборону перекупникам скуповувати продукти першої необхідності на ринках Катеринослава «раніше певного часу» [15, с. 48], враховуючи, що місцеві торгівці, скуповуючи означені продукти оптом, потім їх перепродавали споживачам за значно завищеними цінами.

Губернатор енергійно проводив на території губернії Столипінську аграрну реформу. У цілому влада Катеринославщини успішно впоралася з організацією землевпорядних робіт. Аграрні перетворення, на підставі указу від 6 листопада 1906 р., проводилися тут порівняно спокійно.

Чимало переймався О. М. Клінгенберг й питаннями подолання наслідків стихійних лих на території губернії, мінімізації втрат населення. Так, 22 вересня 1906 р. він запропонував земським зборам губернії створити Товариство взаємного страхування від вогню [21, с. 16]. Навесні 1908 р., коли від розливу річок Дніпра і Самари вкрай постраждало селище Амур-Нижньодніпровськ та Новомосковськ, а багато мешканців втратили своє житло, за ініціативою губернатора і під його керівництвом було створено спеціальний губернський комітет для надання допомоги населенню. Зокрема О. М. Клінгенберг звернувся тоді до управляючого Державним майном по Таврійській та Катеринославській губерніях із проханням видати розпорядження про безкоштовний відпуск із казенних дач дерева на ремонт пошкоджених повинню будівель [16, с. 115].

Багато опікувався губернатор й проблемою боротьби з епідеміями небезпечних хвороб, які в ті часи ширилися Катеринославщиною. Так, коли губернію охопила пошесть азійської холери, О. М. Клінгенберг 6 жовтня 1907 р. вимагав від місцевого земства протягом трьох днів вжити відповідних заходів для поліпшення санітарного стану губернської земської лікарні, погрожуючи штрафом у 3 тис. крб. у разі невиконання його приписів [14, с. 30]. 11 жовтня того ж року О. М. Клінгенберг запропонував губернським земським зборам надати допомогу поліції, що доставляла хворих холерою із залізничних станцій до міських лікарень [14, с. 5]. Зрештою рішучі дії, вжиті тоді губернатором, без сумніву, посприяли подоланню епідемії.

Щоправда в 1909 р. у Катеринославській губернії вже лютувала нова пошесть, цього разу висипного тифу. Лікарні були перепов-

нені хворими. Незважаючи на небезпеку, а також на те, що він тоді перебував у відпустці, О. М. Клінгенберг здійснив подорож до повітів, уражених епідемією. Губернатор особисто оглядав інфекційні лікарні та бараки, спілкувався з медперсоналом та хворими, вимагав від органів місцевого самоврядування покращити матеріальне забезпечення медичних установ. Як підкреслювали сучасники, «для нього обов'язок завжди був вище життя» [10, с. 235].

Щодо особистої вдачі губернатора, то О. М. Клінгенберг відзначався твердим характером, був справедливою і розумною людиною. До того ж він мав значний юридичний досвід та досконало знав закони. Мешканці Катеринослава високо цінили ділові та людські якості керівника губернії. Вони згадували про О. М. Клінгенберга як про «чесного, полум'яного працівника», «людину великої енергії та ділових якостей». Як зазначалося у матеріалах Катеринославської Вченої архівної комісії, «він встигав вникати в усі справи: його досвідчене око було на всьому» [10, с. 234].

Сучасники відзначали і товариську вдачу О. М. Клінгенберга, його загальнодоступність, чемне ставлення до людей. Так, прохачі, які зверталися до нього, навіть одержуючи відмову у своїх скаргах, зазвичай залишали губернаторський кабінет не тримаючи зла на О. М. Клінгенберга. Губернатор брав також активну участь у громадському житті міста, часто відвідував шкільні гімназичні свята, вшановував ювілеї викладачів місцевих навчальних закладів тощо. В особі губернатора, як згадували катеринославці, ці заходи завжди мали «привітного учасника» [10, с. 235]. Згадаємо також, що добродійною діяльністю активно займалася дружина губернатора – Євгенія Кирилівна Клінгенберг, яка була головою Катеринославського благодійного товариства.

Зрештою праця Олександра Михайловича Клінгенберга на державних посадах була високо оцінена тогочасною владою. Він мав низку урядових нагород, зокрема, ордени Анни 3-го та 2-го ступеня, а також французький орден Почесного Легіону [10, с. 234]. Його було обрано попечителем Катеринославської Вченої архівної комісії. Помер О. М. Клінгенберг 31 травня 1909 р. у Катеринославі від висипного тифу, яким заразився, відвідуючи бараки тифозних хворих. Поховано його було в губернському місті. Його дружина Євгенія Кирилівна після революції мешкала у Києві. Померла вона не раніше 1935 р.

На заміну О. М. Клінгенбергу центральна влада призначила у Катеринославську губернію К. М. Шидловського. Костянтин Михайлович Шидловський народився 3 червня 1872 р. Походив він із відомого дворянського роду, був молодшим сином у родині. Батьком його був генерал-лейтенант та тульський губернатор Михайло Романович Шидловський (1826–1880), матір'ю – Лідія Володимирівна, в дівочтві

княжна Гагаріна. Зазначимо, що К. М. Шидловський вже від народження був великим землевласником. Разом із матір'ю йому належала біля п'яти тисяч десятин землі у Лебединському та Валківському повітах Харківської губернії.

Освіту К. М. Шидловський отримав у Пажезькому корпусі в Петербурзі, де навчався вісім років, виконуючи, зокрема, обов'язки камер-пажа імператриці Марії Федорівни. Після закінчення корпусу, К. М. Шидловський отримав чин підпоручика та був зарахований до складу лейб-гвардії Преображенського полку. Щоправда вже у 1894 р. він залишив службу в армії, вирішивши продовжити кар'єру на цивільній службі. У тому ж році К. М. Шидловський уклав шлюб із графінею Наталією Петрівною Мон-де-Корветто. Подружжя мало трьох дітей: Євгенію 1895 р. народження, Михайла – 1900 р. н. та Лідію – 1904 р. н.

У вересні 1895 р. К. М. Шидловський переїжджає до Самари, де стає молодшим чиновником особливих доручень при місцевому губернаторі. Зокрема, на К. М. Шидловського було покладено обов'язки контролювати роботу місцевих друкарень та книжкову торгівлю. Проте вже у листопаді 1895 р., за розпорядженням імператриці Марії Федорівни, він був призначений директором Самарського ремісничого притулку-училища. У 1896 р. К. М. Шидловський, отримавши чин колезького секретаря, був переведений до столиці, де призначений на посаду молодшого чиновника для особливих доручень Міністерства землеробства та державного майна [1, с. 345–346]. Продовжуючи підніматися щаблями «Табеля про ранги», К. М. Шидловський незабаром стає і титулярним радником.

У квітні 1898 р. К. М. Шидловського було направлено до Києва і призначено чиновником для особливих доручень при Київському генерал-губернаторі. Однак і тут він пробув недовго і вже в грудні 1898 р. обійняв посаду директора Лебединського піклувального відділення при місцевій в'язниці. У 1899 р. із дозволу царя він прийняв орден румунської корони 3-го ступеня.

У 1900 р. К. М. Шидловського було обрано Новоград-Волинським повітовим предводителем дворянства. У квітні 1901 р. він отримав звання камер-юнкера імператорського двору. У серпні 1901 р. К. М. Шидловський знову змінює місце служби, перейшовши на посаду Звенигородського повітового предводителя дворянства. Приблизно через три роки (в листопаді 1904 р.) К. М. Шидловський, на той час уже надвірний радник, отримує підвищення і призначається Олонезьким віце-губернатором. Перебуваючи на цій посаді, у грудні 1905 р. отримав чин колезького радника.

19 серпня 1906 р. К. М. Шидловського було переведено віце-губернатором у Воронеж, а в грудні того ж року він отримав при-

дворне звання камергера. У Воронежі К. М. Шидловський прослужив трохи більше року, поки його знову не відправили на нове місце служби – у цей раз до Астрахані. Тут К. М. Шидловському також довелося виконувати обов'язки віце-губернатора. Але вже у листопаді 1907 р. його було призначено віце-губернатором у Мінську губернію. Там він отримав чин статського радника та орден св. Станіслава 2-го ступеня.

30 червня 1909 р. К. М. Шидловський у віці 37 років був призначений губернатором у Катеринослав. Як і його попередникам на губернаторській посаді, К. М. Шидловському довелося багато уваги приділити боротьбі із революційним рухом у регіоні. Адже, починаючи з 1910 р., в імперії спостерігалось нове революційне піднесення, посилювалися заворушення у робітничому середовищі, які не обминули і Катеринославщину. Усе це дало підстави владі в березні 1910 р. оголосити на території губернії стан «посиленої охорони». Тож не випадково, що в цей час губернатор приклав чимало зусиль для покращання діяльності поліцейських органів, підтримання громадського порядку в краї. Зокрема, у своєму наказі від 27 липня 1910 р. К. М. Шидловський вимагав від органів правопорядку жжити негайних заходів для припинення скупчення великих груп людей на бульварах та центральних вулицях губернського центру. Винних у бездіяльності поліцейських чиновників він суворо попереджав про покарання, аж до звільнення їх з посад [28, 3 трав.; 29 лип.]. У тому ж році К. М. Шидловський доповідав у Петербург, що порушення обов'язкових постанов для жителів губернії головним чином були пов'язані із захопленням чужого майна (118 випадків) та незаконним користуванням зброєю (255 випадків).

Постійно опікувався губернатор й питаннями соціально-економічного розвитку регіону. Так, важливою подією в житті Катеринослава і всього краю стало відкриття в 1910 р. Південно-російської обласної промислової та сільськогосподарської виставки, належному проведенню якої губернатор (як її почесний піклувальник) приділяв багато уваги. Тож будучи не в змозі за об'єктивними обставинами бути на її відкритті 1 липня 1910 р., К. М. Шидловський надіслав телеграму учасникам виставки, в якій зазначав: «Дуже шкодую, що позбавлений можливості бути на відкритті обласної виставки. Радію, що величезну роботу вдалося довести до кінця. Бажаю повного успіху великій культурній справі» [30, с. 64].

Згадаємо також, що на період діяльності К. М. Шидловського на Катеринославщині припала пошесть холери, яка охопила майже всю губернію. У цей складний час він очолив губернську санітарну комісію, неодноразово виїжджав у Бахмутський та Слав'яносербський повіти, де хвороба була найбільш поширена. У травні 1910 р. на засідан-

ні вищезгаданої комісії К. М. Шидловський зазначав: «8 повітів губернії неблагополучні з холери. Я особисто відвідав один з них – Бахмутський, де під моїм керівництвом і за участю губернського лікарняного інспектора відкрито дії повітової санітарно-виконавчої комісії, яка й вживає заходів до попередження поширення зарази» [4, ф. 11, оп. 1, спр. 1049, арк. 3, 25, 27, 31]. Рішучі дії губернатора та його підлеглих дали свої результати, епідемія незабаром пішла на спад.

Але губернатором на Катеринославщині К. М. Шидловський пробув недовго. Причиною цього став гучний скандал, який в 1910 р. розгорівся навколо особи губернатора. Як зазначав у своїх спогадах відомий діяч українського національного руху Дмитро Дорошенко, який тоді працював у Катеринославі, «губернатор, на лихо собі, любив волочитися за гарненькими жінками і завів роман із дружиною одного інженера... Скандал був занадто голосний, і уряд мусив губернатора звільнити» [5, с. 65].

Губернаторський пост К. М. Шидловський залишив 23 серпня 1910 р. Далі його було переведено до столиці у розпорядження Міністерства внутрішніх справ. Згадаємо також, що у вересні 1911 р. Св. Синодом його шлюб із Наталією Мон-де-Корветто було розірвано. Утім незабаром К. Шидловський одружився на Марії Миколаївні де-ля-Рош (1886 р. народження). З початком Першої світової війни у 1914 р. він добровільно відправився на фронт у чині поручика.

Життя К. М. Шидловського перервалося під час громадянської війни на півдні країни. Після відступу армії барона П. Врангеля з Криму К. М. Шидловський потрапив під жорна червоного терору. Як повідомляв 8 грудня 1920 р. начальник Особливого відділу 9-ї стрілецької дивізії Південного фронту П. Зотов, серед інших білогвардійських офіцерів та військових чиновників у Криму був розстріляний і «колишній губернатор Катеринославської губернії Шидловський» [22, с. 235].

Після К. М. Шидловського в 1910 р. новим начальником Катеринославської губернії став В. В. Якунін. Володимир Васильович Якунін народився у 1858 р. Походив він з дворянського роду Херсонської губернії, який вів свій початок від XVII ст.

В. В. Якунін закінчив 3-ю одеську гімназію і елизаветградське юнкерське училище за першим розрядом. Службу в армії розпочав унтер-офіцером у 7-му гусарському Білоруському полку. Далі його було призначено ординарцем до командира 13-го армійського корпусу. У 1878 р. В. В. Якуніна у званні поручика переведено у 13-й гусарський Нарвський полк. У 1877–1878 рр. В. В. Якунін став учасником II Східної війни. У складі військ Дунайської армії він брав участь у переправі через річку Дунай, у боях з турками біля сіл Чабаль-Куюсу, Хаджі-огли, Базарджика та ін. [29, 9 марта]. За відмінну служ-

бу В. В. Якуніна було нагороджено орденом св. Анни 4-го ступеня з написом «За хоробрість». Після завершення військової компанії В. В. Якуніна у жовтні 1882 р. було зараховано до запасу армійської кавалерії.

Далі В. В. Якунін продовжив свою кар'єру по цивільному відомству. Протягом 1886–1898 рр. він обирався гласним одеських повітових земських зборів. Із 1898 р. очолював одеську повітову земську управу, а в 1901 р. В. В. Якуніна було обрано одеським предводителем дворянства. Водночас у період з 1883 р. до 1904 р. обирався почесним мировим суддею Одеського повіту та міста Одеси. 6 грудня 1902 р. В. В. Якунін отримав чин дійсного статського радника [29, 9 марта], а в 1903 р. йому було пожалувано придворне звання камергера. У листопаді 1904 р. В. В. Якуніна за власним бажанням переведено у розпорядження Міністерства внутрішніх справ [27]. 12 серпня 1906 р. його призначають Самарським губернатором. На цій посаді йому було оголошено «височайшу» подяку за заслуги в справах землевлаштування в губернії. Крім того, 6 травня 1910 р. він отримав достатньо високе придворнє звання – гофмейстера [29, 9 марта]. Слід відзначити, що діяльність В. В. Якуніна на посаді губернатора була високо оцінена й мешканцями Самарської губернії – в 1910 р. органи місцевого самоврядування порушили питання про надання йому звання почесного громадянина м. Самари та м. Ставрополя. Ця пропозиція була схвалена вищою владою імперії в листопаді 1910 р. [27].

А ще до того, 23 серпня 1910 р., В. В. Якуніна було призначено катеринославським губернатором. Треба зазначити, що новий губернатор виявив себе доволі ліберальним адміністратором. Так, у грудні 1910 р. він розіслав начальникам повітових тюремних відділень циркуляр, в якому звертав увагу на необхідність «впорядкування всіх галузей господарства в'язниць..., покращання побуту тюремних в'язнів..., задоволення духовно-просвітницьких потреб тих же ув'язнених» [23, 4 янв.]. В. В. Якуніним також було порушено питання перед Міністерством внутрішніх справ щодо «призупинення у зимовий час до травня» рішень губернського правління про виселення з сільських місцевостей євреїв, які «незаконно там оселилися» [23, 4 янв.].

Загалом В. В. Якунін толерантно ставився і до розвитку в регіоні українського національного руху. Зокрема, він здебільшого давав дозвіл на відкриття філій «Просвіти» у селах Катеринославської губернії. У результаті в 1912 р. відділення катеринославської «Просвіти» було відкрито в селі Перещепине, а 21 січня 1913 р. Катеринославське губернське присутствіє надало дозвіл на відкриття діївської та гупалівської філій «Просвіти» [8, с. 267]. Зрештою, як згадував

Дмитро Дорошенко, «політична атмосфера в Катеринославі була до українства не ворожа» [5, с. 67]*.

Разом з тим губернатором вживалися активні заходи з підтримання порядку, попередження та припинення кримінальних злочинів у регіоні. Так, виступаючи на відкритті губернських земських зборів у грудні 1911 р. і наголошуючи, що «постановка поліцейської справи в губернії... знаходиться у хаотичному стані», В. В. Якунін звертав увагу на неприпустимість скорочення штатів поліції міста [18, с. 3, 5]. Крім того, губернатор вимагав від Катеринославської думи виділити кошти на збільшення кількості електричних ліхтарів, якими освітлювалося місто вночі. Адже, як стверджував керівник губернії, саме «завдяки темряві збільшилася кількість злочинних дій» [23, 21 янв.]. Зрештою саме за ініціативою В. В. Якуніна у січні 1912 р. з метою підготовки нижчих поліцейських чинів в Катеринославі відкрили школу-резерв для городових та околоточних наглядачів. Випускні іспити в цій школі (з фехтування та законодавства) губернатор приймав особисто [8, с. 253]. А 5 березня 1913 р. начальник губернії видав постанову про посилення боротьби з хуліганством у губернському центрі та у повітах [29, 6 марта].

Значну увагу приділяв губернатор і належному проведенню в регіоні Столипінської аграрної реформи. У своїй промові на сесії губернських земських зборів у грудні 1910 р., В. В. Якунін наполягав на необхідності сприяти сільським мешканцям, які «йдуть назустріч державним завданням та піднесенню сільського господарства» [17, с. 2]. Зокрема, на думку губернатора, земства могли прийти на допомогу селянам «поширенням знань із культури землі, розповсюдженням брошур із землекористування, влаштуванням читань при школах, покращанням сільськогосподарських знарядь і насіння та розвитком кредитних товариств» [17, с. 3]. Зрештою зусиллями владних структур, органів місцевого самоврядування губернії, Катеринославщина посіла одне з перших місць в імперії у справі створення хуторських господарств [17, с. 4]. Не випадково в лютому 1913 р. В. В. Якунін отримав знак відзнаки за труди із землевлаштування в Катеринославській губернії [29, 24 февр.].

Слід також вказати, що губернатор разом із своєю дружиною Варварою Федорівною (попечителькою катеринославського дитячого притулку) значну увагу приділяв благодійницькій діяльності, розвитку освіти в регіоні. Зокрема, у 1910 р. він порушив питання про необхідність створення при сільських школах гуртожитків для дітей се-

---

*Згадаємо також, що В. В. Якунін затвердив Д. Дорошенка на посаді заступника голови Катеринославської «Просвіти» (що, до речі, відмовлявся зробити його попередник) [5, с. 65].

лян «на випадок негоди» [17, с. 4]. У 1912 р. імператриця Марія Федорівна призначила В. В. Якуніна та його дружину пожиттєвими почесними членами Катеринославського губернського кураторства дитячих притулків [24, 8 юлія].

За роки своєї служби В. В. Якунін отримав багато урядових нагород. Так, він мав ордени св. Станіслава 1, 2 та 3 ступеня (останній з мечами та бантом); ордени св. Анни 2, 3 та 4 ступеня; св. Володимира 3 та 4 ступеня. Крім того, був нагороджений медаллю «За труди з Першого Загального перепису населення Російської імперії» та мав відзнаки «За боротьбу з чумою», Імператорського товариства спасіння на воді, Червоного Хреста 1-го ступеня тощо [29, 9 марта].

Помер В. В. Якунін у губернаторському будинку 8 березня 1913 р. від паралічу серця. Як повідомляла катеринославська преса, на засіданні міської думи 9 березня було ухвалено рішення про поховання В. В. Якуніна за рахунок міста, зважаючи на те, що губернатор «завжди доброзичливо ставився до міста, його господарства і проблем» [11]. Поховано В. В. Якуніна в родовому склепі в Одесі.

У підсумку можна констатувати, що в умовах політичної кризи, яка охопила Російську імперію на початку ХХ ст., активізації революційного руху, урядовці в країні часто змінювалися. Зазначене явище не оминувало і Катеринославську губернію. Адже протягом восьми років тут змінилося п'ять губернаторів. Зокрема, С. В. Александровський перебував на цій посаді лише шість місяців, К. М. Шидловський – трохи більше року. Звичайно, це не сприяло гармонійній діяльності урядових структур регіону, функціонуванню основних ланок адміністративного апарату. Тим не менш, незважаючи на це, губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. показали себе розпорядливими і талановитими урядовцями.

Треба зазначити, що всі вони належали до верхівки тогочасного суспільства – були дворянами, мали достатньо високий рівень цивільної або військової освіти, були досвідченими адміністраторами. За своїми ідейними переконаннями керівники Катеринославської губернії цього періоду переважно дотримувалися консервативних поглядів, були прибічниками монархічного ладу, розглядали політичну стабільність у державі як запоруку успішності своєї адміністративної діяльності, подальшої управлінської кар'єри. Тож не дивно, що своїм головним завданням губернатори Катеринославщини вважали придушення революційного та інших опозиційних рухів. Чимало зусиль вони також докладали для економічного, промислового розвитку губернії, виконання всіх фінансових зобов'язань перед державою, належному проведенню в краї аграрної реформи. Не можна не згадати і їхню благодійницьку діяльність, якій останні (і в першу чергу

В. В. Якунін) приділяли достатньо багато уваги. Зрештою, слід підкреслити, що керівники краю зробили суттєвий внесок у соціально-економічний та культурний розвиток Катеринославщини, сприяли відносній політичній стабілізації у регіоні.

Бібліографічні посилання

1. **Акиншин А. Н.** Воронежские губернаторы и вице-губернаторы / А. Н. Акиншин. – Воронеж, 2000. – С. 345–347.
2. **Гохнадель В.** Клингенберг / В. Гохнадель // Немцы России. – М. : «ЭРН», 2004. – Т. 2. – С. 115.
3. **Джунковский В. Ф.** Воспоминания / В. Ф. Джунковский : в 2 т. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 1. – 736 с.
4. Дніпропетровський обласний державний архів.
5. **Дорошенко Д.** Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко // У старому Катеринославі (1905–1920): Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів / уклад. М. П. Чабан. – Д. : ІМА-прес, 2001. – С. 53–79.
6. Катеринославщина в революції 1905–1907 гг.: Док. и матер. – Д. : Промінь, 1975. – 372с.
7. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Донецька область. – К. : Головна ред. Української рад. енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
9. **Лазебник В. И.** Рожденный воевать / В. И. Лазебник // Новый город. – 2007. – № 7. – С. 70–75.
10. Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. – Екатеринослав, 1910. – Вип. 6. – С. 233–236.
11. Отчет Екатеринославской городской думы за 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
12. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания ХLI очередной сессии 1906 г. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1907. – 141 с.
13. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания. 26–27 мая 1907 г. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1907. – 92 с.
14. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания. 15 окт. 1907 г. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1907. – 33 с.
15. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания. 31 янв. – 3 февр. 1908 г. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1908. – 300 с.
16. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания 23 мая 1908 г. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1908. – 143 с.
17. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 45-й очередной 1910 года сессии. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1911. – 320 с.
18. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 46-й очередной 1911 года сессии. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1912. – 270 с.
19. Полководцы, военачальники и военные деятели России // Военная энциклопедия И. Д. Сыгина. – СПб., 1995. – С. 48–49.
20. **Полнер Т. И.** Общеземская организация на Дальнем Востоке / Т. И. Полнер. – М., 1908. – Т. 1.

21. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания. XLI очередная 1906 г. сессия. – Екатеринослав : Тип. Губ. земства, 1907. – 1707 с.
22. Русская военная эмиграция 20-х – 40-х годов. Док. и материалы / сост. И. И. Басик (отв. составит.) и др. – М. : «Гея», 1998. – Т. 1. – 426 с.
23. Русская правда. – Екатеринослав. – 1911.
24. Русская правда. – Екатеринослав. – 1912.
25. **Світленко С.** Катеринославський губернатор Ф. Е. Келлер (сторінки біографії) / С. Світленко, Л. Ганошенко // Борисфен. – 1994. – № 3. – С. 13–14.
26. **Сичинский Е. П.** Уголовный сыск России в X – начале XX вв. : учеб. пособ. / Е. П. Сичинский. – Челябинск, 2002.
27. 300-летие Дома Романовых. Юбилейное издание. 1613–1913 гг. – СПб., 1913.
28. Южная заря. – Екатеринослав. – 1910.
29. Южная заря. – Екатеринослав. – 1913.
30. Южно-русская областная промышленная, сельскохозяйственная и кустарная выставка в Екатеринославе 1910 года. Альбом. – Екатеринослав, 1912.

Надійшла до редколегії 15.11.2010

УДК 94 (477) «1900/1914» : 351.746.1.077

О. П. Сарнацький, В. В. Кузьменко

Запорізький національний технічний університет

ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЮ ПОЛІЦІЄЮ ЦАРИЗМУ ПЕРЛЮСТРАЦІЇ ДЛЯ БОРОТЬБИ З ДІЯЛЬНІСТЮ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Висвітлено використання політичною поліцією царизму перлюстрації, показано як вона поєднувала у своїй роботі різноманітні шляхи отримання необхідної їй інформації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини.

Ключові слова: перлюстрація, жандармерія, поінформованість, розпорядження, донесення, діяльність, українські політичні партії Наддніпрянщини, прихильники.

Освещается использование политической полицией царизма перлюстрации, показано как она совмещала в своей работе разнообразные пути получения необходимой ей информации для борьбы с деятельностью украинских политических партий Приднепровья.

Ключевые слова: перлюстрация, жандармерия, осведомленность, распоряжения, донесения, деятельность, украинские политические партии Приднепровья, сторонники.

The paper enlightens the use of perusal by tsarist political police it was used with the purpose of awareness about the activity of representatives and supporters of Ukrainian political parties of Naddnipryanschina, as well as it shows how the police combined in its work various ways of receiving the necessary information for its struggle with them.

Key words: perusal, gendarmerie, awareness, arrangements, reports, activity, Ukrainian political parties of Pridniprovia, supporters.

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом в Наддніпрянській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців. Активно досліджуються поява, розвиток та діяльність українських політичних партій, які виникли в Україні саме в цей період. До сучасних розвідок з цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [31], В. Борисенко [2], І. Курас, Ф. [13], Ф. Турченко [22], М. Козицький, О. Поліщук [11], Г. Касьянов [9], О. Голобуцький, В. Кулик [4], В. Головченко [5], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [12], Ю. Лавров [14], Т. Бевз [1], А. Павко [17], В. Стрілець [20], С. Наумов [15], Р. Ветров [3], С. Світленко [18], С. Донченко [6], Г. Книш [10], В. Яценко [34], де висвітлено різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їхніх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях із цієї проблематики різною мірою показано утиски, які відчували на собі діячі та прихильники зазначених партій з боку царської влади. Тому об'єктивне їх висвітлення саме і вимагає показу діяльності протилежної сторони.

Однією зі складових цієї цікавої і, на жаль, маловивченої проблеми є використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби проти діяльності представників та прихильників цих партій. Висвітленню такого важливого питання сприяють і його перші спроби, які в загальних рисах знайшли місце в публікаціях сучасних вітчизняних науковців: О. Яришиша [33], А. Чайковського і М. Щербак [29], у праці Н. Щербак [32]. Разом з тим, уже в наукових розвідках О. Овсієнка [16] та Л. Стромиліук [21] на окремих прикладах висвітлюється використання царськими жандармами перлюстрації для боротьби проти діяльності представників українських політичних партій Наддніпрянщини та їхніх прихильників. У загальному контексті окреслену проблему також подає у своїй науково-публіцистичній статті й один із сучасних російських дослідників В. Измозік [7]. Усе це також сприяло дослідженню цієї важливої теми.

Тому в цій публікації автори, залучаючи нові архівні джерела, поряд із уже опублікованими, поставили собі за мету докладніше по-

казати використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби проти діяльності зазначених партій, а також порівняння або перевірки, доповнення чи уточнення завдяки їй подібній інформації, що надходила до них про дії представників «українства» іншими шляхами.

Торкуючись історії щойно зазначеної проблеми, необхідно згадати, що в Росії сліди перлюстрації простежуються чітко з часів царя Петра I. З 1690 р. у Смоленську відкривалися всі листи, які надсилалися за кордон [7, с. 48]. Надалі владою було створено спеціальні таємні експедиції при поштах, що займалися перлюстрацією – читанням приватної кореспонденції державними службовцями без відома тих, хто її писав, надсилав, а також тих, кому вона призначалася [16, с. 4]. У 1870 р. офіційним прикриттям служби перлюстрації стала цензура іноземних газет та журналів при найбільших поштах імперії, а з 1881 р., у зв'язку з переведенням поштового відомства до складу Міністерства внутрішніх справ, ці спеціальні таємні експедиції при поштах, або так звані «чорні кабінети», остаточно, аж до 1917 р., знаходилися у прямому підпорядкуванні міністра внутрішніх справ [7, с. 51].

У червні 1876 р. з дозволу царя такий таємний відділ було відкрито в Києві через необхідність посилити нагляд за місцевою приватною кореспонденцією. Майже одночасно, «внаслідок особливого збудження умів переважно в університетських центрах», виникла необхідність налагодити перлюстрацію у Харкові. До початку ХХ ст. подібні «кабінети» існували у восьми містах імперії, в тому числі три – в Україні. Третім містом в Україні, де існував подібний таємний відділ, була Одеса. Число чиновників, які займалися перлюстрацією в Російській імперії до 1913 р., було невеликим – близько 45 осіб [7, с. 51].

У Києві подібна установа на початку ХХ ст. складалася з трьох осіб – 2 цензори та 1 чиновник, який добре володів іноземними мовами. В Одесі – з 6 осіб – один старший цензор, два молоді цензори, 2 чиновники, які добре володіли іноземними мовами, та 1 відряджений. У Харкові – з трьох осіб, що відряджалися сюди на певний строк. Подібна кількість припадає на 1913 р. – тобто на кінець епохи «чорних кабінетів», що збігся якраз із розквітом їхньої діяльності. Офіційно вони мали назву «таємні відділення цензури». А самі копії перлюстрованої кореспонденції надсилалися з грифом «Цілком таємно» [8, с. 95–96.].

На думку одного з видатних діячів царської жандармерії ХХ ст. генерала О. Спиридовича, перлюстрація була одним із трьох найважливіших джерел поінформованості політичною поліцією Росії [19, с. 61] стосовно тих завдань, які вона здійснювала. Одними з перших серед них наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було й вирішення нею питань,

пов'язаних із появою і діяльністю представників різноманітних політичних партій, що з'явилися в імперії на той час, у тому числі й українських, та їхніх прихильників.

У першу чергу перлюстрація здійснювалася згідно списку осіб, чия кореспонденція підлягала обов'язковому перегляду. Він складався міністром внутрішніх справ та Особливим відділом Департаменту поліції. У Російській імперії у різні роки він нараховував від 300 до 1000 прізвищ та адрес. До нього входили діячі революційних, ліберальних та монархічних партій, редактори періодичних видань та громадські діячі, депутати Державної думи, члени Державної ради, придворні особи та ін. При випадковому відборі важливе значення мали адреси тих, хто надсилав та хто повинен був отримувати кореспонденцію, обсяг мита тощо. Особливу зацікавленість являли собою листи, котрі надсилались із центрів еміграції – Парижа, Женеви, Лондона, а також листи, що були підписані каліграфічним почерком з позначкою «До запитання» [7, с. 52].

Тому перлюстрували в першу чергу листи найбільш неблагонадійних осіб, серед яких були й керівні діячі українських політичних партій: В. Винниченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, С. Петлюра, М. Міхновський та ін., а також членів цих партій та їхніх прихильників. Фонди царської жандармерії рясніють подібними фактами. Наведемо окремі з них.

Так, відгук селянського повстання в Україні навесні 1902 р. і страх царських властей перед поєднанням українських політиків із селянським рухом відображено в листі Є. Чикаленка до М. Аркаса від 13 лютого 1903 р.: «Заборонили мені видавати селянина без всяких мотивів... Очевидно вони рішили твердо не давати розвиватись нашій літературі» [16, с. 26]. Листи Є. Чикаленка продовжували перлюструвати й надалі. Особливо за ними слідкували під час революції 1905–1907 рр., а також і пізніше [30, с. 43–44].

У перлюстрованому 1903 р. листі одного із членів РУПу з Катеринослава до А. Жука в Харків писалося: «Тут тепер у великій моді провокаторство... По всьому Дніпру на човнах їздять постійно поліцейські та жандарми» [16, с. 27].

З цього ж року почали перлюструвати листи В. Винниченка після внесення його прізвища до спеціального розшукового циркуляра за № 2380. Так, у перлюстрованому листі В. Винниченка зі Львова до студента Київського університету В. П. Косюри від 28 лютого 1903 р. була відображена взаємодія російської й австрійської поліції у боротьбі з РУПом. З огляду на конспірацію, В. Винниченко зазначав, що вперше чує про цю партію: «Тут маса цікавих новин; найцікавіша з них: у Львові тепер шукають якихось українських революціонерів, і по місту, не дивлячись на конституцію, ідуть обшуки... Ка-

жуть, що нібито десь у Львові є гурток революціонерів, тих, що приїхали з України, так званої РУП, але що воно значить – я ще не дізнався. Шукають також склад їхніх книжок. Цікаво, чим це закінчиться» [16, с. 29]. Під час слідства, котре відбувалося над заарештованим на кордоні влітку 1903 р. В. Винниченком, також продовжувалася перлюстрація його листів, копії яких негайно надсилалися жандармам. У листі до А. Грінченка від 5 листопада 1904 р. В. Винниченко писав: «По закону мене повинні звільнити у запас з армії, але за таємною інструкцією вони повинні мене потримати ще трохи. У них є наказ не пускати мене в місто, з казарми ні крок, не допускати до мене жодного з солдат, крім одного унтера, який отримав необхідні інструкції від жандармського управління. Словом, я знаходжусь під якнайсуворішим наглядом» [16, с. 30].

На початку 1904 р. Д. Антонович та інші члени РУПу в Харкові, що знаходились у харківській в'язниці, передавали листи та інше через одного з наглядачів в'язниці товаришам на волю. 18 лютого 1904 р. тюремного наглядача Карпа Гетьмана та одного з членів Харківської організації цієї партії Б. Каминського було заарештовано жандармами. 5 вересня 1904 р. Б. Каминський надіслав М. Оротовській до Києва листа, якого було перлюстровано, де він висловився з приводу свого арешту, а також дій адміністрації та жандармів на місцях [25, оп. 2, спр. 17, арк. 4–5, 18]. 18 вересня 1904 р. Департамент поліції надіслав копію цього листа до харківської охоранки з приміткою «Для відомостей та міркувань, цілком таємно». У листі читаємо: «Сиджу я в Харкові в очікуванні закінчення моєї справи. У цьому місяці повинно відбутися засідання Губернської Народи, в котрому припинять найбезглуздіше дізнання про мене. Знімуть нагляд з мене і цілком розв'яжуть мені руки в розумінні вільного пересування по всій імперії... У Росії, через розгнужданість провінційної адміністративної влади, подібний стан для беззахисних громадян створюється дуже часто і, на жаль, закон не захищає нас ніякими нормами для припинення адміністративного зазіхання на особу» [25, оп. 2, спр. 17, арк. 18].

Під час Першої російської революції і в подальшому таємна політична поліція була майже завжди в курсі справ з надсиленням циркулярів від керівних органів усіх українських політичних партій до їхніх місцевих організацій.

У серпні 1905 р., завдяки перлюстрації листів від членів УСДРП до своїх однопартійців у інших місцях, харківським жандармам стало відомо про підготовку до видання в цьому губернському місті представниками партії на чолі з Д. Антоновичем легального органу партії українською мовою – газети «Воля». Розпочати її видання планувалося або в грудні 1905 р., або на початку 1906 р. І лише через те, що уря-

дова реакція розпочала свій наступ з метою придушення опозиційної преси, перший номер газети, уже повністю підготовлений до друку, так і не вийшов у світ [25, оп. 2, спр. 22, арк. 1, 13–14]. Так, у лютому 1906 р. було перехоплено та перлюстровано один із циркулярів ЦК УСДРП до місцевих організацій, котрий через Н. Брайкевич, яка передавала листи УСДРП, розсилався з Києва по всій Україні. Про все це відразу ж стало відомо жандармам. У цьому випадку циркуляр було надіслано до Харкова [25, оп. 2, спр. 22, арк. 25–28].

Перлюстрації було також піддано лист, написаний українською мовою, якого було надіслано з Києва до Харкова пані Брунзель на адресу аптеки Лапіна від 25 січня 1906 р. Це була прокламація УСДРП під назвою «До усього українського робочого народу» з певними дописами супроводжувального характеру та вказівками [25, оп. 2, спр. 22, арк. 15–17]. Тотожна прокламація, написана тим самим почерком та з тими ж супроводжувальними настановами і надіслана з Києва в м. Прилуки Полтавської губернії пані Фрид Гінсбург по Конотопській вулиці для Лани 25 та 28 січня 1906 р., також була піддана перлюстрації, а копія її була надіслана жандармам. У зв'язку з цим полтавські жандарми отримали від Департаменту поліції відповідну вказівку «...з'ясувати особистість адресатки, її діяльність та зносини, а також здійснити заходи до виявлення в Прилуках складу Української соціал-демократичної робітничої партії та про наступне повідомити» [26, оп. 1, спр. 774, арк. 2]. Невдовзі Департамент поліції отримав від місцевих жандармів відповідь, що за їхніми негласними розробками Лана є Ланою Вульф, 22 років, мешкає в Прилуках, без будь-яких певних занять, простежується у зв'язках з гуртками, до яких входили неблагонадійні особи. Деякі з них у 1903 р. очолювали страйк на місцевій тютюновій фабриці. Стосовно складу партійної організації УСДРП в Прилуках вказувалося: «Повні відомості відносно соціал-демократичної партії нема можливості надати, що надалі буде виявлено, про те буде донесено своєчасно» [26, оп. 1, спр. 774, арк. 5–5 зв.].

Було піддано перлюстрації і лист з Петербурга від Симеона, якого було надіслано 3 лютого 1906 р. згаданий уже Н. Брайкевич, членові УСДРП, котра мешкала в Києві по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 34. Причиною перлюстрації стало те, що цей лист був надісланий до Києва С. Петлюрою. Копію цього листа також отримали місцеві жандарми [25, оп. 2, спр. 22, арк. 19].

У лютому того ж року Департамент поліції звернувся до місцевої охоранки із розпорядженням виявити склад українських соціал-демократів у Харкові та терміново доповісти про виконання. До розпорядження було додано копію прокламації ЦК УСДРП, що була отримана шляхом перлюстрації, про необхідність бойкоту члена-

ми партії виборів до I Державної думи [25, оп. 2, спр. 22, арк. 7]. На думку Департаменту поліції, викладену ним у повідомленні від квітня 1906 р., розсилав ці прокламації з Києва в різні місцевості України студент Київського університету Дмитро Сергійович Пещанський, котрий був відомий жандармам з 1904 р. як соціал-демократ. Вони також вказували, що останнім часом Пещанський увійшов до складу УСДС «Спілки» і зайнявся транспортуванням та поширенням нелегальної літератури серед сільського населення Київської губернії. Але обшук, проведений у нього жандармами 13 квітня 1906 р., позитивних для них наслідків не дав [25, оп. 2, спр. 22, арк. 10А–10А зв.].

Під час столипінської реакції влада ще більше посилила таємне спостереження за кореспонденцією, що надходила до так званих «неблагонадійних осіб». Перехоплювалось і перлюструвалось майже все листування між представниками українських політичних партій або їхніх прихильників. Так, 21 серпня 1907 р. начальник київської охорони сповіщав начальнику Київського ГЖУ про циркулярний лист Головного Комітету «Спілки» за № 7 «До всіх організацій «Спілки», який був отриманий ним завдяки перлюстрації кореспонденції, та надсилав його копію «для відомостей і міркувань при розшуку» [23, оп. 1, спр. 2033, арк. 10–12]. Активно працювали в цьому напрямі практично всі без винятку жандармські управління в так званих «малоросійських губерніях». Волинські жандарми, наприклад, за допомогою перлюстрації у 1908 р. виявили багатьох дописувачів до одного з нелегальних партійних видань (газети «Правда») [24, оп. 1, спр. 414, арк. 27–28 зв.]. 1909 р. полтавські жандарми пильно стежили за листуванням членів УСДРП С. Петлюри, Б. Мартоса, О. Кохановської, Б. Юр'єва-Пеківця та інших [24, оп. 1, спр. 107, арк. 49; спр. 298, арк. 33 зв.; 27, оп. 1 спр. 7, арк. 4, 88].

Владою було перлюстровано і лист С. Єфремова до Лозанни від 2 березня 1910 р., в якому він писав про циркуляр П. Столипіна, що зараховував українців до «іногородців». Про це нею також терміново сповіщалося жандармам [16, с. 56]. У 1912 р. з листа представників старого Головного Комітету «Спілки», котрі звертались до членів «Організаційного Комітету» щодо скликання загальнопартійної конференції РСДРП, жандарми, завдяки його перлюстрації, отримали додаткову інформацію, що наприкінці 1910 р. та в 1911 р. «Спілка» в Росії проводила партійну роботу, хоч і в невеликих масштабах, «лише у Волинських районах (Житомир, Бердичів та ін.)», і що під час найбільш інтенсивної діяльності «Спілки» в 1905–1906 рр. нелегальною роботою було охоплено п'ять губерній України (Київська, Полтавська, Чернігівська, Волинська та Подільська). Начальник Південно-Східного районного охоронного відділення 4 серпня 1912 р. сповістив про це Департаменту поліції, а також у Київське та Московське охоронні відділення [28, оп. 2, спр. 106, арк. 14–15].

У липні 1912 р. було перехоплено та перлюстровано лист М. Гладкого, якого жандарми вважали одним із видатних членів УСДРП, до редакції газети «Сніп» у Харкові, по вул. Конторській, 21, для М. Плевако. За «розробками» волинських жандармів, про які вони доносили київській охорані 14 вересня 1912 р., зазначений Микола Дмитрович Гладкий прибув до Житомира 18 червня 1912 р. і мав уже на той час досить значний досвід революційної діяльності; дані про нього було занесено до картотеки Особливого відділу Департаменту поліції [23, оп. 5, спр. 7, арк. 129–129 зв.]. Сам лист був надісланий ним з Житомира до Харкова 2 липня 1912 р. і містив у собі досить цікаві подробиці як про діяльність влади щодо українських партійних видань, так і про стосунки між самими членами українських політичних партій різного спрямування. Зокрема, в листі йшлося про таке: «Люб'язний друг Микола. Проїздом через Київ побував в редакції «Ради». «Засів» збанкрутів і здається більше видаватись не буде. Тут же бачив і Матушевського, познайомився з Є. Чикаленком – страшенно він мені понаравився; як узнав, що я з Харкова – відразу ж запитав: «Як в Харкові «Міхновщина», як «Сніп». Цікаво, що він відповість на нашу критику «нової платформи»... (ця розмова хай залишиться між нами в таємниці, не передавайте нікому, щоб уникнути усіляких непорозумінь між українцями)» [23, оп. 5, спр. 7, арк. 127].

Одну й ту саму або майже подібну інформацію про діяльність представників та прихильників зазначених партій царські охоронці інколи отримували як завдяки перлюстрації, так і агентурним шляхом. При цьому останній із шляхів отримання необхідних для них відомостей вимагав, як правило, також їх порівняння або перевірки, доповнення чи уточнення. Так, 11 березня 1906 р. до Департаменту поліції надійшло таємне донесення київської охоранки за № 921 з таким супроводжувальним листом: «При цьому маю честь надати вашому Превосходительству копію з «Заяви Української демократичної партії з'їзду земських та міських діячів у Москві 6 липня 1905 р. та Установчим зборам» і «Платформи Української партії» Ротмістр Єрьомін» [24, оп. 1, спр. 1109, арк. 1–5]. Подібні документи були отримані київською охоранкою як агентурним шляхом, так і завдяки перлюстрації. У цих матеріалах члени УДРП обґрунтовували необхідність майбутнього федеративного устрою Росії. Заява представників українського ліберально-демократичного напрямку завершувалася такими словами: «Тому ми визнаємо, що правильна організація правового порядку на Україні незалежно від загальноімперського уряду, з необхідністю обумовлює утворення місцевого представницького органу, і Україна входить в Російську Державу як одна з автономних областей її на основах федерації. Тільки при такому необразливому для нас заході співвідношення частин Російської імперії, наша батьківщина буде

вільно розвиватися та досягне культурного процвітання, і разом з тим розвине і зміцнить найліпші відносини як з Великоросією, так і з іншими областями» [24, оп. 1, спр. 1109, арк. 5].

Досить активно влада слідувала за кореспонденцією, котра надсилалась в Україну або відсилалась з неї під час обговорення так званого «українського питання» в IV Державній думі в 1913 р. Ось що доносив завідувач розшукового пункту в Ростові Області Війська Донського директорові Департаменту поліції по Особливому відділу від 11 червня 1913 р.: «Копія. Цілком таємно. Надаючи при цьому копію здобутого агентурним шляхом листа, що адресований «Ростовна-Дону, редакція «Приазовского Края», Олександрю Фомичу Саліковському з Києва», доношу Вашому Превосходительству, що адресатом такого є колишній чиновник з особливих доручень при Подільському Губернаторі О. Ф. Саліковський, 47 років, який в нинішній час завідує редакцією «Приазовського Краю» і мешкає в Ростові. Неблагополучних у політичному відношенні відомостей у справах ввірено мені розшукового пункту нема» [28, оп.2, спр. 121, арк. 42].

До цього донесення було додано сам лист, який підписали представники українських партій: М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, І. Шраг, барон Ф. Штейнгель. При цьому прізвище М. Грушевського жандарми підкреслили олівцем двічі. Після підписів у кінці листа збоку містилася приписка олівцем: «Просимо зібрати підписи, людей не залежних від уряду, негайно прислати в редакцію «Ради», щоб успіть вислать в Думу до закриття сесії, але не публікуйте в пресі» [28, оп 2, спр. 121, арк. 43]. Цей лист невеличкий, тому наведемо його повністю мовою оригіналу.

«В современных условиях общественно-политической жизни России украинское общество лишено возможности иметь в Государственной Думе своих представителей. Это заставляет нас выразить настоящим заявлением свое отношение к последним выступлениям в Государственной Думе по украинскому вопросу. Заявлением о своей солидарности с теми уважаемыми депутатами, которые, не будучи украинцами по происхождению, но правильно оценивая свое положение представителей демократических слоев населения, возвысили свой голос против невыносимых притеснений, которое испытывает украинское слово и все вообще проявления украинской жизни и благодаря которым украинская интеллигенция и украинский народ лишены возможности пользоваться своим языком и другими средствами национальной культуры.

Признаём настоятельную необходимость национализации просвещения в интересах культурного развития украинского народа. Считаём автономию Украины, равно как и других областей и наций,

гарантиєю от вторжений в сферу национальной жизни и залогом свободного культурного и общественного развития.

Вместе с тем протестуем против выступления депутата Скоропадского, который, злоупотребляя своим историческим именем, позволил себе говорить от имени украинского («малороссийского») общества. Как представитель лишь той части его, которая давно порвала связи с национальной жизнью родного народа, он не имеет на это право. Голос его, как и голос всяких сознательных и бессознательных отступников из интеллигенции и из среды тёмных масс, не может выражать мнений и стремлений украинской интеллигенции и сознательных элементов украинского народа» [28, оп 2, спр. 121, арк. 43–43 зв.].

З початком світової війни неофіційна перлюстрація кореспонденції неблагонадійних осіб отримала офіційний статус військової цензури. Тим самим представникам політичної поліції було значно полегшено отримання необхідної їм інформації про діяльність членів українських політичних партій Наддніпрянщини та їхніх прихильників.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що жандарми постійно використовували перлюстрацію з метою отримання необхідної для себе інформації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини. Інколи царські охоронці отримували майже ідентичну інформацію про діяльність представників та прихильників зазначених політичних партій як завдяки перлюстрації, так і агентурним шляхом. При цьому відомості, отримані ними шляхом перлюстрації, вони, як правило, використовували з метою як перевірки та порівняння, так і доповнення й уточнення тих, що надходили до них з інших джерел. У той же час окреслена проблема й надалі потребує подальшого значно глибшого та ширшого вивчення та висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К. : ППіЕД НАН України, 1999. – 271 с.

2. Борисенко В. Й. До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : зб. наук. пр. / наук. ред. В. П. Горшков та ін. – К. : Либідь, 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.

3. Ветров Р. І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.): навч. посіб. / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 1997. – 111 с.

4. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.

5. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. І. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.

6. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

7. **Извозик В.** Чёрный кабинет / В. Извозик // Родина. – 2000. – № 10. – С. 48–54

8. **Кантор Р.** К истории «чёрных кабинетов» / Р. Кантор // Каторга и ссылка. – 1927. – № 8. – С. 90–100.

9. **Касьянов Г.** Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.

10. **Козицький М. Ю.** Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. пр. з питань політ. історії : зб. наук. пр. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.

11. **Книш Г. М.** Постановка питань про освіту в програмах перших українських партій / Г. М. Книш // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – 120 (187). – С. 53–55.

12. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стило, 1998. – 226 с.

13. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.

14. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : у 3 ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – С. 248–444.

15. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) : моногр. / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

16. **Овсієнко О. Ф.** Каральні органи царизму // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Ф. Овсієнко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 3. – С. 3–68.

17. **Павко А. І.** Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.

18. **Світленко С. І.** Національне питання в програмах українських політичних партій початку ХХ ст. // Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / за заг. ред. В. В. Іваненка. – Д. : Наука і освіта, 1998. – С. 66–73.

19. **Спиридович А.** Записки жандарма / А. Спиридович. – М. : Худож. л-ра., 1991. – 268 с.

20. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 361 с.

21. **Стромилюк Л. В.** Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Стромилюк. – К., 2007. – 16 с.

22. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.

23. Центральний державний історичний архів України у м. Києві – Ф. 274. – Далі: ЦДАУК.

24. ЦДАУК. – Ф. 276.

25. ЦДАУК. – Ф. 304.

26. ЦДАУК. – Ф. 320.

27. ЦДАУК. – Ф. 328.

28. ЦДАУК. – Ф. 705.

29. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: 3 історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.) / А. Чайковський, М. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 269 с.

30. **Чикаленко Є.** Спогади (1861–1907) : у 3 ч. / Є. Чикаленко. – Л. : Червона калина, 1925. – Ч. 3. – 1925. – 126 с.

31. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наук. пр. з питань політ. історії. – К. : 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.

32. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

33. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Н. Ярмиш. – Х.. : Консум, 2001. – 284 с.

34. **Яценко В. Я.** Українські партійно-політичні сили Наддніпрянщини першої чверті ХХ ст.: особливості становлення та розвитку / В. Я. Яценко // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / О. Б. Шляхов (відп. ред.). – Д. : Оксамит, 2006. – С. 229–236.

Надійшла до редколегії 28.10.2010

УДК (477):342.53 (470+571)

Ю. В. Берестень, О. Л. Левін

Дніпропетровський державний аграрний університет

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ ТА МЕНОНІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОШУКАХ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ: ВИБОРИ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Висвітлено проблеми суспільно-політичного життя населення німецьких та менонітських колоній Півдня України в період виборчої кампанії до І Державної думи Російської імперії.

Ключові слова: німці-колоністи, меноніти, Південь України, вибори, Державна дума.

Освещаются проблемы общественно-политической жизни населения немецких и меннонитских колоний Юга Украины в период избирательной кампании в I Государственную думу Российской империи.

Ключевые слова: немцы-колонисты, меннониты, Юг Украины, выборы, Государственная дума.

© Ю. В. Берестень, О. Л. Левін, 2011

The problems of social and political life of population of the German and mennonite colonies of South of Ukraine are illuminated in the period of hustings in I State thought of the Russian empire.

Key words: Germans-colonists, mennonites, South of Ukraine, elections, State Thought.

Активне наростання революційного руху на початку ХХ ст. та викликана ним загальна лібералізація самодержавного режиму Російської імперії, зумовили значне пожвавлення політичних процесів у поселеннях німців-колоністів та менонітів Півдня України.

Проблеми участі колоністів у політичному житті країни в 1905–1906 рр., попри наявний масив історичних досліджень, присвячених історії російського парламентаризму, знайшли лише часткове висвітлення в сучасній вітчизняній та закордонній історіографії. Так, у працях О. Реєнта, А. Айсфельда, О. Логінової, О. Безносова, І. Толстих розглядаються тільки загальні проблеми організації суспільно-політичного й національного життя населення німецьких та менонітських колоній в період російської революції 1905–1907 рр. [13; 1; 8; 9; 10; 2]. Проте, осторонь уваги дослідників лишилися різноманітні аспекти організаційного та ідеологічного становлення політичних осередків та груп, сам перебіг виборчого процесу в колоністських поселеннях, суспільні дебати та дискусії щодо визначення перспектив політичного, національного та соціально-економічного поступу колоній.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей суспільно-політичного життя німецьких та менонітських колоній в 1905–1906 рр., формування політичної ідентифікації та орієнтації колоністів під час проведення виборчих перегонів до І Державної думи Російської імперії.

Активізація процесів демократизації політичної системи країни, викликана революційним спалахом народної боротьби з російським самодержавством у 1905 р., зумовила поступове перетворення населення німецьких та менонітських колоній з пасивного об'єкта на активного суб'єкта політичних відносин. Представники німецькомовних громад Півдня України попри традиційний для них політичний конформізм та відносно лояльне ставлення до російського самодержавства, виявилися втягнутими у вир політичної боротьби. Демократичні свободи, проголошені в царському Маніфесті від 17 жовтня 1905 р., створили реальний законодавчий підмурок для розгортання та організаційного становлення колоністських політичних осередків, зумовили активізацію процесу артикуляції національних і суспільно-політичних вимог колоністського загалу до російського самодержавства [3, с. 74–75]. Ідея послідовної оборони власної національно-культурної спадщини стала головним лейтмотивом й ідеологічною

основою суспільно-політичного руху населення колоній, який каналізував його політичну активність у поміркованому національно-демократичному спрямуванні [3, с. 74–75].

Пристрасні дискусії, які точилися навколо визначення суспільно-політичної моделі розвитку російського суспільства в той період, сформулювали й суспільний запит на появу політичної еліти колоній, яка повинна була перетворитися на послідовного й неупередженого ретранслятора позиції колоністської маси, репрезентувати її національні та соціально-економічні інтереси в російському парламенті. Саме на неї й покладалося завдання із опрацювання широкомасштабної політичної програми дій, яка повинна була не тільки упорядкувати внутрішнє життя німецьких та менонітських громад, але й гармонізувати колоністські регіональні потреби з внутрішньополітичними інтересами імперії, створити необхідну політичну платформу, навколо якої об'єдналася б більшість німецькомовного населення. Відзначимо, що провідну роль у процесі формування колоністської політичної еліти відіграла інтелігенція німецьких та менонітських поселень, яка в силу свого високого фахового та освітнього рівня, виявилася спроможною сформувати організаційне та ідеологічне ядро політичних осередків колоністів. Так, наприклад, ініціаторами створення Південноросійської німецької спілки були пастор Я. Штах та доктор Вальтер [21, с. 4].

Висока активність місцевої освітянської інтелігенції та духовництва в політичному житті колоній була зумовлена й певними суб'єктивними чинниками: ці прошарки населення найбільше потерпали від чисельних русифікаторських утисків та репресій російського самодержавства, які реалізовувалися здебільшого у систематичному обмеженні сфери вжитку німецької мови.

Нові реалії політичного життя імперії поставили перед мешканцями німецьких та менонітських колоній питання про доцільність формування власних політичних груп та організацій, які повинні були не тільки рефлектувати та акумулювати життєві потреби та вимоги колоністів, але й сформулювати певну політичну ідеологію, яка базувалася на традиційних цінностях, поглядах та переконаннях, що визначалися домінантними світоглядними настановами колоністського соціуму. Ідеологічні настанови, у свою чергу, визначали тактику, стратегію політичної боротьби колоністського загалу щодо артикуляції та захисту власних національних і соціально-економічних потреб та інтересів.

Складність розвитку політичного процесу в німецьких та менонітських колоніях напередодні виборів до I Державної думи була зумовлена тією обставиною, що представники колоністського загалу не мали значного досвіду політичної боротьби та не могли у своїй по-

літичній діяльності спиратися на опрацьовані часом нормативні традиції та звичаї. Колоністи були змушені в надзвичайно стислі терміни передвиборчих перегонів ефективно вирішити всі поставлені перед ними політичним життям країни завдання, які зводилися до системного опрацювання й узгодження політичної ідеології та платформи, формування дієвих і життєздатних політичних груп та партій, організації й проведення широкомасштабної агітаційної передвиборчої кампанії. Ці чинники розвитку політичного процесу в німецьких та менонітських колоніях певною мірою пояснюють надзвичайний плюралізм думок, усю складність процесу обговорення різними групами колоністів питання про формування спільної стратегії ведення політичної боротьби, багатовекторність поглядів місцевої політичної еліти щодо практичної організації партійної моделі ретрансляції політичних та національних інтересів населення колоній.

Вирішальну роль в артикуляції вимог та інтересів пересічних виборців німецьких та менонітських колоній Півдня України відіграла регіональна німецькомовна преса, яка стала своєрідним рупором суспільної думки та політичної позиції колоністської спільноти, об'єднавши навколо себе різноманітні групи місцевої інтелігенції [3, с. 77]. Чисельні німецькомовні видання, які у своїй діяльності здебільшого орієнтувалися на інформаційні запити колоністського населення, перетворилися на ефективний елемент політичної системи колоній, забезпечивши якісний комунікаційний зв'язок німецькомовних виборців із представниками політичної еліти [4; 8; 9; 12]. Засоби масової інформації істотно впливали на процес формування політичних переконань, поглядів, позицій й суспільно-політичних орієнтирів колоністів, допомагаючи їм не тільки розібратися в поточній політичній ситуації, але й визначитися з політичними симпатіями й антипатіями, сформулювати загальні принципи політичної боротьби [10, с. 91–92].

Змістовний аналіз загального перебігу політичних дискусій, які розгорнулися на шпальтах колоністських видань навколо обговорення питань тактики та стратегії політичної боротьби, її організаційних форм та методів, визначення пріоритетних політичних завдань колоністської спільноти та узгодження позицій різних соціальних та етноконфесійних груп, дає можливість не тільки реконструювати загальні риси розвитку політичного процесу в колоніях, але й визначити їх специфічний характер [21–26; 31–33].

Вибори до I Державної думи відбувалися, як відомо, в лютому–березні 1906 р. в надзвичайно складних умовах політичної кризи, яка не тільки набирала обертів, але й спровокувала чисельні соціальні заворушення в містах та селах імперії, ставлячи під загрозу саму можливість існування режиму. Під час виборів у низці губерній та об-

ластей країни було офіційно проголошено військовий стан. У деяких районах країни вибори неодноразово відкладалися і навіть зовсім не були проведені [11, с. 5].

Виборча кампанія проходила в умовах жорстких громадянських конфліктів та переслідування царськими властями прогресивних демократичних елементів [13, с. 74–75]. Виборчий процес відбувався на підставі законодавчих положень та норм «Указу від 11 грудня 1905 року про зміни положення про вибори до Державної думи» [7, с. 94–102]. Намагаючись уникнути створення радикально налаштованого по відношенню до влади законодавчого органу, царат, використовуючи правові важелі, прописав у законі створення багатоступеневої куріальної системи виборів, яка базувалась на майновому та освітньому цензі [14, с. 43; 5, с. 204].

На початку виборчої кампанії до I Державної думи представники колоністської інтелігенції захопилися ідеєю створення окремої німецької політичної організації, яка, на їхню думку, об'єднала б у своїх рядах усі етноконфесійні групи населення колоній під гаслом: «серед німців може бути лише німецька партія» [23, s. 3]. Проте, прогресивна та цілком слушна ідея організаційного оформлення загальноімперської німецької партії в умовах відсутності реального досвіду політичної комунікації між різними етноконфесійними та регіональними групами німецького населення імперії була утопічною та нездійсненою річчю, оскільки апіорі не була здатна швидко здолати упереджений корпоративний трайбалізм колоністського соціуму. Фактично, проект організаційного оформлення загальнонімецької політичної партії, попри певну політичну привабливість та суспільну перспективність, був провалений ще на початковому етапі обговорення самими колоністами, які усвідомлювали нереальність оформлення автономістської німецької політичної партії.

Практична неможливість створення власної політичної сили була зумовлена й об'єктивними реаліями суспільно-політичного життя імперії: німці становили у відсотковому відношенні відносно незначну частину населення країни, що наочно унеможливило проведення власних представників до російського парламенту та організацію стабільного політичного тиску на владні органи з метою відстоювання та захисту національних прав та потреб [6, с. 683]. На цей процес суттєвим чином вплинула й законодавчо прописана владою багатоступенева система організації та проведення виборів, що створювала штучні перепони для прямого політичного представництва інтересів колоністів. Значно ускладнював завдання організаційного постання єдиної загальнонаціональної німецької партії й потужний колоністський регіоналізм, який був притаманний різним групам німецькомовного населення.

Усвідомивши безперспективність політичної боротьби під прапором власної національної політичної партії, представники колоністського загалу сконцентрували свої інтелектуальні та організаційні зусилля на пошуку нової моделі участі в політичному житті шляхом налагодження тісної співпраці з тими політичними силами, які мали суголосні з колоністськими погляди на подальші перспективи політичного, національного та соціально-економічного поступу імперії, проголошували ідентичні з ними принципи організації політичного, національного та соціального устрою країни. У тих політичних умовах більш реалістичним та прагматичним виявився курс на створення окремих національних автономістських груп та фракцій у складі загальноросійських партій, які користувалися підтримкою значної частини російських виборців та мали реальні шанси на проходження до Державної думи [24, s. 2–3].

Попри широкий спектр політичних партій та рухів, який був представлений на політичному полі Російської імперії того періоду, можливий вибір колоністами ймовірних політичних союзників був дуже обмежений, беручи до уваги традиційні провладні консервативні установки колоністського соціуму.

Як випливає з матеріалів німецькомовної преси, політичні кола та економічна верхівка колоній відразу відкинули можливість співпраці з крайніми правонархічними націоналістичними партіями, які сповідували ідеологію великодержавного російського шовінізму, активно заперечували й відкидали саму ідею забезпечення прав національних меншин в імперії, наголошуючи на необхідності створення законодавчих умов щодо нівелювання національних відмінностей та особливостей всіх «інородців», до яких зараховували й колоністів [21, s. 3].

Не користувалися значною прихильністю серед колоністської інтелігенції та заможних мешканців німецьких поселень й партії лівого спрямування, які висували радикальні програми соціально-економічної перебудови країни, включаючи й проведення загально-земельного переділу, ліквідації поміщицького землеволодіння, та постулювали насильницькі методи організації та ведення політичної боротьби [20, s. 3].

Відносно партій центристської та правоцентристської орієнтації симпатії німецькомовного загалу розділилися. Колоністи, які мали високий освітній рівень та більш прогресивні суспільно-політичні погляди, у своїх виступах на шпальтах місцевої преси обґрунтовували доцільність налагодження тісної співпраці з конституційними демократами (кадетами). Інша частина інтелігенції наполягала на активній підтримці політичної програми Союзу 17 жовтня. Один із активних кореспондентів менонітського часопису «Friedenstimme» у своїй роз-

логій статті, присвяченій детальному аналітичному викладу поточної політичної ситуації в країні, звернув увагу на високий потенціал кадетів як політичної сили підкресливши їх значимість для подальшого розвитку менонітської спільноти: «.. якщо меноніти думають про збереження власних прав, особливо про звільнення від військової служби, варто цікавитися кадетами...» [31, s. 232–233]. Однак, попри наявність у політичній програмі кадетів передових та прогресивних положень щодо культурно-національного самовизначення національних меншин (використання національних мов у системі початкової та середньої освіти, чинному діловодстві та судочинстві, всебічне правове забезпечення свободи сумління та віросповідання), партійні проекти радикального вирішення аграрного питання шляхом відчуження землі у приватних власників не надали їм значної політичної популярності серед колоністів. Так, менонітський часопис «Friedenstimme» резюмував різко негативне ставлення консервативної більшості населення колоній до політичних перетворень конституційних демократів в аграрному та робітничому питаннях таким пасажем: «Вони (кадети) пообіцяли 8-годинний робочий день робітникам та землю селянам. Ведуть розмови про права жінок. Проте з усім цим ми не згодні» [30, s. 161–162].

Фактично в таких історичних умовах колоністи були приречені стати активними прибічниками промонархічних помірковано-ліберальних сил, головним репрезентантом яких на політичній сцені імперії був Союз 17 жовтня, що взяв на озброєння демократичні гасла еволюційної політичної модернізації існуючого самодержавного режиму. Уже на початковому етапі передвиборчої кампанії до I Державної думи колоністи почали утворювати перші політичні групи октябристської орієнтації, які розпочали активно агітували німецьке населення за свою політичну силу, роз'яснюючи її політичну програму та окремі положення [19, s. 1–2; 15, s. 1–2]. У цьому питанні прикладом для наслідування колоністам слугували німці Прибалтики та Привісленського краю, які восени 1905 р. оперативно створили політичні осередки, головне завдання діяльності яких полягало у послідовно-захисту власних соціально-економічних інтересів та національної культурної спадщини [1, с. 30–31].

Як свідчить аналіз місцевої преси колоністів, абсолютна частка мешканців німецькомовних поселень Півдня України поділяла політичну стратегію октябристів відносно перспектив суспільно-економічного, поземельного та соціального устрою Російської імперії [25–28; 30–33]. Колоністи, які здебільшого належали до заможного прошарку південноукраїнського селянства, схвально відгукнулися на помірковано-консервативні положення аграрної програми октябристів, яка відкидала можливість радикальних перетворень в аграр-

ній сфері шляхом практичної реалізації тотального переділу земельної власності, й містила розлогі пункти щодо наділення селян землею за рахунок держави, практичного запровадження розгалужених механізмів із кредитування селянських господарств через відділення Селянського банку, переселення малоземельного населення до інших регіонів імперії.

Менонітський часопис «Friedenstimme», відзначаючи необхідність негайного розв'язання аграрного питання, писав: «Російським селянам без сумніву треба допомогти – варто нарізати на кожну душу по 1 та більше дес. землі. Мужика треба підняти духовно й матеріально та обкласти податком на алкоголь, скасувати свята та урегулювати робочий час. Варто скасувати общинне землеволодіння та запровадити приватне – подворове. Якщо земля наших пращурів, яку вони отримали понад 100 років тому, буде розподілена поміж нас і ми не зможемо купити ніяких поселень та земель, для нас це буде вкрай обтяжливо та болісно» [32, s. 243].

Відсутність у програмі октябристів популістських гасел та радикальних рецептів розв'язання аграрного питання, підкреслена повага до приватної власності і власника, перетворили їх на політичних кумирів колоністського загалу.

Імпонувало колоністам й активне засудження октябристами використання брутального насильства як інструменту революційної практики та політичної боротьби, орієнтація на всебічне обстоювання поступально-еволюційного курсу розвитку імперії. Реалістичний прагматизм, виражена приземленість соціально-економічних перетворень октябристської політичної програми виявилася суголосною соціально-економічним, національним інтересам та суспільним запитам колоністської спільноти Півдня України, яка, налякана революційним підйомом мас, прагнула реалізації саме такого поміркованого курсу ліберальних реформ, які істотним чином не зачіпали господарського та соціального устрою колоній та надавати їхнім мешканцям широку персональну національну автономію. Так, німецькомовна газета «Deutsches Leben», схвально оцінюючи факт створення Німецької групи в лавах октябристів, відзначала: «Якщо Німецька група пропонує вільний розвиток німецької національності, захист віри, німецької мови, шкід, тоді знайдеться мало німців, які не стануть під її прапор» [22, s. 2].

Під час організації та проведення виборів до I Державної думи Російської імперії, як свідчать історичні джерела, німці-колоністи та меноніти продемонстрували досить високий ступінь політичної активності, злагодженого та дисциплінованого підходу до організації та проведення виборчого процесу, що було продиктовано наочним усвідомленням персональної відповідальності за політичне майбутнє власного етносу в російській державі.

Промовистим є той факт, що на проміжних місцевих виборах до I Державної думи німці-колоністи зайняли одне з чільних місць у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях. При цьому, окремим кандидатам-колоністам вдалося перемогти на тих виборчих дільницях, де голькісно переважали українські та російські виборці, які в процесі голосування віддали за них свої голоси. Ця ситуація була свідченням того факту, що німецькомовні кандидати користувалися підтримкою та значним авторитетом серед місцевого населення, яке розглядало їх як сумлінних, заощадливих та міцних господарів, які були спроможні ефективно відстоювати інтереси та політичні накази своїх виборців та їхніх громад.

Досить типовим явищем у німецьких та менонітських колоніях Півдня України було висування на посади кандидатів та уповноважених виборщиків представників сільської та волосної адміністрації. Ця ситуація була наслідком певного політичного розрахунку місцевої влади, представники якої в процесі виборів до I Державної думи свідомо організували селекційний відбір майбутніх очільників депутатського корпусу, ставляючи перед собою практичну мету – максимально відсіяти на проміжному етапі виборів реальних політичних опонентів влади. Так, за результатами виборів по сільській курії Глюкстальської волості уповноваженими та кандидатами було обрано волосного писаря Б. Кренцлера та старосту І. Обенауера, в колонії Фрейденталь – Р. Аделя та І. Гейсмана [26, s. 3]. У колонії Гросвердер Маріупольського повіту Катеринославської губернії на виборах волосних уповноважених здобули перемогу обершульц А. Цейгер із Грюнау та Я. Халєбан із Біловежі [28, s. 3]. У Хортицьких колоніях було обрано місцевого старосту І. Дюка. У менонітській Орловській волості Херсонського повіту на виборах перемогли староста Ф. Мартен та Г. Деркзен [16, s. 8].

У районах дисперсного розташування німецьких та менонітських поселень Півдня України перемога колоністських кандидатів була абсолютною, що стало наслідком добре організованої агітаційної та передвиборчої кампанії, високого рівня дисциплінованості німецькомовного електорату, який попри заклики ліво-радикальних партій та сил бойкотувати вибори, свідомо прийшов на виборчі дільниці та взяв активну участь у голосуванні, продемонструвавши високу явку. Так, у селищі Нечаянном обрали уповноваженими 34 німця та 2 росіянина [26, s. 3]. У колонії Ейгенгейм із 564 виборців з'явилось 344 особи, які обрали своїми уповноваженими 22 німця та 12 росіян [27, s. 3]. У колонії Надежда Акерманського повіту було обрано 54 німця та 3 росіянина. У Сараті того ж повіту обрали уповноваженими від громади Я. Вагнера та Х. Коха. У колонії Захар'євка Тираспольського повіту було обрано 54 німця, 13 росіян та 3 єврея [26, s. 3]. У ко-

лонії Касель перемогли Я. Котц та Я. Кноль. У колонії Петрівка Тираспольського повіту 424 виборці обрали 92 особи, з них 87 німців, 1 росіянина і 4 євреїв [29, s. 3]. У колонії Баден Одеського повіту були обрані колоністи Г. Венделін та І. Вегман [27, s. 3]. Аналогічною виглядала ситуація й на виборах великих землевласників. Так, наприклад, у Тираспольському повіті по землевласницькій курії перемогло 8 німців [27, s. 3]. У колонії Ландау виборці обрали своїми представниками 59 німців та 5 росіян [27, s. 1]. У місті Мелітополі 18 березня були обрані уповноваженими від міста та повіту – І. Вібе, С. Захарова, В. Класена [18, s. 5]. У Павлограді 19 березня відбулися збори великих землевласників повіту, з 235 виборців на збори з'явилось 77 виборців, з яких 12 були німцями. У результаті голосування було обрано 2 німця. За аналогічним сценарієм розвивалися події в Нікополі Катеринославського повіту, де виборці віддали свої голоси 3 росіянам та 4 німцям [17, s. 4].

Особливо успішними для колоністів та політичних сил, які вони репрезентували були вибори по землевласницькій курії Одеського повіту: з 7 місць колоністам вдалося вибороти у процесі перегонів 4, що стало абсолютним рекордом по південноукраїнських губерніях імперії [27, s. 3]. Очевидно, що загальна успішність голосування за представників колоністської спільноти в Одеському повіті була віддзеркаленням особливої ролі та місця колоністів у господарській системі повіту. Високі показники питомої частки кандидатів-колоністів, які пройшли через сито місцевих проміжних виборів, яскраво свідчили про економічну силу, ґрунтовний господарчий досвід представників колоністського загалу, вірність обраним політичним гаслам та принципам, що, в цілому, було по-справжньому оцінено виборцями. Відзначимо, що абсолютна більшість кандидатів мала достатньо високий рівень освіти, який допомагав долати чисельні законодавчі обмеження, пов'язані із запровадженням освітнього цензу [20, s. 7].

Попри загальну успішність на проміжних сільських та повітових виборах, німцям-колоністам не вдалося провести значну кількість своїх представників на загальногубернських виборах у Таврійській, Катеринославській та Херсонській губерніях, що стало відображенням високої конкурентної боротьби з іншими кандидатами, які, у свою чергу, належали переважно до місцевого дворянства й буржуазії, мали набагато вищий, в порівнянні з колоністами, освітній рівень та адміністративний досвід практичної роботи в чисельних земських та урядових установах.

Слід відзначити, що по закінченню передвиборчих перегонів німецька та менонітська громадськість не відмежувалася від політичних процесів, що відбувалися в імперії. Особливо уважно вона спостерігала за діяльністю різних політичних сил, представлених у І Дер-

жавній думі, куди увійшли й два німецьких депутати: І. Монн від Херсонської губернії та Ф. Штейнгель від міста Києва [2, с. 45].

Із перших днів роботи парламенту на сторінках колоністської преси розгорнулося жваве обговорення поточних політичних подій: думських засідань, політичних заяв депутатів, політичної реакції на них офіційної влади. Відсутність у Думи реальних важелів впливу на суспільно-політичну та соціально-політичну ситуацію країни сприяла зростанню опозиційних настроїв як в російському суспільстві, так і в середовищі колоністів. Навіть лояльно налаштовані по відношенню до влади редактори менонітського часопису «Friedenstimme» різко критикували російське самодержавство, відзначаючи номінальність проголошених у Маніфесті свобод. Уже у квітні 1906 р. редакція менонітського часопису «Friedenstimme» констатувала, «що Дума та уряд ідуть урозріз і, якщо так буде далі, то Дума буде закрита, оскільки вона висуває значні вимоги» [30, s. 152–153]. Життя підтвердило правильність зробленого редакцією прогнозу розвитку політичної ситуації в країні. Так, 8 липня 1906 р. російський цар Микола II своїм указом розпустив I Державну думу і оголосив нові вибори.

У період виборів до I Державної думи більша частина німців-колоністів та менонітів підтримала проголошений російським самодержавним режимом помірковано-ліберальний курс, спрямований на еволюційне реформування суспільно-політичної системи країни. Таким чином, більша частина населення німецьких та менонітських колоній Півдня України пов'язала своє політичне майбутнє з російським самодержавством, беручи до уваги той факт, що останнє виступало надійним гарантом збереження його майнових прав та національних інтересів. Роблячи власний вибір на користь підтримки російського самодержавства, німецькі колоністи та меноніти фактично прирікали себе на історичну поразку, протиставляючи абсолютній більшості опозиційно налаштованого населення країни.

Політичний дебют німецьких та менонітських колоністів на виборах до I Державної думи, попри очевидну поразку на губернському рівні, виявився цілком успішним, оскільки колоністи набули нового для себе практичного та організаційного досвіду передвиборчої боротьби: в досить стислі терміни створили власні політичні осередки та групи, опрацювали комплексну програму політичних дій, визначилися зі своїми політичними союзниками, які забезпечили їм представництво у складі думських фракцій, та провели успішну агітаційну та виборчу кампанію. Вибори до I Державної думи засвідчили, що політична еліта колоній виявилася спроможною не тільки артикулювати загальні політичні та національні вимоги, але й організаційно та ідеологічно мобілізувати населення для досягнення високого позитивного політичного результату.

Бібліографічні посилання

1. **Айсфельд А.** Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX вв. : материалы междунар. науч. конф., Днепропетровск, 24–27 сентября 2007 года. – Д. : Пороги, 2007. – С. 28–42.
2. **Безносов А. И.** Депутаты-немцы в Государственных думах России (1906–1917) / А. И. Безносков, И. В. Толстых // Вопросы германской истории : в 2 т. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – Т. 1. – С. 43–46.
3. **Берестень Ю. В.** До питання про особливості суспільно-політичного життя населення німецьких колоній Півдня України на початку російської революції 1905–1907 років / Ю. В. Берестень // Проблеми політичної історії України. – Вип. 4. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2009. – С. 71–77.
4. **Берестень Ю.** Ландвирт / Ю. Берестень // Немцы России. Энциклопедия. – М. : «ЭРН», 2004. – Т. 2. – С. 279–280.
5. Генеральная репетиция Великого октября. Первая буржуазно-демократическая революция в России. – М. : Изд.-во полит. л-ры, 1985. – 575 с.
6. **Дизендорф В.** Демографические процессы / В. Дизендорф // Немцы России. Энциклопедия. – М. : «ЭРН», 1998. – Т. 1. – С. 683.
7. Именной высочайший указ правительствующему сенату от 11 декабря 1905 г. // Государственная Дума в России в документах и материалах. – М. : Гос. изд.-во юрид. л-ры, 1957. – С. 94–102.
8. **Логінова Е. Е.** Німецькоязычна преса Юга України кінця XIX – початка XX століть: історіографічний аспект / Е. Е. Логінова // Грані. – 2002. – № 6 (26). – С. 30–33.
9. **Логінова О. Є.** Німецькомовна преса Півдня України кінця XIX – початку XX ст. як предмет вивчення у вітчизняній історіографії / О. Є. Логінова // Борисфен. – 2003. – № 7 (145). – С. 22–23.
10. **Логінова Е. Е.** Формирование национального сознания немецких колонистов и меннонитов Юга Украины (конец XIX – начало XX вв.) / Е. Е. Логінова, Ю. В. Берестень // Грані. – 2003. – № 4 (30). – С. 90–93.
11. Первая Государственная Дума. Бесплатное приложение к «Биржевым Ведомостям» Второе издание. – СПб., 1907. – 159 с.
12. **Плесская Э.** Одессаер Цайтунг / Э. Плесская // Немцы России. Энциклопедия. – М. : «ЭРН», 2004. – Т. 2. – С. 700.
13. **Реснт О. П.** Українці в Державній думі Російської імперії / О. П. Реснт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2009 р. – Вип. XVI. – С. 318–335.
14. **Сидельников С. М.** Образование и деятельность первой Государственной думы / С. М. Сидельников. – М. : Изд.-во Моск. ун-та, 1962. – 380 с.
15. Botschafter. – 1906. – № 24.
16. Botschafter. – 1906. – № 26.
17. Botschafter. – 1906. – № 27.
18. Botschafter. – 1906. – № 28.
19. Botschafter. – 1906. – № 29.
20. Botschafter. – 1907. – № 50.
21. Deutsches Leben. – 1906. – № 3.
22. Deutsches Leben. – 1906. – № 5.
23. Deutsches Leben. – 1906. – № 7.
24. Deutsches Leben. – 1906. – № 11.

25. Deutsches Leben. – 1906. – № 12.
26. Deutsches Leben. – 1906. – № 17.
27. Deutsches Leben. – 1906. – № 18.
28. Deutsches Leben. – 1906. – № 21.
29. Deutsches Leben. – 1906. – № 23–24.
30. Friedenstimme. – 1906. – № 15.
31. Friedenstimme. – 1906. – № 22.
32. Friedenstimme. – 1906. – № 23.
33. Friedenstimme. – 1906. – № 24.

Надійшла до редколегії 06.12.2010

УДК 94(477) «1912-1917»

В. І. Мороз*, М. В. Рошко**

*Дніпропетровський державний аграрний університет

**Дніпропетровський історичний музей імені Дмитра Яворницького

РОСІЙСЬКІ ЛІВІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ НАПЕРЕДОДНІ І У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1912–1917 рр.)

Розглянуто діяльність російських лівих соціал-демократів напередодні і в роки Першої світової війни (1912–1917 рр.). Особливу увагу приділено зміні форм і методів партійної роботи у зв'язку зі змінами обставин. Підкреслено значення діяльності лідерів російської соціал-демократії з укріплення партії.

Ключові слова: соціал-демократ, Державна дума, депутат, конференція.

Рассмотрена деятельность российских левых социал-демократов накануне и в годы Первой мировой войны (1912–1917 гг.). Особое внимание уделено изменению форм и методов партийной работы в связи с изменившимися обстоятельствами. Подчеркнуто значение деятельности лидеров российской социал-демократии по укреплению партии.

Ключевые слова: социал-демократ, Государственная дума, депутат, конференция.

In article the author touches upon a problem of activity of Russian left Social Democrats before and during First World War (1912–1917). Special attention is devoted to replacing forms and methods in party's work which bases on the grounds of changing circumstances. The author underlines significance of activity of Russian Social Democrat leaders in consolidation of party.

Key words: Social Democrat, State Duma, deputy, conference.

Російські ліві соціал-демократи після поразки у Росії революції 1905–1907 рр. і терору влади значно зменшили свій чисельний склад.

Зменшення чисельності відбулося у 3–5 разів у залежності від регіону. Деякі соціал-демократичні організації, чисельність яких була малою, взагалі припинили своє існування. Керівництво лівих соціал-демократів, стурбоване становищем справ у партії, проводить на початку 1912 р. Шосту (Пражську) Загальноросійську конференцію.

На конференції у Празі аналізуються політичні події у Росії та світі за останні роки і виробляється нове бачення проблем партійного будівництва. В основу діяльності російських лівих соціал-демократів вносяться нові форми і методи роботи. Головним напрямом діяльності лівих стають не барикадні бої, не демонстрації, не страйки, а робота з організації партійної преси, насамперед газети «Правда» та таких партійних видань, як «Зірка», «Просвіта», «Прибой», «Питання страхування», «Наш шлях» та інших.

Організацією видання газети «Правда» переймається лідер лівих соціал-демократів Володимир Ілліч Ленін. Саме він формує обличчя видання, пише у «Правду» понад 280 статей [9, с. 12]. Це такі, як «Наші задачі», «Історична доля вчення Карла Маркса», «Марксизм і реформізм», «До двадцятої річниці смерті Йосипа Діцгена», «Август Бебель», «Гаррі Квелч», «Підсумки за півроку праці» і інші. «Я писав у цю газету майже щодня...» [8, с. 79–80] – пригадував він. Соціал-демократ А. А. Андреев, співробітник «Правди», розповідав, що «... читали їх сотні і тисячі людей. Кожен екземпляр переходив з рук у руки» [1, с. 14].

Підготовці кадрів лівих соціал-демократів В. І. Ленін і інші лідери партії приділяли багато уваги. У «Правді» і інших партійних виданнях була організована робота по написанню робітниками заводів, фабрик та майстерень цілої низки кореспонденцій, а також була розгорнута кампанія з підтримки лівої соціал-демократичної преси. З вислову Володимира Леніна, матеріальна підтримка робітниками лівих соціал-демократичних видань було не чим іншим, як «формою членських взносів» [7, с. 346]. Тому, навіть хворий у квітні 1912 р., Ленін не припиняв займатися організацією та керівництвом цієї роботи [11, арк. 1–2].

Фундаментом у діяльності лівих соціал-демократів було розташування за кордоном операційної бази. У Кракові та Пороніні проводились збори керівництва партії, збори керівників місцевих осередків і інша робота. Із закордону фактично направлялись на місця у Росію всі головні накази з будівництва партії.

Напередодні Першої світової війни особливу роль у діяльності лівих соціал-демократів відігравала робота депутатів-робітників ІV Державної думи Росії. Депутати думи А. Є. Бадаєв, М. К. Муранов, Г. І. Петровський, Ф. М. Самойлов і М. Р. Шагов підтримували широкі партійні зв'язки з усіма місцевими соціал-демократами держави, виконували обов'язки партійного центру Росії. Вони регулярно

проводили широке соціологічне опитування робітників фабрик і заводів [14, арк. 6–15].

Так, Г. І. Петровський регулярно навідувався до Катеринослава (Дніпропетровська) і зустрічався з робітниками Брянського і Трубопрокатного заводів. Під впливом Григорія Івановича Петровського робітники цих заводів створили соціал-демократичний гурток [4, арк. 1]. Окрім того, у цей час російські ліві соціал-демократи ведуть роботу серед різних профспілок, страхових контор, лікарняних кас, організують Поронінську партійну школу, ведуть боротьбу з ліквідаторством, троцькізмом, провокаторством, репресіями влади, індивідуальну роботу, а саме: переписка, зустрічі, бесіди, громадські виступи і таке інше. Все це у комплексі складало систему організаційно-партійної діяльності російської лівої соціал-демократії і її лідера Леніна. Говорячи про чисельність підготовлених і вихованих кадрів лівих соціал-демократів В. І Ленін писав, що «відрізняючись від легальних соціал-демократичних партій Західної Європи, ми у даний момент не можемо повідомити точне число нашої партії» [6, с. 157], але ми знаємо, що у ній «від 30 до 50 тисяч, але точно назвати неможливо» [6, с. 34].

Підбиваючи підсумки роботи лівих соціал-демократів за цей період Ленін у 1915 р. відмічав: «Правдистські газети: робота «муранівського типу» організували єдність 4/5 свідомих робітників Росії. Біля 40000 робітників купляло «Правду», набагато більше її читало. Якщо уп'ятеро і удесятеро розіб'є їх війна, тюрма, Сибір, каторга. Знищити цього прошарку неможливо. Він живий. Він пронизаний революційністю і антишовінізмом. Він один стоїть у центрі народу і у самій глибині його...» [7, с. 175].

З початком Першої світової війни і з посиленням репресій влади, російські ліві соціал-демократи змінюють форми і методи партійної роботи у масах. «Ми знаємо, – писав Ленін, – на початку був переполох великий, який посилювався переслідуванням царизму, поведінкою «європейців», переляком війни» [7, с. 111].

Рішення лідерів російської лівої соціал-демократії про перенесення закордонної операційної бази з Польщі і до Швейцарії та випрацювання ними нових програмних документів партії (Маніфест ЦК, «Війна і російська соціал-демократія»), боротьба з опортунізмом лідерів II Інтернаціоналу і меншовиками Росії стало основою перебування партійної роботи. Охранка, яка кругом намагалася поспішити і яка йшла майже по п'ятах соціал-демократів, відмічала, що «Швейцарія стала центром... там іде робота з переустрою... Російської Соц.-Демокр. Робочої Партії» [3, арк. 60].

«Місяці вересень і жовтень, – писав Ленін, – були тим часом, коли... широко йшла дискусія на рефератах і у газетах... новий поділ по питаннях, піднятих війною» [7, с. 11]. У маніфесті ЦК пар-

тії і у роботах цього періоду Ленін зазначав, що головною метою лівих соціал-демократів у цей час є першочергова необхідність зробити «сучасну імперіалістичну війну громадянською» [7, с. 22]. Маніфест ЦК був доставлений у Росію і робітники, зі слів соціал-демократа Т. К. Кондратьєва, «його читали до того, що неможливо було розпізнати букви від пожмакань та засаленості» [10, с. 389].

Важливим моментом у діяльності лівих соціал-демократів було поновлення видання центрального органу партії газети «Соціал-демократ». На її сторінках Ленін надрукував понад 70 статей [2, с. 15]. Серед них такі, як «Про лозунг Спільних Штатів Європи», «Про дві лінії революції», «Що показав суд над РСДР фракцією», «Про національну гідність великоросів» і інші. Статті Леніна у газеті «Соціал-демократ» відігравали значну роль у політичному вихованні робітничих мас. Наприклад, лівий соціал-демократ Літвінов інформував, що у них поширюється регулярно 75–100 екземплярів газети, внаслідок чого їх організація росте як якісно, так і кількісно (у них в організації сьогодні 25 членів партії) [12, арк. 1–2].

С. Н. Равич писала, що «останній номер Центрального органу мав надзвичайно гарний успіх. Навіть вони, женевські емігранти, під впливом газети стали твердо вірити в успіх партійної справи» [13, арк. 2].

Збільшення накладу Центрального органу, відновлення у столиці видання легального журналу «Питання страхування», організація місцевих партійних видань і діяльність посильних, посередників, бойкот політики військово-промислових комітетів, написання листівок, інструкцій, листів, робота у середовищі робітників, в армії, на флоті, серед молоді та жінок – такий тільки перелік діяльності лівих соціал-демократів у ці роки.

У лютому 1917 р. результат діяльності лівих соціал-демократів і їхніх лідерів з підготовки та виховання партійних кадрів був таким, що в рядах партії налічувалось приблизно 24 тисячі членів [5, с. 32]. Найбільша партійна організація була у Петрограді – приблизно 2 тис. членів. Московська організація мала біля 600 членів, катеринославська – 400, нижегородська – більше 300, київська – 200, харківська – 200, макіївська – 180–200, іваново-вознесенська – 150–200, ростово-нахичеванська – 170, тверська – 120–150 і уральські біля 500 осіб. Це були не завжди багаточисельні, але стійкі і віддані справі організації, які працювали у масах.

Бібліографічні посилання

1. Андреев А. А. Воспоминания, письма / А. А. Андреев / сост. : Н. А. Андреева. – М. : Политиздат, 1985. – 335 с.
2. В. И. Ленин о прессе. – М. : Политиздат, 1984. – 526 с.

3. Державний архів Російської федерації. – Ф. ДП. 00. 1915 г., спр. 5, ч. I.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 24, оп. 1, спр. 199.
5. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. – М. : Госиздат, 1923. – Вып. 4. – 560 с.
6. **Ленин В. И.** / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 24 – 566 с.
7. **Ленин В. И.** / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 26 – 590 с.
8. **Ленин В. И.** / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 31 – 671 с.
9. Ленин и «Правда». – М. : Правда, 1982. – 800 с.
10. Очерки Ленинградской организации КПРС. – Л. : Лениздат, 1962. – Ч. I. – 608 с.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 17, оп.1, спр. 1239.
12. РДАСП. – Ф. 17, оп. 1, спр. 1635.
13. РДАСП. – Ф. 28, оп. 1, спр. 530.
14. РДАСП. – Ф. 448, оп. 1, спр. 29.

Надійшла до редколегії 24.11.2010

УДК 94(477)«1914–1918»

О. І. Савченко

Запорізький національний університет

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРІОДИКА В КАНАДІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто українську періодику соціалістичного напрямку в Канаді, що видавалася в роки Першої світової війни. Проаналізовано публікації на сторінках цих газет та вказано на їхню антивоєнну спрямованість.

Ключові слова: Перша світова війна, Канада, видавнича діяльність, українська еміграція, соціалістична преса, інтернаціоналізм.

Рассмотрена украинская периодика социалистического направления в Канаде, которая издавалась в годы Первой мировой войны. Проанализированы публикации на страницах этих газет и указано на их антивоенную направленность.

Ключевые слова: Первая мировая война, Канада, издательская деятельность, украинская эмиграция, социалистическая пресса, интернационализм.

The article deals with the Ukrainian periodicals press of the socialist period, printed in Canada during of the First World War. The articles,

printed in the emigrant newspapers, were thoroughly analysed and their anti-war character was underlined.

Key words: First World War, Canada, publishing activities, Ukrainian emigration, socialist press, internationalism.

Перша світова війна докорінно змінила міжнародну обстановку та суттєво вплинула на становище українських емігрантів у країнах перебування. Опинившись на теренах воюючих держав, перебуваючи по різні боки фронтів, вони втратили зв'язки зі своїми соратниками в Україні. Війна посилила розмежування в середовищі українських емігрантів, що супроводжувалося розколом фракцій і груп, які вже існували, та виникненням нових об'єднань. Подібні процеси помітно вплинули на українську зарубіжну періодику.

У своїх оцінках причин та наслідків світової війни видання українських емігрантів часто посідали діаметрально протилежні позиції. На той час це стало типовим явищем для багатьох країн світу. Адже початок воєнних дій у Європі призвів до розколу в лавах провідних політичних партій на прихильників та противників війни, на оборонців та антимілітаристів, патріотів, центристів та інтернаціоналістів. У роки війни проходило перегрупування українських суспільно-політичних сил як на батьківщині, так і в еміграції.

Результатом цих зрушень стало формування в українському русі двох провідних політичних течій. Першої – державницької, представники якої пропонували розгорнути боротьбу за здобуття Україною незалежності, яка б стала наслідком світової війни. Другої – соціалістичної, прихильники якої прагнули використати війну для проведення соціальної революції на українських землях. Кожна з цих політичних сил мала власні закордонні періодичні органи, що розгорнули пропаганду поглядів своїх видавців серед українських емігрантів. Переважна більшість видавців позапартійних українських емігрантських часописів також змушені були заявити про своє ставлення до війни, а отже підтримати одну із названих політичних течій.

З початку ХХ ст. і до розв'язання Першої світової війни у Канаді видавалося 24 назви різних українських часописів [3, с. 189]. Однак початок війни негативно позначився на соціальному статусі видівців із України, що не могло не відбитися на становищі їхніх друкованих органів. У серпні 1914 р., коли канадський уряд ще не заявляв про вступ у війну на боці Антанти, перший український католицький єпископ у Канаді Н. Будка звернувся до емігрантів з «пастирським листом». У ньому він закликав співвітчизників «йти боронити zagrożену вітчизну», тобто Австро-Угорщину, й «найяснішого цісаря» [4, с. 17].

Канадський уряд розцінив подібне звернення як акт нелояльності українців, проголосив їх «ворожими чужинцями» й розпочав проти

них репресії. Поліція арештовувала українців і відправляла їх до концентраційних таборів, розташованих на всій території країни – від Галіфаксу до Ванкувера. У цих таборах декілька тисяч українців перебували до кінця світової війни [4, с. 17]. За період з 1914 р. по 1920 р. було інтерновано 8 тис. 579 наших співвітчизників, з яких 3 тис. 138 осіб вважалися «військовими» полоненими, а решта – «цивільними», серед яких більшість склали жінки та діти. Крім того, 80 тис. інших «ворожих іноземців», переважну частину яких становили українці, зобов'язувалися регулярно реєструватися в поліції, завжди мати при собі посвідчення особи, а порушення встановленого режиму каралося арештом та ув'язненням [9, с. 53].

Після того, як уряд Канади заявив про вступ у війну на боці Антанти, єпископ Н. Будка різко змінив свою позицію і закликав українців бити Австро-Угорщину і цісаря, як «ворогів найновішої вітчизни». Проте уряд країни, не бажаючи розібратися у національній приналежності українців, продовжував вважати їх «австріяками» та позбавляти громадянських прав як представників країни, з якою Канада знаходилася у стані війни. Звичайно, подібні оцінки не відповідали дійсності й значною мірою були спровоковані москвофільською пресою, що постійно називала українців «австріяками» та «німецькими агентами».

З метою об'єктивного ознайомлення громадськості Канади з дійсною позицією переважної більшості вихідців з України, редактори шістьох українських часописів опублікували спільне звернення. Документ підписали: редактор «Канадійського Фармера» О. Гикавий, редактор українського пресвітеріанського тижневика «Ранок» І. Глова, редактор гумористичного часопису «Кадило» П.Крат, редактор методистського тижневика «Канадієць» М. Белагай, редактор соціал-демократичного щоденника «Робітниче Слово» І. Стефанівський, а за «Робочий Народ» – А. Дзьола. Незважаючи на те, що редактори «Українського Голосу», «Канадійського Русина» та «Поступу» не підписали звернення, вони підтримали його, не поділяючи лише його форму та не згоджуючись із критикою окремих українських діячів [5, с. 247].

Слід зазначити, що публікація цього звернення мала позитивні наслідки для української громади у Канаді. Це значно послабило вороже ставлення до українців з боку урядовців і започаткувало процес звільнення наших співвітчизників із таборів. По відношенню до них у громадян Канади почало формуватися приязне ставлення, а українці, у свою чергу, почали з більшою довірою ставитися до властей країни.

На початку війни переважна більшість українських видань у Канаді проявляли цілковиту лояльність до зовнішньополітичного курсу уряду країни і не виходили за межі воєнної цензури. Подібна спрямо-

ваність була характерною ознакою таких часописів як «Канадійський Фармер» та «Ранок». Це дозволило «Канадійському Фармеру» значно збільшити свій наклад. Якщо у 1911 р. він становив 4 тис. примірників, то у 1915 р. вже досяг 11 тис. [7, с. 247]. Під час війни «Ранок» розширив публікацію літературних творів, оповідань та новел з емігрантського життя. У 1916–1917 рр., коли до співробітництва у ньому залучилися П. Крат і О. Сушко, рівень видання значно поліпшився [7, с. 249].

У період війни антимилітаристську позицію зайняв друкований орган Української соціал-демократичної партії Канади «Робочий Народ». Незважаючи на заборону місцевих властей проводити будь-яку антивоєнну пропаганду, часопис виступив з редакційною статтею «Геть з війною», надрукованою 19 серпня 1914 р. У цьому ж номері газети публікувалася стаття одного з лідерів «лівої» фракції Соціалістичної партії Німеччини К. Цеткін «Жінки проти війни» [8, 1914, 19 серп.]. 9 січня 1915 р. «Робочий Народ» помістив виклад реферату В. Леніна «Війна і російська соціал-демократія», у якому визначалася тактика більшовиків в умовах воєнного часу. Газета познайомила читачів зі змістом цього реферату у статті під заголовком «Товариш Ленін про незалежність України» [11, с. 133].

На початку війни «Робочий Народ» редагував Є. Гуцайло, який незабаром виїхав до Австро-Угорщини, де став співробітником Союзу визволення України [2, с. 464]. Після нього деякий час посаду редактора обіймав І. Стефанівський, який прибув до Канади зі США у 1911 р. Згодом він перебрався до Торонто і приступив до випуску нової газети «Робітниче Слово» [6, с. 605]. Потім на цій посаді його змінив П. Крат, який у 1916 р., зневірившись у соціалістичних ідеях, залишив газету і почав вивчати Біблію. Після здобуття теологічної освіти, П. Крат став євангелістським проповідником й включився у створення Української євангелістської церкви у Торонто [6, с. 345].

Починаючи з 1916 р. «Робочий Народ» редагували Д. Любай та М. Попович, який у 1911 р. прибув до Канади, де вступив до лав Української соціал-демократичної партії та став співробітником її друкованого органу [6, с. 520]. Активно співробітничали у часописі В. Колісник та І. Навізівський. До того, як емігрувати за океан, останній працював учителем на західноукраїнських землях. У 1908 р. І. Навізівський прибув до США і спочатку працював у копальнях. Через три роки він перебрався до Канади, де включився в роботу Української соціал-демократичної партії, одночасно працюючи у її друкованому органі [6, с. 452].

Під впливом нового керівництва «Робочий Народ» все більше радикалізувався і по відношенню до війни однозначно посів антимілітаристську позицію. На початку 1917 р. «Робочий Народ» час-

то передруковував матеріали центрального органу РСДРП газети «Соціал-Демократ». Яскравим підтвердженням антивоєнної позиції українського часопису стала поява на його сторінках маніфесту Ціммервальдської конференції інтернаціоналістів, опублікованого під заголовком «До робочого народу». У маніфесті вказувалося, що лише сила міжнародного пролетаріату, його твердість і рішучість можуть привести до завершення війни [8, 1917, 10 лют.]. Після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Росії, українські соціал-демократи у Канаді привітали співвітчизників із поваленням самодержавства. Перше повідомлення про цю подію «Робочий Народ» помістив у номері від 16 березня 1917 р. [1, арк. 138]. Прогнозуючи подальший розвиток ситуації, співробітники часопису висловлювали сподівання, що незабаром у Росії повинна відбутися ще одна революція, «яка знищить економічну неволю і заведе соціалістичний устрій» [8, 1917, 6 квіт.].

Наприкінці березня 1917 р. «Робочий Народ» повідомив про масовий мітинг українських робітників у Вінніпезі з приводу революції в Росії. На ньому з промовою виступив редактор часопису М. Попович. Від імені українських емігрантів він привітав співвітчизників з приводу перемоги над царатом і зруйнуванням «тюрми народів», з котрої вільним вийде також український народ. Промовець висловив упевненість у тому, що «український народ у Росії заговорить у мові, письмі, школі своїм рідним словом» [8, 1917, 23 берез.].

У серпні 1917 р. відбувся II з'їзд Української соціал-демократичної партії Канади. На ньому було підбито підсумки діяльності УСДП та її друкованого органу. З'їзд відзначив швидке зростання кількості членів партії, число яких збільшилось до 1500 осіб. На з'їзді зазначалося, що особливо великих успіхів за звітний період досяг «Робочий Народ». Число його передплатників уже становило більше 3 тис., а матеріальна база видання помітно зміцнилася [7, с. 253]. Учасники з'їзду прийняли резолюцію, в якій висловлювалася надія на те, що український пролетаріат використає всю свою енергію і всі свої сили для забезпечення народові справжніх демократичних прав. Водночас, він допоможе визволитися і тим українцям, які були поневолені австро-угорською монархією та надасть їм можливість «злучитися в цілісність з Україною» [8, 1917, 3 жовт.].

Інформаційні повідомлення про жовтневі події в Петрограді з'явилися на сторінках «Робочого Народу» 14 листопада 1917 р. На першій сторінці цього номера редакція помістила статтю під заголовком «Більшовики прогнали правительство Керенського». У ній підкреслювалося, що найближчими завданнями Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів є «демократичний мир, передача поміщицьких земель селянам, а влади – в руки Ради робітничих і солдатських депутатів, скликання Установчих зборів на справедливих

основах» [8, 1917, 14 лист.]. На початку грудня 1917 р. у «Робочому Народі» була опублікована стаття В. Леніна «Політичні партії в Росії», що знайомила українців у Канаді з розстановкою суспільних сил на батьківщині [1, арк. 140]. З цього часу «Робочий Народ» почав виразно переходити на позицію більшовицької партії й усі події оцінював з її точки зору.

Наприкінці 1917 р. російські соціал-демократи в Канаді вирішили заснувати власний друкований орган. У цій справі значну допомогу їм надали українські соціал-демократи. У грудні 1917 р. в «Робочому Народі» з'явилася інформація такого змісту: «Отсим повідомляємо всіх товаришів, котрі читають по-російськи, що починаючи від слідуючого тижня, при нашій часописі «Робочий Народ» стане виходити тижневик в російській мові під тією ж назвою, що й наш орган» [8, 1917, 22 груд.].

Пробільшовицька позиція видавців «Робочого Народу» проявлялася і в його ставленні до Центральної Ради. У статті «Прикрі вісті з України» часопис звинуватив її діячів у тому, що вони відкрито виступили проти більшовиків, не задовольнили бажання народу, не провівши націоналізацію землі, а під тиском поміщиків залишили аграрне питання відкритим до Установчих зборів [8, 1917, 22 груд.]. Тому «Робочий Народ» привітав рішення I Всеукраїнського з'їзду рад, яке 25 грудня 1917 р. проголосило у Харкові Українську республіку рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Повідомляючи про це, друкований орган українських соціал-демократів назвав раду народних комісарів «правдивим урядом України» [8, 1918, 2 січ.].

Засудження «Робочим Народом» політики Центральної Ради і підтримка дій більшовиків викликали гостру критику часопису з боку національно налаштованих українських емігрантів у Канаді. Вони звинувачували видавців друкованого органу УСДП у тому, що вони є «національними зрадниками», оскільки виступають проти «української влади» і підтримують «чужинецьку владу». Відповіддю на подібні заяви стала редакційна стаття «Робочого Народу» під назвою «З ким ми?». Даючи відповідь на запитання, винесене в заголовок статті, видавці часопису заявляли, що «ми з міжнародним революційним пролетаріатом, котрий не зрадив інтернаціональним соціалістичним принципам і безупинно сміло бореться в різних країнах і серед різних обставин проти капіталізму, імперіалізму і мілітаризму за соціалізм» [8, 1918, 10 квіт.].

Після повалення німцями Центральної Ради і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського «Робочий Народ» опублікував статтю «Доборолась Україна», у якій зазначалося, що Центральна Рада запросила на Україну німців «для здавлення повставших робітників, селянських і солдатських рад». Однак, коли вона виявилася непотріб-

ною для німців, вони «викинули її та поставили замість неї покірну маріонетку – Павла Скоропадського». Часопис висловлював надію на те, що його панування буде короткочасним, бо український народ переможе в боротьбі за свою волю, «розірвавши кайдани царського самодержав'я і побувши нову хвилину на волі, він не дасться назад скувати і закріпостити себе. І хоч він ще слабкий, вимучений довгою неволею і катуванням, хоч як не мав часу підготуватися до оборони своїх революційних завоювань перед такими фаховими розбійниками, як кайзерівські, то все ж він неустримимо виступає до боротьби і не думає про падіння» [8, 1917, 6 лип.].

Ще до завершення Першої світової війни Канада, разом з іншими країнами Антанти, направила свої війська до Росії для придушення радянської влади. Улітку 1918 р., повідомляючи про це, газета писала, що канадські солдати «разом з японцями і американцями візьмуть участь в інтервенції» [8, 1918, 14 серп.]. Канадський уряд направив у Росію 4 тис. солдатів до Сибіру і одну польову бригаду до Архангельська. Подібні дії властей викликали протести з боку частини емігрантів, які були вихідцями з Росії. У низці міст Канади вони провели мітинги і демонстрації, під час яких вимагали повернення канадських військ на батьківщину. Інформуючи читачів про акції протесту, «Робочий Народ» передрукував листівку, що поширювалася у Монреалі і містила заклик до протестів «проти заходів знищити силою свободу і самоуправу росіян» [8, 1918, 31 лип.].

У відповідь на це, канадський уряд видав розпорядження затримувати «всіх громадян ворожих країн», з метою їх подальшої депортації на батьківщину. Після цього почалися арешти членів Української соціал-демократичної партії Канади. Наприкінці 1918 р. уряд заборонив діяльність декількох робочих і соціалістичних організацій, у тому числі Української соціал-демократичної партії Канади і закриття її друкований орган.

Останній номер «Робочого Народу» вийшов 28 вересня 1918 р., після того як уряд видав розпорядження, за яким передбачалося «прогнати в країні анархію, більшовицьку пропаганду і вчення». За цим розпорядженням низка періодичних видань проголошувалися незаконними. Уряд також заборонив влаштовувати громадські зібрання «у ворожих мовах», до яких він відносив і українську. Тому до закінчення війни не дозволялося видавати «у ворожих мовах газети, друки, памфлети, книги й інші такого роду публікації» [1, арк. 142].

Це рішення завдало відчутного удару по українській пресі у Канаді. Тому делегація представників українських видань відправилася до Оттави для переговорів з федеральним урядом країни. У результаті консультацій, місцеві чиновники дозволили відновити видання українських часописів, але за умови, що всі матеріали, надруковані на їхніх сторінках, крім рекламних оголошень, повинні мати переклад ан-

глійською мовою. Подібна вимога суттєво ускладнила роботу українських часописів оскільки один і той же матеріал друкувався двічі, що робило видання менш цікавим і зменшувало його об'єм. Більше того, не вистачало кваліфікованих перекладачів та друкарів, які добре знали англійську мову, а це потребувало додаткових матеріальних витрат. Нарешті, кожний надрукований часопис необхідно було направляти на цензуру до Оттави і тільки після цього його дозволялося поширювати [5, с. 89].

Іншим українським соціалістичним періодичним виданням доби світової війни стало «Робітничє Слово». Воно виходило в Торонто за редакцією П. Крата. Зі сторінок газети велася пропаганда так званого «народницького соціалізму». Ще одне соціалістичне видання друкувалося у Монреалі. Активну діяльність розгорнув тут І. Гнида, який у власному видавництві «Новий Світ» налагодив випуск популярних соціалістичних брошур, а потім приступив до публікації журналу «Новий Світ». У вересні 1918 р. за розпорядженням канадських властей «Робітничє Слово» та «Новий Світ» також було закрито [7, с. 255].

У 1914 р. на сході Канади у Торонто почав виходити ще один український часопис «Свідома Сила». Він друкувався двічі на місяць і був періодичним органом соціалістичної фракції УСДП, що знаходилася в опозиції до газети «Робочий Народ». Видавав новий часопис колишній редактор «Робочого Народу» І. Стефанівський, який засуджував ліворадикальний курс цієї газети. Засновники «Свідомої Сили» анонсували свій друкований орган як «просвітньо-науковий і поступовий журнал для працюючого люду». Він виходив раз на місяць, а річна передплата на нього становила у Канаді 75 центів, а у США – 1 дол. [7, с. 283].

Наприкінці 1916 р. цей місячник змінив назву на «Робітничє Слово». При цьому у підзаголовку видання зазначалося, що це колишня «Свідома Сила» з «поступовим напрямом для працюючого люду». Видавала його «Робітничє видавничє спілка кооперативна». З цього часу річна передплата на часопис почала складати 1 дол. 50 ц., а окремий номер коштував 3 ц. [7, с. 283].

Протягом свого існування «Робітничє Слово» дотримувалося принципів, сформульованих в одному з перших своїх номерів. Вони полягали у прагненні редакції поширити серед українських емігрантів «клясову свідомість і соціальну науку між робітниками, щоб витворити з них одну велику, свідому своїх власних інтересів сім'ю, якої ціллю має бути боротьба за кращий суспільний лад». Тому «Робітничє Слово» друкувало переважно статті політичного характеру та праці, що сприяли розвитку у співвітчизників класової свідомості. Майже усі матеріали теоретичного характеру, що спочатку з'являлися на його сторінках, редакція згодом видавала окремими брошурами і поширювала їх серед українських робітників. Із номера в номер часо-

пис вів політичну та ідеологічну полеміку з позицією свого головного опонента «Робочого Народу», що все більше і більше переходив на прокомуністичні позиції [7, с. 284].

У 1917–1918 рр. «Робітничє Слово» виступило з підтримкою соціалістичних самостійницьких партій в Україні. У період визвольних змагань на батьківщині воно надрукувало відкритий лист одного з провідних діячів Центральної Ради – С. Єфремова до українського більшовика Ю. Коцюбинського. У ньому С. Єфремов звинуватив народного комісара радянського уряду у зраді інтересів українського народу [7, с. 284].

Після того, як у 1918 р. П. Крат переніс видання гумористичного часопису «Кадило» до Торонто, він встановив контакти з редакцією «Робітничого Слова» і з цього часу обидва часописи друкувалися в одній типографії. Згодом «Робітничє Слово» почало називати себе просвітньо-науковим часописом для українських робітників та фермерів у Північній Америці. Від обговорення політичних проблем часопис перейшов до розгляду практичних питань, що стояли перед вихідцями з України у Канаді. Однак і тоді видання залишалося друкованим органом українських соціалістів [7, с. 284]. Влада Канади закрила «Робітничє Слово» у вересні 1918 р. у відповідності з розпорядженням уряду країни як періодичне видання, що друкувалося у «ворожих мовах».

З наближенням до кінця Першої світової війни на європейському континенті відбувалися події, що мали величезний вплив на наших співвітчизників у Канаді та призвели до появи нових тенденцій у розвитку української преси. Наслідком загострення економічної та політичної кризи в усіх воюючих державах стали антимонархічні революції у Російській та Австро-Угорській імперіях. Під їхнім впливом активізувався український національний рух як на Наддніпрянській, так і на Надністрянській Україні. Утворення Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки, а потім і незалежної Української держави сприяли швидкому зростанню національної свідомості серед наших співвітчизників у Канаді. Результатом цього стало збільшення їх інтересу до рідної мови, культури та емігрантської преси, яка поширювала державницькі ідеї. З іншого боку, у роки війни продовжував зростати вплив ліворадикальних течій у міжнародному соціалістичному русі. Прихід до влади більшовиків у Росії, проголошення радянської влади в Україні сприяло поширенню комуністичної ідеології у деяких країнах світу.

Її прихильники знайшлися і серед українських емігрантів у Канаді. Перш за все, це були колишні члени Української соціал-демократичної партії Канади, забороненої у 1918 р. Вони об'єдналися навколо товариства «Український робітничо-фермерський дім», заснованого у 1918 р. Для пропаганди комуністичних ідей члени това-

риства спробували започаткувати видання власного часопису. Однак зробити це їм не вдалося оскільки в Канаді діяв закон, що забороняв видавати газети «ворожими мовами», до яких відносилася і українська. Проте за допомогою профспілкового об'єднання – «Вінніпезької робітничо-промислової ради» – члени товариства незабаром змогли заснувати свою газету – «Українські Робітничі Вісті» [4, с. 82].

Її перший номер побачив світ 22 березня 1919 р. у Вінніпезі. Спочатку він виходив раз на тиждень і друкувався на восьми сторінках великого газетного формату. Редакція і адміністрація цього видання розташовувалася в приміщенні Українського робітничого дому. Очолювали тижневик колишні видавці «Робочого Народу». Редагував його політичний діяч і публіцист Д. Лобай, який у 1913 р. прибув до Канади і відразу включився в соціалістичний рух. Видавництвом газети керував І. Навізівський. Канадські власті дозволили видавати газету за умов, що вона буде друкуватися двома мовами – українською та англійською. Однак вже її шостий номер, що вийшов 26 квітня 1919 р., був надрукований виключно українською мовою. Згодом «Українські Робітничі Вісті» почали виходити двічі на місяць [7, с. 296].

Із самого початку видавці «Українських Робітничих Вістей» зайняли чітко визначену комуністичну позицію і під цим кутом зору розглядали події, що відбувалися в Україні та у світі. Уже в першому номері газета повідомляла, що радянські війська «визволяють від петлюрівців місто за містом – Київ, Житомир, Херсон, ведуть бої за Одесу, де два французькі полки, які були послані на допомогу денікінцям, повстали і відмовилися бити своїх братів» [10, 1919, 22 берез.]. Після укладання урядом УНР у 1920 р. Варшавського договору, часопис помістив статтю під заголовком «Петлюра злучився з польськими імперіалістами» [10, 1919, 30 липн.].

«Українські Робітничі Вісті» у своїх публікаціях піддавали критиці тих співвітчизників у Канаді, які засуджували дії більшовиків і підтримували українські державницькі уряди. Саме говорячи про них, часопис писав: «Вони вчора хвалили Скоропадського, хоч він був поставлений німецькими імперіалістичними багнетами і був наймитом, а нині будуть хвалити аліантів, коли надіються, що вони нададуть Петлюрі своїх багнетів для приборкання українських селян і робітників» [10, 1919, 30 липн.]. Торкаючись перспектив розвитку подій в Україні, часопис прогнозував, що селяни та робітники «разом утворять дійсний працюючий і братерський союз та збудують вільну робітничо-селянську Україну без холопа і пана» [10, 1920, 7 січ.].

На сторінках «Українських Робочих Вістей» друкувалися художні твори і статті українських радянських літераторів – В. Блакитного, В. Коряка, К. Котка, С. Пилипенка, В. Сосюри, В. Чумака. У часописі співробітничав український письменник і публіцист І. Ткачук,

а з Праги до Канади надсилав свої статті та твори М. Ірчак [4, с. 21]. 21 січня 1920 р. «Українські Робітничі Вісті» опублікували уривок з листа В. Леніна до українських робітників у якому він писав, що більшовики хочуть добровільного союзу націй без жодного насильства [10, 1920, 21 січ.]. Після того, як на початку 1920 р. до влади в Україні прийшов радянський уряд, у номері газети від 18 лютого 1920 р. редакція на цілу сторінку надрукувала великими літерами заголовок «Україна стала незалежною радянською республікою». Під ним було вміщене таке повідомлення: «Російські газети, наспівши до фінляндської столиці, кажуть, що більшовики проголосили Україну незалежною радянською республікою. Рівночасно з незалежністю проголошено, що нова республіка творить «вічний братерський союз з Радянською Росією» [10, 1920, 18 лют.]. У липні 1920 р. на кошти «Українських Робітничих Вістей» було видано книгу «Радянська Україна», де подавалися матеріали про останні події на батьківщині [12, с. 61].

Таким чином, у роки Першої світової війни українська преса у Канаді продовжувала успішно функціонувати, незважаючи на обмеження воєнного часу. Переважна більшість її видавців своїм головним завданням вважали задоволення духовних потреб співвітчизників, які опинилися за тисячі кілометрів від рідного краю. Одночасно з цим перед керівниками друкованих органів поставали і набували все більшої актуальності політичні проблеми, пов'язані як зі світовою війною, так і з загостренням українського питання на міжнародній арені. Чітко визначену політичну спрямованість мали видання українських соціалістів у Канаді «Червоний Прапор» та «Робочий Народ». На відміну від більшості емігрантських видань, ці часописи проповідували інтернаціоналістські погляди, які передбачали перетворення світової війни у громадянську. Першочергове завдання українців вони вбачали не в розгортанні боротьби за незалежну державу, а в залученні до російської революції, наслідком якої мало стати повалення самодержавства і проголошення демократичної Росії.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 6646, оп.1, спр. 426.
2. Енциклопедія Українознавства : Словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. – Л., 1993. – Т. 2: Перевид. в Україні. – С. 464.
3. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К. : Наша культура та наука, 1999. – С. 189–368.
4. Кравчук П. Українці в Канаді : статті, нариси, памфлети / П. Кравчук. – К. : Дніпро, 1982. – С. 17.
5. Марунчак М. Історія преси, літератури і друку піонерської доби / М. Марунчак. – Вінніпег, 1969. – С. 88.
6. Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади / М. Марунчак. – Вінніпег. – 1986. – С. 605.

7. **Марунчак М.** Історія українців Канади / М. Марунчак. – Вінніпег, 1991 – Т. 1. – С. 247.

8. Робочий Народ (Вінніпег).

9. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. До 100-річчя прибуття перших українських переселенців до Канади: зб. – К. : Дніпро, 1990. – С. 53.

10. Українські робітничі вісті (Вінніпег).

11. **Черненко А. М.** Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX в. – 1917 г.) / А. М. Черненко. – К.; О. : Вища шк., 1989. – С. 133.

12. **Шлепаков А. М.** Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) / А. М. Шлепаков. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 395 с.

Надійшла до редколегії 16.12.2010

УДК 94(477) «1914/1918»

Л. М. Кривошеєва

Класичний приватний університет. м. Запоріжжя

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ОСНОВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Висвітлено складні процеси становлення політичної культури у таборах військовополонених українців солдатів російської армії часів Першої світової війни під керівництвом Союзу визволення України.

Ключові слова: Перша світова війна, Союз визволення України, військовополонений, політична культура.

Освещены сложные процессы становления политической культуры в лагерях военнопленных украинцев солдат российской армии в период Первой мировой войны под руководством Союза освобождения Украины.

Ключевые слова: Первая мировая война, Союз освобождения Украины, военнопленный, политическая культура.

Article describes the role of the Union for the Liberation of Ukraine in the processes of the political culture services for Ukrainians the Russian army prisoners during the First World War.

Key words: First World War, Union for the Liberation of Ukraine, prisoners of war, political culture.

На початку Першої світової війни за сприяння галицьких політиків наддніпрянські політемігранти заснували загальнонаціональну, надпартійну організацію, яка відстоювала ідеї соборності і держав-

ності – Союз визволення України (СВУ). Склад СВУ підкреслює головну ідею його створення як позапартійну організацію представників українського народу. Не викликає сумніву, що ідея соборності, як єдиний шлях створення незалежної України, вимагала від ідеологів СВУ не тільки політичного співіснування із західноукраїнськими партіями, – час вимагав активної співпраці наддніпрянських, галицьких і буковинських діячів культури.

З метою завоювання підтримки з боку світової спільноти українського питання СВУ починає інформаційно-дипломатичну діяльність із низки відозв до народів Європи. У них наголошувалося, що Союз визволення України є організацією українців, яка бере на себе великий історичний обов'язок боронити культуру, добробут і мир Європи від московського варварства, вирішити долю України [1; 2].

5 жовтня 1914 р. «Вістник Союзу визволення України», офіційне пресове видання СВУ, знайомить європейську та світову спільноту з національно-політичною платформою СВУ, головною ідеєю якої стала державна самостійність України. Таким чином, на самому початку війни Союз декларував, що українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним із головних теренів сучасної європейської війни, а також однією з причин і предметів війни. Саме тому українці мають повне право після закінчення війни отримати свою незалежну державу. Виникнення держави між Європою та Росією вигідне для європейської рівноваги, – вважали фундатори СВУ, а тому вони брали на себе репрезентацію інтересів російських українців, проголошуючи Союз позапартійною організацією. Майбутню незалежну державу вони бачили конституційною монархією з демократичним внутрішнім устроєм, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою. У разі приєднання в результаті війни до Австрії українсько-російської території Союз планував обстоювати створення з усіх земель, заселених українським народом Австрії, окремого автономного краю. Українці розуміють, зазначалося у документі, що досягти цієї мети можна тільки після поразки Росії у світовій війні. У Платформі також визначалися практичні завдання, які ставить перед собою СВУ для досягнення своєї мети. Це не тільки політична робота чи захист української справи на міжнародному правовому рівні, а й пропагандистська діяльність серед полонених російської армії, до якої планувалося залучити австрійських українців [5].

У ґрунтовній монографії І. Патера «Союз визволення України: проблеми державності і соборності» зазначено, що «заснування Союзу визволення України, його політична платформа стали втіленням у

життя самостійницько-соборницьких ідей, висунутих на зламі ХІХ–ХХ століть українськими політичними партіями, згодом розвинутих політичними емігрантами з Наддніпрянщини напередодні та на початку Першої світової війни. Політична орієнтація СВУ на Центральні держави свідчила про те, що організація реально оцінювала міжнародну ситуацію, мала свою концепцію щодо ролі українського питання в європейській політиці» [7, с. 86].

У роки бездержав'я, однією з актуальних проблем стало політичне питання – здобуття незалежності й створення власної національної держави, тому політичне виховання, просвітництво в душі національної ідеї стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах українських військовополонених. Новий поштовх розвитку національного руху в таборах дали революційні події лютого–березня 1917 р., внаслідок яких в Україні постала Центральна Рада. Полонені українці з напруженою увагою стежили за подіями в Росії й в Україні, відгукуючись на ці події заявами, резолюціями своїх зборів, відсиленням листів і петицій до Центральної Ради. Вони почали готуватися до участі в обороні української державності. Оголошення універсалів Центральної Ради відбулися в таборах Німеччини й Австрії дуже урочисто, з виголошенням промов, співом національного гімну [8, с. 150].

Щоб підтримати самостійницькі настрої й течії, полонені вирішили послати в Україну свого делегата, доручивши йому «наказ», який підписали понад 18 тис. полонених українців. Цим уповноваженим став член Президії СВУ О. Скоропис-Йолтуховський. Потрапити до Києва він зміг лише на початку 1918 р., де українські урядові кола зустріли його досить холодно. Центральна Рада навіть не хотіла офіційно його прийняти. Тільки коли Київ почали бомбардувати більшовики, то М. Грушевський разом з М. Ткаченком доручили йому негайно виїхати до Бреста, де відбувалися мирні переговори. Там він мав добиватися у німців дозволу на формування з полонених військових частин, які б ішли рятувати український уряд. О. Скоропису-Йолтуховському вдалося досягнути порозуміння з німецькими й австрійськими представниками на переговорах щодо формування українських дивізій із полонених [3, с. 37].

Події 1917 р. в Росії змінили ставлення полонених до головно-го політичного питання Платформи СВУ – набуття Україною статусу незалежної держави. Результатом національно-просвітньої роботи в таборах стало рішення, прийняті на міжтаборових конференціях 17 і 20 вересня 1917 р., головний зміст яких зводився до вимоги отримання повної державної самостійності українського народу. У резолюції конференції зазначалося, що «виходячи з того становиська, що

події в Росії не змінили наших поглядів на цілі й напрямки нашої таборової роботи, ми й далі змагатимемо до повної політичної самостійності українського народу. Одиноким шляхом задля досягнення цієї мети вважатимемо якнайширшу організацію мас у всіх проявах національно-політичного життя українського народу» [4, с. 12].

Отже, революційні події 1917 р. прискорили процес політизації національного руху, який стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах військовополонених.

На таборових мітингах і січових маніфестаціях звучать різні погляди на майбутнє Української Народної Республіки. Зникли старі шаблони суспільного життя, час вимагав прогресивних суспільних змін. В одному полоненні досягли загальної думки – це необхідність проведення Українських Установчих Зборів з представництвом усіх політичних сил. Набирає силу тенденція до організаційного згуртування та політичного самовизначення більшості полонених. Виникають нові гуртки політичного, національного, релігійного спрямування, в яких розглядаються численні моделі майбутнього політичного і економічного розвитку України. Процес політизації національного руху в таборах поживив січовий рух. Починається масовий вступ до війська, готового зі зброєю в руках виступити на захист УНР.

Січовики під команду українського поручника М. Шаповала склали у присутності раштатського таборового православного священника присягу: «Перед Тобою, Україно, і весь український народ, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно й хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором. Під ним усіма силами боронити Тебе, не опускати прапора в жодному випадкові; з ворогами ніколи не входити в змову, лише завжди хоробро його поборювати і взагалі поводитися так, як славному січовому товариству годиться; жити і діяти чесно і з честю вмерти. Так нам допоможи, Боже і весь український народ!», – говорилося в ній [6, с. 142]. Ця присяга була складена під полковим стягом «Першого січового імені Т. Шевченка полку», під яким цей полк увійшов до Києва за часів Центральної Ради.

Події склалися так, що не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, у полоні, у той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася «самостійництва» полонених, влада гетьманська – їх «революційності». А чужа сила, яка фактично вирішувала справу, у той момент, коли колишні полонені переходили кордони відродженої Української Держави, вже боялася, щоб ця держава не дістала власної армії, і тому готова була розпустити військові частини, нею ж самою сформовані й зорганізовані [3, с. 39].

З метою узагальнити думку полонених щодо сучасних політичних, економічних, соціальних, релігійних і міжетнічних питань, напе-

редодні виборів до Українських Установчих Зборів, керівники Прогресивних відділів СВУ організували збір пропозицій у таборах Німеччини і Австро-Угорщини. Головна Українська Рада (парламент табору Фрайштадт, Австро-Угорщина) ухвалила відповідні резолюції щодо сучасного моменту в Україні. Документ, який неоднозначно демонструє політичні погляди діячів СВУ, був опублікований у «Вістнику політики, літератури й життя» на початку 1918 р. [9].

По суті – це проект Конституції, у статтях якої охоплено всі головні питання розбудови демократичної держави. По формі – це узагальнення ставлення полонених до майбутнього своєї держави. У документі проголошено думку полонених щодо визначення ролі СВУ у процесі побудови незалежної держави, заявлено про його саморозпуск і подано план подальшого використання набутого в таборах досвіду по українізації зрусифікованих громадян із використанням підготовлених викладачів, працівників видавничої справи, агітаторів і артистів, з переданням бібліотек, друкарень, театрального реквізиту і матеріальних цінностей у розпорядження державі Україна.

У документі СВУ декларує свій політичний ідеал – «самостійна, від нікого незалежна держава. Засоби виробництва стають власністю всього народу. Усе господарство ведеться під керівництвом народної держави в інтересах народних мас на засадах рівності» [9, с. 107]. Тобто можна стверджувати, що СВУ визначив свій суспільний ідеал як соціалізм.

Пріоритетним напрямом державотворчого процесу діячі СВУ бачили у формуванні трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Вони проголошують майбутню Україну Республікою, на чолі якої стоїть Президент, обраний строком на п'ять років всенародним голосуванням. Президентом може бути громадянин Української Народної Республіки чоловічої статі, який досяг тридцяти років. У виборі Президента беруть участь усі громадяни на основі активного виборчого права. Найвища законодавча влада в Українській Народній Республіці повинна належати українському однопалатному парламенту, який обирається на основі загального, рівного, прямого і пропорційного виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки (депутатом може бути громадянин Української Народної Республіки, незалежно від статі, який досягнув двадцяти п'яти років); українському народу, який бере участь в управлінні державними справами шляхом участі у виборах і референдумах.

Виконавча влада в Українській Народній Республіці належить Раді Міністрів. Міністрів призначає парламент і вони перед ним підконтрольні і підзвітні. Державні органи управління в Українській Народній Республіці повинні бути збудовані на двох засадах: централі-

зації, тобто здійснення повноважень щодо справ загальнонаціонального або загальнодержавного характеру (освіта, армія, суд, пошта й телеграф, залізниця т. п.); децентралізації, тобто здійснення повноважень щодо справ місцевого характеру (місцеві шляхи, гуманітарні інституції, деякі земельні справи і т. п.). Міста понад 16 тис. мешканців повинні мати самоуправління.

Уся адміністративна й судова влада повинна бути по можливості виборна з тим, щоб кандидати на посади мали потрібну кваліфікацію. Виборче право до всіх виборних інституцій, як центральних, так і місцевих, повинно опиратися на основу загального, рівного, прямого і пропорційного виборчого права шляхом таємного голосування. Участь у голосуванні беруть усі громадяни Української Народної Республіки, незалежно від статі, які досягли двадцяти років.

Будучи прихильниками загального роззброєння, у справі недоторканності своєї території, Українська Народна Республіка мусить мати власні збройні сили у вигляді Народної міліції. Діячі СВУ вважали, що повної соціалізації землі в цей історичний момент проводити не можна, бо це загрожує новою громадянською війною і занепадом землеробства. Для задоволення потреб безземельних і малоземельних селян-хліборобів має бути створено державний український Земельний Фонд. Для того, щоб дати можливість безземельним селянам знайти собі заробіток, українська держава повинна дбати про розвиток промисловості.

Документ підкреслює значення введення державної монополії на торгівлю всіма товарами, які відіграють значну роль у торговельному балансі. Увезення фабричних товарів з-за кордону обкладається поміркованим митом з метою охорони інтересів власного виробника. Застосовувати мито рекомендується обережно, щоби забезпечити конкурентоспроможність української промисловості в майбутньому. Держава повинна усунути приватних посередників із ринку, звертаючи увагу на розвиток кооперації.

Українська держава повинна дбати про розвиток тих галузей промисловості, які важливі для державного й господарчого життя України й для котрих в державі є сприятливі умови. Українську промисловість треба звільнити від залежності від закордонних капіталів, допомагаючи власникам підприємств у придбанні потрібних фондів. Державні концесії треба надавати в першу чергу українським підприємцям. Промислові підприємства, які мають велике значення для всієї країни, держава повинна націоналізувати.

У документі підкреслено, що держава має захистити дрібних підприємців і сільгоспвиробників шляхом підтримки кооперативного руху і наданням кредитів. Причому планується дозволити кредиту-

вання тільки через національні банки і під контролем держави. Податкова політика теж спрямована на захист малозабезпечених верств населення. Планується введення податків: прогресивний на дохід; прогресивний на майно; на завищений приріст вартості; на спадщину; на предмети розкоші.

У робітничому питанні наголос робився на захисті прав робітників, особливо жінок і неповнолітніх. Декларується 42-годинний робочий тиждень, оплачена відпустка, медичне страхування. Рекомендується створення робітничих комітетів для контролю за умовами праці, безоплатних бірж для безробітних з усуненням будь-яких посередників на ринку праці. Підкреслюється, що повна соціалізація промисловості при сучасному рівні підготовленості робітництва шкідливо відіб'ється на рівні виробництва, і тому звертається увага на введення карної відповідальності господарів за порушення законів про захист праці.

Документ декларує, що усі громадяни Української Народної Республіки незалежно від національності отримують рівні права без усяких обмежень. У галузі народної освіти увага зосереджена на створенні такої системи освіти, щоб громадяни мали можливість отримати якісну і безкоштовну освіту. Усі діти шкільного віку як хлопчики, так і дівчатка мають навчатися у школі, при школах планується організувати курси для неписьменних дорослих. Навчання у вищій школі має бути безкоштовним із наданням стипендії і матеріальної допомоги дітям із незаможних родин. Навчання основам релігії у школах стає обов'язковим.

Справа релігії є приватна справа кожного громадянина, – вважали фундатори СВУ, а тому необхідно провести повний розділ між справами державними і церковними. Усі питання, пов'язані з релігійним життям, передаються громадам віруючих. Для захисту національного інтересу, оскільки більшість українського народу православної віри, існує необхідність створення автокефальної православної церкви.

Аналізуючи внесок українських політичних партій у справу побудови незалежної держави, констатується необхідність створення нової політичної сили соціалістичного спрямування, яка б об'єднала і направила до великої творчої праці всі трудові маси України. Діячі Союзу вважали розбудову державного життя можливою тільки у консолідації всіх політичних сил. «Всі українські революційні організації як старі, так і ті, що повстали під час революції, крім більшовиків, максималістів і анархістів, планується підтримувати всіма силами» [9, с. 110].

Важливо відзначити, що в документі проголошена повна підтримка діяльності Центральної Ради як тимчасового українського парламенту. Підтримані мирні пропозиції уряду і новостворені кордони держави. Уважаючи фактом відродження Української держави, Президія СВУ прийняла план саморозпуску. 30 червня 1918 р. в Австро-Угорщині та 17 серпня 1918 р. у Німеччині опубліковано заяви про саморозпуск СВУ. Члени організації вважали, що проголошення УНР підтверджує виконання головного завдання Союзу – отримання незалежної самостійної держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що національно-просвітня праця СВУ в таборах привела до еволюції національної і політичної свідомості полонених. Документ свідчить про високий рівень політичної культури військовополонених українців часів Першої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. Відозва Загальної Української Ради «До всіх народів цивілізованого світу!» // Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр. з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Л., 1928–1929. – С. 156–158.
2. До всіх культурних народів світу : поклик Загальної Української Ради // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 58 (118). – С. 634.
3. **Дорошенко Д.** Історія України, 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Ужгород : [б. в.], 1932 ; Нью-Йорк : [б. в.], 1954. – Т. 1 : Доба центральної Ради. – 458 с.
4. Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 року до половини травня 1918 року / О. Скоропис-Йолтуховський. – [б. м. : б. в., 1918 ?]. – 16 с.
5. Наша Платформа // Вістник СВУ. – 1914. – Ч. 1. – С. 1–2.
6. **Пастернак Є.** Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Новітні часи / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто : [б. в.], 1968. – 466 с.
7. **Патер І.** Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Іван Патер. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 344 с.
8. **Срібняк І. В.** Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. В. Срібняк. – К. : Київ. держ. лінгв. ун-т. Кафедра історії України, 1999. – 296 с.
9. Українська організація полонених фрайштадтського табору про сучасний момент на Україні // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 8 (191). – С. 107–110.

Надійшла до редколегії 15.09.2010

Є. П. Назарова

Запорізький національний університет

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ
МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.)**

Проаналізовано особливості діяльності партій національних меншин в роки Першої світової війни у південноукраїнському регіоні. Висвітлено основні напрями діяльності єврейських, вірменських політичних партій і організацій. Проаналізовано особливості татарського національного руху.

Ключові слова: національна меншина, організація, політична партія.

Проанализированы особенности деятельности партий национальных меньшинств в годы Первой мировой войны в южно-украинском регионе. Описаны основные направления деятельности еврейских, армянских партий и организаций. Проанализированы особенности татарского национального движения.

Ключевые слова: национальные меньшинства, организация, политическая партия.

Peculiarities of activity of national minority's public political parties in I World war in South-Ukrainian region are analyzed. General trends of activity of Jewish, Armenian parties and public organizations in South Ukraine are described. Trends of the Tatar national movement are analyzed.

Key words: national minorities, organization, political party.

Однією з малодосліджених сторінок вітчизняної історії є діяльність політичних партій в роки Першої світової війни. Незважаючи на те, що українська історіографія в останні роки значно збагатилася дослідженнями, присвяченими політичній історії періоду 1914–1917 рр., історія партій національних меншин залишається значною мірою поза увагою істориків.

Сьогодні набули актуальності регіональні дослідження. Як слушно зазначає Я. Верменич, «актуалізація проблем простору в суспільних науках відбувається не тільки під тиском політичної практики, але й унаслідок природного розвитку наукового знання в умовах глобалізації» [4, с. 100]. Проте на регіональному рівні діяльність партій національних меншин у роки Першої світової війни є практично не дослідженою. Так, діяльність зазначених політичних сил частково висвітлена в рамках робіт Г. Турченко, присвячених модернізаційним і націотворчим процесам на Півдні України початку ХХ ст. [48;

49]. Досліджуючи історію політичної поліції Криму початку ХХ ст., В. Корольов розглядає питання діяльності партій національних меншин у Таврійській губернії [23]. Діяльність сіоністських організацій Катеринослава в роки Першої світової війни висвітлено в роботі А. Бистрякова [2]. На сьогодні практично відсутні і спеціальні дослідження, присвячені діяльності зазначених політичних сил як в цілому в Російській імперії, так і в українських губерніях. Винятком є дослідження діяльності єврейських політичних партій. Серед таких робіт варто відзначити працю Ф. Рафеса, присвячену історії Бунду [44], і дослідження Н. Бухбиндера, в рамках якого проаналізовано єврейський робітничий рух початку ХХ ст. [1]. Серед сучасних досліджень можна назвати статтю В. Гусева, присвячену Бунду в роки Першої світової війни [7].

Ураховуючи недослідженість зазначеної проблеми, ми поставили за мету проаналізувати особливості діяльності партій національних меншин у роки Першої світової війни в південноукраїнському регіоні. Щодо класифікації партій національних меншин, то її можливо здійснити за ставленням до майбутнього політичного ладу і вирішення національного питання. Ми вважаємо найбільш доцільним використовувати умовний поділ партій на три групи: консервативні, ліберальні та соціалістичні партії [42, с. 5].

Напередодні Першої світової війни українці були найчисленнішою етнічною групою Півдня (56,7 %). Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2 %). Варто зазначити, що російське населення Південної України взагалі не вважало себе національною меншиною в регіоні. Росіяни були представлені переважно в загальноросійських політичних партіях. Загальноімперські політичні партії можуть бути класифіковані за їхнім ставленням до майбутнього Російської імперії, що значною мірою визначало політичну поведінку партій і організацій в регіоні (монархічні (Союз руського народу, Союз руських людей, Руське зібрання, Союз Михайла Архангела та інші), буржуазні (Партія народної свободи, «Союз 17 жовтня», Партія мирного оновлення) і соціалістичні партії і організації (РСДРП, Партія соціалістів-революціонерів, Народно-соціалістична партія, анархістські організації тощо).

Однією з особливих рис загальноросійських політичних партій та організацій було те, що в них працювали не лише росіяни, а й українці, євреї, поляки і представники інших національних меншин, тобто ці організації були поліетнічними за своїм складом. Тому діяльність російських політичних партій і суспільно-політичних організацій на Півдні України заслуговує на окреме дослідження.

Щодо інших національних меншин, що мешкали в південноукраїнському регіоні, варто назвати єврейську національну групу (7,4 %),

яка за своєю чисельністю займала третє місце серед населення Півдня України й друге у складі населення південноукраїнських міст. Менш численним було німецьке населення (4,4 % населення), 98,5% якого мешкало в сільській місцевості. У південноукраїнському регіоні були також представлені національні групи греків (3,5 % населення), молдован (2,4 %), кримських татар (1,2 %), поляків (0,8 %) та інші [48, с. 20].

Першим нормативним документом, що легалізував існування політичних партій у Російській імперії, в т. ч. і партій національних меншин, був Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який «дарував населенню незмінні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» [29, с. 118]. Ці норми було закріплено в Основних законах, прийнятих Державною Думою 23 квітня 1906 р. Передбачалося, що пізніше будуть розроблені окремі нормативні акти, які регулюватимуть діяльність союзів. Проте до 1917 р. у Російській імперії не існувало окремого законодавства, що регулювало діяльність політичних організацій і партій. Відповідно всі політичні сили, які прагнули до легалізації, потрапляли під дію того ж законодавства, що і звичайні громадські організації. Тимчасові правила про товариства і союзи від 4 березня 1906 р. забороняли створення товариств, що мали мету, яка суперечила громадській моралі або була заборонена карним законодавством, загрожувала громадському спокою і безпеці, а також заборонялося створення політичних товариств, керівництво яких перебувало за кордоном. Міністр внутрішніх справ мав право закривати на власний розсуд товариства, в яких утворено відділи, а також союзи, якщо діяльність цих товариств і союзів визнавалася ним такою, що «загрожує громадському спокою і безпеці» [5, с. 5, 6]. Нагляд за діяльністю товариств на місцях покладалася на новостворені органи влади – губернські присутствія у справах товариств. У таких містах Півдня України, як Одеса, Миколаїв, Керч і Севастополь діяли міські присутствія у справах товариств.

Предбачалося існування товариств, що діяли на підставі статуту і без статуту. Наявність статуту була обов'язковою для всіх товариств, що мали власні відділи, а також для товариств, які бажали отримати право юридичної особи. Для легалізації товариства без статуту губернаторові подавалася заява про відкриття товариства, в якій обов'язково зазначалися: мета діяльності організації; ім'я, по батькові, прізвище, звання і місце мешкання його засновників; район дії організації; порядок обрання правління і його місце знаходження; порядок вступу і вибуття членів товариства. Для статутних товариств передбачалася спеціальна процедура затвердження статуту місцевим присутствієм у справах товариств. Упродовж місяця від подання про-

екту статуту організації на реєстрацію присутствіє мало дозволити чи заборонити реєстрацію нового товариства [5, с. 6, 8–11]. Отже, легальний статус могли отримати лише цілком лояльні до існуючого режиму політичні сили і громадські об'єднання. Усі інші партії і організації не мали жодних шансів на легалізацію, а відповідно переслідувалися з боку влади. Так, наприклад, 25 листопада 1913 р. до реєстру товариств м. Одеси була внесена чорносотенна організація – «Одеський союз руських людей» [50, с. 3].

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду діяльності конкурентних політичних сил, варто зазначити, що кожен політичний рух має певну динаміку розвитку. Політичні рухи і партії у своєму розвитку проходять кілька етапів. Так, польський соціолог Е. Вятр розрізняє такі стадії, притаманні рухам: 1) стадія утворення передумов руху; 2) стадія артикуляції вимог руху; 3) стадія агітації; 4) стадія розвинутої політичної діяльності; 5) стадія згасання політичного руху. Як зазначає дослідник, названі стадії необов'язково присутні в кожному політичному рухові. В окремих випадках певні етапи розвитку політичного руху можуть бути поєднані чи взагалі відсутні [6, с. 319–321].

На нашу думку, в роки Першої світової війни виявляються ознаки згасання діяльності партій національних меншин у південноукраїнському регіоні. Політичні рухи, завдання яких були реалізовані чи виявилися не здійсненими, переходять до стадії згасання. У випадках, коли рух змінюється, залучає нових прихильників, стадію згасання вдається значно відсунути. Політичний рух припиняється лише тоді, коли зникають соціальні потреби, що призвели до його виникнення, тобто відбувається перетворення соціальної основи руху [6, с. 320, 321]. Згасання діяльності партій національних меншин виявляється у різкому зменшенні кількості парторганізацій, а іноді навіть і повному припиненні їх діяльності на Півдні України. Досить показовими в цьому сенсі є матеріали Департаменту поліції, які досить часто фіксують відсутність будь-якої політичної діяльності з боку певних партій національних меншин в роки війни (Бунду, Гнчак, Дашнакцутюн, Поалей-Ціон тощо).

Як зазначалось, другою після росіян нацменшиною регіону були євреї. У регіоні в роки війни були представлені соціалістичні та консервативні єврейські політичні сили. В умовах війни діяльність єврейських соціалістичних партій і організацій у південноукраїнському регіоні практично припинилася. Однією з найбільш активних і чисельних єврейських партій на Півдні України на початку ХХ ст. був Бунд. Початок війни призвів до розколу в Бунді на франкофільське і германофільське крило. Єврейська громадськість чітко дотримувалася проросійської орієнтації [28, с. 93]. Слід зазначити, що бундівці не мали

однозначної позиції щодо війни. Частина партійців підтримала участь Росії у воєнних діях. Так, у січні 1915 р. Одесу відвідав один з лідерів Бунду М. Гольдман (Лібер), що закликав місцевих партійців підтримати політику царського уряду щодо війни [37, с. 122]. Війна сприяла зближенню представників єврейської соціал-демократії та українського національного руху. Члени СВУ Бендзя і Кульчучський відвідали Швейцарію з метою схилити українські революційні організації і Бунд, що діяли в цій країні, до об'єднання з СВУ [22, с. 128]. Відомий учасник єврейського національного руху історик Бунду М. Рафес зазначав, що в умовах Першої світової війни «в Бунді на Україні росли «самостійницькі» організаційно-політичні тенденції, спільність з іншою частиною Бунду все більш послаблювалася» [44, с. 25]. Напередодні Першої світової на території України не було партійних організацій Бунд, що мали досвід тривалої партійної роботи. Арешти партійців у Херсоні зірвали спробу відновити місцеву організацію. Це спонукало бундівців до активної участі у легальних громадських об'єднаннях. У Катеринославі і Одесі за відсутності партійних організацій на початку війни окремі бундівці працювали в легальних організаціях (кооперативи, професійні спілки, єврейські національні товариства тощо) і намагалися створити в їх осередках групи своїх однодумців. Так, наприклад, під впливом єврейських соціал-демократів перебувала спілка чоботарів у Одесі [7, с. 36, 37].

За даними Н. Бухбиндера, в 1915 р. відновилися політична діяльність партійних осередків Бунду в таких великих центрах Півдня, як Одеса і Катеринославі [1, с. 376, 377]. Проте на серпень 1915 р. в Катеринославі і Катеринославській губернії поліції не вдалося зафіксувати діяльність представників Бунду [13, арк. 1]. З точки зору працівників Департаменту поліції, на 1915 р. сталої партійної організації Бунду в Одесі не існувало, а приїжджі організатори арештовувалися місцевою поліцією, що не дозволяло налагодити партійну роботу в місті. У січні 1915 р. до Одеси прибув член ЦК Бунду М. Гольдман (Лібер), що мав організувати і об'єднати місцевих партійців. Для цього планувалося використати легальні професійні і кооперативні товариства [17, арк. 2, 3]. Після арешту М. Гольдмана активна діяльність Бунду протягом 1915–1916 рр. в Одесі більше не проявлялася [17, арк. 2, 3; 18, арк. 1, 2; 9, арк. 97; 20, арк. 1]. На 1915 р. в інших населених пунктах Херсонщини не існувало партійних організацій. У губернії мешкали окремі партійці. Так, наприклад, у Херсоні мешкали бундівці брати А. і Л. Зелені [14, арк. 27]. На лютий 1917 р., за даними М. Рафеса, в Україні діяло не більш ніж 20 бундівських організацій, у тому числі п'ять на Півдні України – в Одесі, Катеринославі, Бахмуті, Луганську і Маріуполі [44, с. 17].

З початком війни в південноукраїнському регіоні позвавилася діяльність вже діючих єврейських національних товариств – «Товариства охорони здоров'я єврейського населення», «Товариства поширення освіти серед євреїв», «Вільно-економічне товариство» та інших. Активізація національних неполітичних організацій поставила перед бундівцями проблему ставлення до цих організацій. Більшість партійців підтримувала ідею діяльності спеціально-національних товариств у єврейському середовищі. Так, наприклад, член ЦК Бунду Лібер працював у «Вільно-економічному товаристві» і в статусі уповноваженого цієї організації був заарештований в Одесі в січні 1915 р. [1, с. 376]. Робота в легальних організаціях допомогла Бунду подолати внутрішню кризу і посилити зв'язки з громадськістю [28, с. 93]. Отже, діяльність бундівців у південноукраїнському регіоні в період Першої світової війни мала переважно легальний характер і була зосереджена в зареєстрованих національних товариствах.

В умовах політичної бездіяльності в період війни опинилися і представники Єврейської соціалістичної робітничої партії (далі – СЄРП) в Катеринославі. Окремі члени цієї партії переключилися на роботу в єврейських громадських і культурницьких організаціях, де вели пропаганду ідей національно-культурної автономії [43, с. 104]. Варто зазначити, що ідеологічні засади СЄРП були схожі на есерівські. Партія вважала нереальним створення єврейської держави і пропонувала вирішення єврейського питання у Російській імперії на тих же засадах, що і питання інших народів країни. За концепцією СЄРП Росія мала перетворитися у федеративну державу, щоб кожна нація в ній мала можливість створити свій «сейм», який мав вирішувати всі внутрішні проблеми народу [30, с. 41].

До війни Південь України був одним із центрів діяльності партії Поалей-Ціон («Трудящі Сіону»). Виникнувши як громадсько-політичний рух, у складі Всесвітньої сіоністської організації партія поєднувала політичний сіонізм із соціалістичною спрямованістю [30, с. 39]. Стосовно національного питання Поалей-Ціон вимагала надання територіальної автономії на демократичних засадах для євреїв у Палестині [27, с. 462]. Ця політична сила також не виявляла активності в регіоні в роки війни. Наприклад, у 1915 р. за даними Департаменту поліції на Херсонщині при відсутності організацій Поалей-Ціон мешкали окремі партійці [15, арк. 1]. Так, за відомим херсонським поалей-ціоністом А. Речицьким поліція, що вела активне спостереження, не зафіксувала жодних протиправних дій політичного характеру [14, арк. 27]. Окремі партійці мешкали і на Катеринославі. У травні 1915 р. поліцією під час ліквідації Варшавського комітету Поалей-Ціону було виявлено листування зазначеної парторганізації

із С. Штримерамн і Х. Кацом, що мешкали в Катеринославській губернії [46, арк. 104].

У регіоні діяли поодинокі організації сіоністів-соціалістів. Ця політична сила виступала за економічну боротьбу робітничого класу в Росії, а також за утворення єврейської держави на будь-якій території [30, с. 41; 38, с. 140]. Представники Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії були активні лише в Єлисаветграді, де лідером сіоністів-соціалістів був місцевий рабин Темкін [14, арк. 27]. Партійці займалися легальною громадською діяльністю – надавали допомогу єврейським біженцям, постраждалим від війни. Сіоністи діяли в рамках «Єлисаветградського комітету піклування про біженців», який очолював Темкін. Проводилася робота з об'єднання єврейських мас, розвитку їхньої національної самосвідомості шляхом вивчення історії єврейства і деяких загальноосвітніх предметів, що мали підготувати маси до сприйняття сіоністських ідей [14, арк. 84 зв., 116 зв]. У 1916 р. група сіоністів-соціалістів при тимчасовому єврейському комітетові допомоги постраждалим від війни у м. Єлисаветград продовжувала роботу з об'єднання єврейських мас під виглядом благодійницьких зібрань. В інших населених пунктах Херсонської губернії поліції не вдалося зафіксувати діяльність сіоністів-соціалістів [19, арк. 1, 5].

Консервативні єврейські організації були представлені сіоністами, які бачили можливість вирішення національного питання лише шляхом еміграції. Південноукраїнські сіоністи продовжували відігравати одну з провідних ролей в сіоністському русі Російської імперії. У кінці 1914 р. в Одесі діяв сіоністський комітет на чолі з І. Сапіро [9, арк. 96; 51, арк. 13]. А в 1915 р. один з лідерів сіоністського руху в місті М. Ушишкін був обраний делегатом на сіоністський з'їзд у Копенгагені [10, арк. 30 зв]. У 1915 р. в Херсоні діяла група сіоністів на чолі з місцевим вчителем Ш. Невельштейном і помічником аптекаря А. Бабецьким, однак організація розкололася через внутрішні протиріччя [10, арк. 17].

На Півдні України розгорнули свою діяльність місцеві осередки молодіжної сіоністської організації «Гехавер». У 1915 р. в Одесі діяв гурток сіоністів «Гехавер». До гуртка входило 14 осіб [11, арк. 9–14]. До організації входили студенти Новоросійського університету і слухачки місцевих жіночих медичних курсів. Одеський «Гехавер» підтримував зв'язки із сіоністськими організаціями інших територій Російської імперії. Так, член одеської організації студент Новоросійського університету І. Фішер брав участь восени 1915 р. у Всеросійському з'їзді сіоністів у Москві [9, арк. 96, 97]. Водночас поліцією не було зафіксовано існування та діяльності в місті виключно сіоніст-

ського комітету, а також фактів видання і розповсюдження відповідної літератури [11, арк. 9–14].

У Херсоні також діяв гурток «Гехавер», учасники якого підтримували зв'язки з аналогічною організацією в Одесі. А в липні 1915 р. херсонську організацію відвідав член ЦК «Гехавер» студент Санкт-Петербурзького політехнічного університету А. Ідельсон [10, арк. 17 зв.]. Комітет «Гехавер» розгорнув свою діяльність у м. Балта Херсонської губернії, де займався збором матеріалу про економічне і політичне становище євреїв, які передавалися до Санкт-Петербургу, а потім американському консулові в Росії. Членами комітету були Х. Берштейн (голова і організатор), вчителі Балтського єврейського училища І. Жебін, С. Басман, вчитель громадського училища Е. Зальц [9, арк. 225, 226].

В Одесі неофіційно сіоністська пропаганда велася в рамках «Товариства охорони здоров'я єврейського народу». Так, 7 березня 1915 р. в Одесі організацією було влаштовано спортивне свято. Під час свята активно використовувалися єврейська національна символіка і музика, кінозйомки з життя єврейських поселень у Палестині тощо [21].

Значна частка сіоністських діячів прибула до регіону серед біженців. З початком війни до Катеринослава переїхали представники пінської групи сіоністів на чолі з І. Бергманом. З Вільно до Катеринослава було переведено навчальний заклад, який очолював сіоніст П. Каган [2, с. 122]. Проте варто зазначити, що в умовах війни в регіоні посилювалися антисемітські настрої. За даними петроградського Єврейського комітету допомоги жертвам війни, місцева адміністрація досить недружелюбно поставилася до єврейських біженців. Так, у 1915 р. в Катеринославі було зроблено спробу виселити з міста 2,5 тис. біженців. У травні 1915 р. в Сімферополі 3,5 тис. єврейських біженців були етапом вислані до Мелітопольського і Бердянського повітів. Біженці, направлені до повітів Таврійської губернії, мали свободу пересування лише в рамках повіту і сприймалися місцевою владою як адміністративно заслані особи [45, арк. 23, 24, 253]. На початку 1917 р. навіть поліція Таврійської губернії у звітах до Департаменту поліції констатувала посилення антисемітизму серед місцевого населення [8, арк. 1].

Окремо на Півдні України трималися німецькі колоністи. Зберегти їхню національну ідентичність були покликані різні культурно-просвітницькі товариства, що діяли в регіоні. З початком війни в Російській імперії розгорнулася антинімецька кампанія. Суворой дискримінації та утисків зазнала німецька мова. Особливими розпорядженнями було заборонено викладання німецькою в навчальних закладах, навіть у колоніях. Заборонялися релігійні проповіді, вивіски

німецькою мовою [48, с. 47; 40, с. 172; 35]. Апофеозом боротьби із «внутрішнім ворогом» стали закон 2 лютого 1915 р. «Про землеволодіння і землекористування у державі Російській австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих» та низка інших нормативних актів. Згідно з цими законами позбавлялися права власності на землю колоністи зазначених національностей, що мали неросійське підданство [49, с. 204]. Усі німецькі товариства було закрито з початком Першої світової війни. Так, у 1914–1915 р. було закрито Південно-руське німецьке товариство, Товариство святого Климента та інші [41, с. 318, 323, 330, 337, 339, 342]. Слід зазначити, що німецьке населення не мало власних політичних організацій. До війни політична активність німців на Півдні України виявлялась у формі участі у консервативних і ліберальних загальноросійських політичних партіях і організаціях [53, с. 140; 3, с. 25; 54, с. 58].

Татарське населення, яке було компактно розселене в південно-українському регіоні, становило 1,2 % від загальної кількості населення регіону. Слід зазначити, що політика обмежень проводилася і щодо турецького і татарського населення регіону. На засіданнях Ради міністрів від 31 жовтня та 2 грудня 1914 р. було прийнято рішення про примусове безкоштовне вилучення сухопутних і морських засобів пересування у турецьких підданих [49, с. 205].

Татарські національні організації в умовах війни не виявляли практичної діяльності. Татарське населення не мало однозначного ставлення до війни. Частина кримських татар зайняла позицію підтримки Росії у Першій світовій війни. Свідченням цього стали патріотичні маніфестації татар, що відбулися на початку війни в Алушті і Сімферополі [36].

Інша частина татарського населення Криму мала протурецькі настрої. Група послідовників відомого кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського агітувала за об'єднання мусульман з метою надання допомоги Туреччині під час війни. Ця група кримських татар пропагувала ідею утворення на території Криму турецького протекторату [39, с. 38]. У другій половині 1914 р. кримські татари охоче робили пожертви на потреби Туреччини. Місцевій поліції не вдалося з'ясувати, хто займався збиранням цих коштів і куди вони надходили.

Позиція цієї групи частково солідаризувалася з поглядами консервативних кіл кримськотатарського населення. Варто зазначити, що в 1916 р. місцеву поліцію надзвичайно непокоїла можливість активного розвитку на Півдні панісламістського руху у зв'язку із прибуттям до Криму значної кількості полонених турків для роботи в садах [12, арк. 1 зв.]. Отже, початок війни призвів до політичного розколу в середині кримськотатарського населення Півдня України.

Ще однією численною національною меншиною регіону були поляки. Напередодні війни в регіоні діяли організації Польська партія соціалістична. Нам не вдалося виявити факти діяльності цієї політичної сили на Півдні України в умовах війни. Варто зазначити, що війна спричинила переміщення частини підприємств із зони воєнних дій у південноукраїнський регіон. Так, наслідком евакуації стала діяльність у 1915 р. в Олександрівську на заводі «Борман і Шведе» групи робітників на чолі з членом Соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви Ф. Перовським [47, с. 52].

До війни в регіоні також активно діяли вірменські соціалістичні партії – Гнчак і Дашнакцутюн. Метою діяльності Дашнакцутюн було звільнення Західної Вірменії від турецької влади і створення автономної вірменської держави на території Туреччини. Партія мала Східне та Західне бюро. Південноукраїнський регіон належав до сфери діяльності Східного бюро, кордон діяльності якого проходив по лінії Кірасан – Харберт – Тигранакерт – Кавказ – Росія – Персія [26, с. 177]. Партія Гнчак ставила своєю метою встановлення конституційного ладу в Туреччині, Персії, Росії, а також об'єднання всіх вірменських земель і створення самостійної вірменської держави [25, с. 154]. У 1914–1917 рр. Гнчак і Дашнакцутюн практично не виявляли своєї активності в регіоні.

У другій половині 1913 р. поліцією було виявлено, що в Одесі мешкали окремі представники вірменських революційних партій. Однак на 1915 р. політична діяльність членів вірменських партій Дашнакцутюн і Гнчак у місті поліцією не була зафіксована [9, арк. 95; 51, арк. 12 зв]. У регіоні траплялися лише поодинокі випадки агітації на користь Гнчак і Дашнакцутюн. Так, у червні 1915 р. в Севастополі в будинку Тер-Семенова було проведено зібрання вірменів, учасників якого закликали записуватися до партії Гнчак, робити партійні внески і скуповувати зброю у матросів і солдат [16, арк. 2]. За даними В. Корольова, на початку 1917 р. в Таврійській губернії існували нечисленні і розрізнені групи дашнаків [24, с. 18].

Слід зазначити, що внаслідок війни кількість вірменського населення в регіоні дещо зростає. Так, до Криму прибула значна кількість вірменських біженців з Туреччини, яким було надано допомогу місцевою вірменською громадою [33]. Вірмени Півдня України взяли активну участь у наданні допомоги своїм співвітчизникам, які постраждали від війни. Зокрема, Севастопольський вірменський комітет відправив у Тифліс в національне бюро 20 тис. крб. [34].

Війна відкривала перед вірменським населенням Півдня України перспективу зміни політичного статусу їхньої батьківщини. У цих умовах вірменська громада регіону не бажала стояти осторонь загальнонаціональних подій. У грудні 1914 р. в Одесі відбулася нарада вірмен-

ської колонії, під час якої обговорювалося питання організації національних добровільних загонів для участі у війні проти Туреччини і питання пошуку коштів на утримання цих загонів [31]. Севастопольським вірменам вдалося реалізувати задум про організацію національних добровільних загонів. Було організовано дружину добровольців із 35 чоловік для відправки на Кавказ з метою участі у воєнних діях проти Туреччини [32].

За даними Департаменту поліції, члени Гнчак за кордоном у роки війни вели активну агітацію з вербування добровольців у національні дружини, що брали участь у воєнних діях проти Туреччини на Кавказі разом з російськими військами. Партийці збирали кошти для надання допомоги вірменам-біженцям [52, арк. 2, 6]. Ймовірно саме в цьому напрямі розгорнулася діяльність вірменських соціалістів і на Півдні України.

Південь України в умовах Першої світової війни залишався найбільш строкатим у етнічному сенсі регіоном України. Спираючись на теорію Е. Вятра, діяльність партій національних меншин у 1914 – на початку 1917 р. у південноукраїнському регіоні може бути охарактеризована як така, що переживала етап згасання. Незважаючи на те, що в регіоні продовжували діяти нечисленні поодинокі організації єврейських і вірменських політичних сил, їх активність була надзвичайно слабкою, порівняно з 1900–1913 рр. У регіоні були представлені переважно соціалістичні партії національних меншин – Бунд, Поалей-Ціон, соціалісти-сіоністи, Гнчак, Дашнакцутюн. Щодо консервативних партій і організацій національних меншин, то в південноукраїнському регіоні продовжували діяти сіоністські організації. Найбільш активними в роки Першої світової війни серед партій і організацій національних меншин були єврейські. Джерела фінансування політичних сил нацменшин нам не вдалося виявити. Не маємо також даних про видавничу діяльність у роки війни партій національних меншин у південноукраїнському регіоні. Практична діяльність кримськотатарських організацій взагалі не виявляється. Проте доступні нам факти дозволяють припустити, що в роки війни в Криму велася протурецька агітація, бо серед кримськотатарського населення збирали пожертви для Туреччини. Ураховуючи згасання активності власних політичних сил, представники партій національних меншин переключилися на легальні форми діяльності. Так, єврейські соціалісти брали участь у роботі «Товариства охорони здоров'я єврейського населення», «Товариства розповсюдження освіти серед євреїв», «Вільно-економічного товариства», кооперативів тощо, а вірмени збирали кошти на потреби біженців, організовували добровільні дружини для участі у воєнних діях проти Туреччини.

Бібліографічні посилання

1. **Бухбиндер Н. А.** История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам / Н. А. Бухбиндер. – Л. : Академическое издание, 1925. – 388 с.
2. **Быстряков А. Г.** Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Г. Быстряков. – Д. : ТДУ «Босфор», 2008. – 180 с.
3. В – вой О. Немецкое землевладение на Украине // Украинская жизнь (Санкт-Петербург). – 1915. – № 10. – С. 25–35.
4. **Верменич Я. В.** Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 364 с.
5. Высочайше учрежденные 4 марта 1906 г. временные правила о союзах и обществах // Закон 4-го марта 1906 года о союзах и обществах с последующими к нему разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства внутренних дел. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1906. – 58 с.
6. **Вятр Е.** Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Издательство «Прогресс», 1979. – 464 с.
7. **Гусев В.** Бунд в Україні часів Першої світової війни / В. Гусев // Запорожские еврейские чтения. Вып. 2. – Запорожье : «Этта-Пресс», 1998. – С. 36–40.
8. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102. – 4 діловодство, оп. 1916 р., спр. 71, ч. 9.
9. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 167 ч. 51.
10. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 44 ч. 51 л. Б.
11. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 44 ч. 51 л. В.
12. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1916 р., спр. 74 ч. 75 л. Б.
13. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 6 ч. 22 л. В.
14. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 167 ч. 89.
15. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 22 ч. 89 л. В.
16. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 29 ч. 74.
17. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 6 ч. 51.
18. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1915 р., спр. 6 ч. 51 л. В.
19. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1916 р., спр. 4 ч. 89 л. В.
20. ДАРФ. – Ф. 102. – Спеціальний відділ, оп. 1916 р., спр. 6 ч. 51 л. В.
21. Еврейский студент (Санкт-Петербург). – 1915. – 1 мая (№6).
22. Записки об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратиско-революционного движения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации. – М. : Имперская традиция, 2004. – С. 105–174.
23. **Королев В. И.** Действовать энергично и по закону. История политической полиции Крыма / В. И. Королев. – Симферополь : АнтикВА. 2007. – 196 с.
24. **Королев В. И.** Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 42 с.
25. **Кривенький В.** «Гнчак» / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 154–155.
26. **Кривенький В.** «Дашнакцутюн» / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 177–179.

27. **Кривенький В.** «Поалей-Цион», Евр. с.-д. рабочая партия «Поалей-Цион» / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 461–463.

28. **Кривенький В.** Бунд, Всероссийский еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России / В. Кривенький // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 92–94.

29. Манифест Николая II «Об усовершенствовании государственного порядка» // Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века. – Ростов н/Д : Издательство Ростов. ун-та, 1992. – С. 118.

30. **Найман О.** Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку XX століття / О. Найман // Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України. – 1998. – № 6. – С. 39–44.

31. Новый мир (Нью-Йорк). – 1914. – 21 декабря (№ 237).

32. Новый мир (Нью-Йорк). – 1915. – 11 февраля (№ 282).

33. Новый мир (Нью-Йорк). – 1915. – 16 января (№ 260).

34. Новый мир (Нью-Йорк). – 1915. – 17 февраля (№287).

35. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 8 (1 декабря).

36. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 3, 4, 5 (1 сентября).

37. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – О. : «Маяк», 1981. – 340 с.

38. **Павко А.** Єврейські політичні партії в Україні на межі XIX–XX століть: особливості ідеології та діяльності / А. Павко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XVI. – С. 131–146.

39. **Пашеня В. Н.** Этногосударственное строительство в Крыму в первой половине XX века (1900–1945 гг.) / В. Н. Пашеня. – Симферополь : Таврич. нац. ун-т им. В.И.Вернадского, 2008. – 264 с.

40. **Плесская Э.** Одесса / Э. Плесская // Немцы Украины. Пилотный сборник. – М. : Обществ. Академия наук рос. немцев; Ин-т укр.-нем. исследований ДНУ, 2002. – С. 171–179.

41. **Плесская-Зебольд Э. Г.** Одесские немцы. 1803–1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – О. : Издательство «ТЭС», 1999. – 520 с.

42. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996.

43. **Равич-Черкасский М.** 12–14 годы в Екатеринославе / М. Равич-Черкасский // Летопись революции. – 1923. – №2. – С. 102–111.

44. **Рафес М.** Два года революции на Украине. Революция и раскол «Бунда» / М. Рафес. – М. : Государственное издание, 1920. – 168 с.

45. Російський державний архів суспільно-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 271, оп. 2, спр. 129.

46. РДАСП. – Ф. 272, оп. 1, спр. 557.

47. **Сидорчук М. Т.** Більшовики України у Першій світовій війні і Лютневій революції / М. Т. Сидорчук. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 268 с.

48. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.

49. Турченко Г. Ф. Зміни в етнічному складі населення південноукраїнського регіону у роки Першої світової війни / Г. Ф. Турченко // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 43. – С. 202–207.

50. Устав общества «Одесский союз русских людей». – Одесса : Тип. Общества «Русск. Речь», 1914. – 14 с.

51. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 385, оп. 2, спр. 139.

52. ЦДАУК. – Ф. 386, оп. 7, спр. 90.

53. Шелохаев В. В. Партия октябристов в первой российской революции / В. В. Шелохаев. – М. : Изд-во «Наука», 1987. – 160 с.

54. Ясир М. Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. / М. Д. Ясир // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідом. наук. зб. – К. : «Либідь», 1992. – Вип. 172. – С. 56–71.

Надійшла до редколегії 10.09.2010

УДК 94(477) «1917»

О. В. Михайлюк*, О. С. Бабічева**

*Національна металургійна академія України

**Дніпродзержинський державний технічний університет

ПРОДОВОЛЬЧА ПРОБЛЕМА ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1917 р.

Досліджено соціально-політичний аспект продовольчої проблеми, пов'язаний зі створенням в Катеринославі губернського та місцевого продовольчих комітетів, форми та методи їхньої діяльності.

Ключові слова: дороговизна, постачання, продовольство, спекуляція.

Исследуется социально-политический аспект продовольственной политики, связанный с организацией в Екатеринославе губернского и городского продовольственных комитетов, формы и методы их деятельности.

Ключевые слова: дороговизна, снабжение, продовольствие, спекуляция.

Social-political life of Katerinoslav region in 1917 year is considered in this article, you pay much attention to the solution of foodstuff politics. It means that work of provincial and local foodstuff committees, forms and methods of their activity are elucidated.

Key words: deficit, food, commission, committee, supplies, food, speculation.

Тема революції 1917 р. в Російській імперії – одна з найпопулярніших тем серед істориків. Проведення аналогій між процесами революційного періоду та сьогоденного часу, обґрунтування акту-

альності дослідження усвідомленням уроків історії в побудові сьогодишньої держави, спробами запозичення досвіду того часу тощо присутнє майже в кожному дослідженні з цієї тематики. Причину цього вбачають у повторенні загальних рис системної кризи [8]. Це говорить про те, що історія революції ще не стала для нас у дійсному значенні слова минулим і реалії початку ХХ ст. нерідко підмінюються критеріями сьогодишнього дня. Але свідоме чи неусвідомлене проведення таких аналогій накладає відбиток на сприйняття подій того часу, вносить суб'єктивізм у дослідження. У сучасній історіографії переважна увага приділяється політичній, подієвій історії 1917 р. [15, с. 118]. Ряд сюжетів із різних причин продовжує залишатися поза сферою спеціального розгляду, а деякі питання залишаються дискусійними.

У кожній революції особливе значення має продовольча проблема. У 1917 р. продовольча проблема стала одним з найважливіших факторів, що революціонізував маси. Тому її неупереджене, об'єктивне дослідження набуває особливої актуальності.

Продовольча проблема та її соціально-політичні аспекти почали досліджуватися вже в період революції та громадянської війни [2; 10; 14 та ін.]. Радянські історики досліджували економічні та соціальні аспекти продовольчої проблеми [3; 7; 9; 18 та ін.]. Ця тема актуальна і для сучасних російських істориків [4; 5; 12 та ін.]. Окремі аспекти соціально-політичного життя революційного періоду у зв'язку з продовольчою проблемою розглядаються українськими дослідниками [1; 16; 17 та ін.]. На регіональному рівні також видано низку узагальнюючих праць, де розглядаються соціальні аспекти революційного періоду, серед яких треба відмітити роботу істориків Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара в співпраці з науковцями Дніпропетровського національного музею ім. Д. Яворницького «Історія міста Дніпропетровська» [6]. Тож загальні роботи існують, але аспект ролі впливу продовольчого питання на соціально-політичне життя Катеринослава окремо не розглядався. Відповідно, ми ставимо завдання заповнити цю прогалину, а саме: з'ясувати картину постачання міста продовольством, діяльність організацій, які виконували функції постачання та розподілу продовольства серед населення; проаналізувати вплив продовольчого питання на соціально-політичне життя в місті та губернії.

Продовольча проблема набула політичного характеру ще в ході світової війни. З цією проблемою в першу чергу стикався будь-який політичний режим, який встановлювався в країні. Тимчасовий уряд змушений був почати саме з продовольчого питання – із впровадження державної хлібної монополії, що означало і встановлення твердих цін, і передачу всього хлібного запасу (крім необхідного для продовольства і господарських потреб власника) державі за посередни-

цтвом його продовольчих органів. 25 березня Тимчасовим урядом було прийнято закон «Про передачу хліба в розпорядження держави». Спочатку хлібну справу доручили вести Міністерству землеробства, а з травня 1917 р. – організованому Міністерству продовольства. Виник загальнодержавний продовольчий комітет, який керував закупівлею за твердими цінами і розподілом продовольства.

На місцях стихійно створювалися продовольчі комітети, котрі 2 квітня були закріплені як місцеві органи Міністерства землеробства. Було введено Тимчасове положення про місцеві продовольчі органи, яким скасовувався інститут губернських уповноважених міністерства землеробства, а їхні права передавалися головам губернських продовольчих комітетів. Продовольчі комітети створювалися також у повітах і волостях [14, с. 97].

Продовольча політика Тимчасового уряду була більш радикальною, порівняно з політикою царського уряду, частіше вживалися ревізиції, застосовувалася військова сила для заготівлі хліба. З прийняттям хлібної монополії приватні власники хліба позбавлялися права здійснювати самостійно хлібні операції. Тільки в крайньому випадку вони могли стати державними агентами з придбання зерна у його власників. Вбачалося, що за таких умов «хліб перестане бути предметом скаженої спекуляції», а його власники будуть позбавлені права «грати на постійному збільшенні цін». Та головне – хліб буде обліковуватися і хлібні запаси будуть справедливо розподілені [13, 9 апр.]. Ці завдання, за розпорядженням Тимчасового Уряду, повинні були здійснювати повітові продовольчі комітети, які повинні були мати зв'язок із губернським продовольчим комітетом. Втілення цих планів у життя «назавжди рятувало ринок від нестійкості та спекуляції» [13, 9 апр.]. 6 квітня в доповнення до закону про хлібну монополію Тимчасовий Уряд встановив тверді ціни в регіонах споживання на жито, пшеницю, просо, овес, ячмінь, гречку, горох.

До 1917 р. Катеринослав являв собою провінційне місто Російської імперії. Життя в провінції значно відрізнялося від столичного, населення було менш політизованим, більш інертним. Революція прийшла в Катеринослав «по телеграфу», про події в Петрограді газети повідомили тільки 2 березня. Органи влади було зруйновано за кілька днів. На їхньому місці стали формуватися різні органи, які тимчасово взяли на себе владні функції. У перші дні березня в Катеринославі було організовано «Комітет представників суспільних [демократичних] організацій», в який ввійшли представники найвпливовіших організацій, буржуазії, політичних партій. Згідно з постановою Тимчасового уряду, виконавча влада у містах переходила до рук губернських комісарів. У Катеринославі губернським комісаром Тимчасо-

вого уряду і головою «Губернського Виконавчого Комітету суспільних організацій» став голова губернської земської управи К. Гесберг.

Катеринославська губернія завжди характеризувалася як одна з найбільш хлібних територій Російської імперії. Воєнний міністр Гучков стверджував, що в Катеринославській губернії знаходиться 12 млн пудів хлібних запасів, тобто такого хліба, який може бути використаний для фронту і для потребуючих хліба сусідніх регіонів безболісно для самої губернії [13, 12 апр.]. У реальному житті виявилось, що Катеринославська губернія не тільки не постачає свій хліб в інші райони, але сама, одна з перших, змушена перейти до таких радикальних заходів, як простий помел та проведення реквізицій. Навесні 1917 р. в місті склалася важка ситуація з продовольством, перш за все з хлібом. В окремих районах міста хліб можна було придбати без особливих зусиль, в той час як в інших районах з'явилися великі хлібні черги, так звані «хвости» [13, 7 апр.].

Постачання в Катеринославі було погано налагоджено та неорганізовано. На нараді виконавчого комітету у своїй доповіді про стан продовольства, в тому числі й про постачання борошна і хліба, член продовольчої комісії М. Носенко вказував, що «розподіл борошна, що знаходилося у віданні місцевої управи, виконувався дуже нерационально і настільки недосконало, що населенню міста приходилося терпіти масу незручностей і перешкод, а іноді зовсім залишатися без хліба». Він зазначав, що, по-перше, запаси борошна зберігалися в несприятливих умовах; по-друге, облік борошна ведеться настільки погано, що, коли тимчасова комісія виконавчого комітету приступила до роботи, вона ніяк не могла встановити величину запасів борошна і вимушена була майже всім складом самостійно лічити мішки з борошном [13, 7 апр.].

Хліб у Катеринославі був, однак працівники, які повинні були надавати губернському продовольчому комітету дані про залишки, не виконували своєї роботи належним чином, не встановлювали кількості зернових запасів, а можливо й просто приховували ці дані.

Деякі організації та установи отримували борошно безпосередньо від губернської земської управи за рахунок норми, виданої місту, проте облік не проводився. Одні пекарні отримували борошно з таким розрахунком, що мали можливість задовольняти потреби населення, інші – отримували борошно в невідповідності зі своїми виробничими можливостями і не могли задовольнити запитів населення. Виходило, що одні пекарні були вкрай перевантажені роботою, і до них стояли черги за хлібом, інші – працювали тільки наполовину. Хаос панував і в розподілі інших сортів борошна, і в плутанині цін на ці сорти. Наприклад, ціна не завжди відповідала сорту виданої продукції [13, 7 апр.].

У зв'язку з тяжким станом із хлібною справою в Катеринославі нарадою виконавчого комітету було запропоновано провести такі заходи: 1) негайно підрахувати запаси борошна та хлібних продуктів у місті; 2) виявити точну кількість хлібопекарень, їхню добову виробітку хліба та хлібних виробів з урахуванням району і кількості населення, яке належить до кожної пекарні; 3) видавати населенню тільки хліб, а не борошно; 4) швидкими темпами приступити до підготовчих робіт стосовно переходу до карткової системи отримання хліба. Для розробки цього питання було обрано комісію з 12 осіб; 5) перейти на один помел. Виконавчий комітет ці пропозиції узяв до уваги і визнав необхідним передати їх для фактичного здійснення місцевому продовольчому комітету, який повинен був організуватися за планом, вказаним міністром землеробства [13, 7 апр.].

У Катеринославі 5–6 квітня 1917 р. в приміщенні губернської земської управи відбулася губернська продовольча нарада. На розгляд виносилися питання про потреби населення міста у продовольстві на березень, планування постачання продовольства для мешканців міста і повіту на квітень, розкладка борошна та зерна для населення міст губернії, наряди продовольства для фронту, а також вибори голови губернського продовольчого комітету.

У табл. 1 подано розподіл борошна та зерна на квітень [13, 8 апр.]:

Таблиця 1

Назва повіту	Кількість виділеного зерна пшениці, вагонів	Кількість виділеного зерна ячменю, вагонів
Олександрівський	850	500
Бахмутський	100	100
Верхньодніпровський	850	50
Катеринославський	140	120
Маріупольський	190	460
Павлоградський	470	100
Всього:	2500	1330

Під час наради з'ясувалося, що існують труднощі відносно того, що власники хліба погано добровільно доставляють борошно продовольчим установам, пояснюючи це тим, що не знайомі з їхньою діяльністю. Для виходу з цієї ситуації нарадою було вирішено звернутися до хлібовласників губернії з друкованим та усним словом і вказати, що продовольчі комітети – це організації з «широким демократичним началом, а тому заслуговують на повну довіру» [13, 8 апр.]. Головою губернського продовольчого комітету більшістю голосів було обрано К. Гесберга, однак, зважаючи на його відмову, обраний був

Г. де Сен-Лоран, заступниками котрого стали С. Третьяков, Я. Поляков, Я. Принцев та Е. Пелипенко [13, 8 апр.].

Парадоксальна ситуація склалася на початку квітня 1917 р. на залізничному транспорті. Так, під час огляду катеринославської залізничної товарної станції було звернено увагу, що складські приміщення загромаджені ящиками з тютюном та вином. Тютюну виявилися 2348 ящиків і 444 в'язки листового тютюну. Вина виявилася 223 бочки (для порівняння – у вагон вміщується тільки 8 таких бочок) і 456 ящиків, до того ж на рейках стояли ще 12 вагонів вина, очікуючи розвантаження. Виконавці огляду зауважували: «У той час, коли в Катеринославі неможливо знайти пари чобіт, на вокзалах зберігається 128 ящиків взуття» [13, 7 апр.]. Також було виявлено 191 в'язку мануфактури та багато інших вантажів, серед яких 20 вагонів порожніх мішків, 2 вагони пшеничного борошна, яке знаходиться там ще з 28 лютого. З цього приводу губернським комісаром К. Гесбергом 6 квітня 1917 р. було видано постанову, за якою всі вантажі, які зберігаються на станціях Катеринославської залізниці повинні бути викуплені та вивезені протягом наступних шести днів [13, 7 апр.].

Першочерговою метою місцевого продовольчого комітету було упорядкування постачання та розподілу продовольства та товарів першої необхідності в місті. При місцевому продовольчому комітеті було відкрито борошняний та м'ясний відділи, також працював відділ з провізії, найближчим часом планувалося сформувати мануфактурний, галантерейний, взуттєвий та деякі інші відділи [13, 11 апр.].

Місцевий продовольчий комітет виступив із постановою організувати слідчу комісію по боротьбі з дорожнечєю, спекуляцією і приховуванням товарів. Справа в тому, що останнім часом ціни не тільки на продукти харчування, але й на товари першої необхідності, а також на мануфактуру, тканини, одяг та інші товари значно зросли. У квітні «торговці драли з покупця по 30–40 крб. за аршин того матеріалу, за який раніше платили 4–5 крб.», дитячий костюм коштував 60–70 крб., чоловічий костюм з недорогого матеріалу – 180–200 крб. Значно подорожчав жіночий одяг: за демісезонне пальто простили 200–225 крб., за «звичайне літнє пальто в одному магазині простили 400 крб.» [13, 18 апр.]. Відносно «стійкі» ціни були на взуття: за пару чоловічих або жіночих чобіт брали 40–50 крб., дитяча пара обходилася покупцю у 25–30 крб. Звісно, що такі ціни болісно відчувалися мешканцями міста та їхніми сім'ями. Результатом роботи вищезгаданої комісії стало виявлення великих запасів тканини, взуття та інших товарів, «яких вистачило б на декілька років не тільки для Катеринослава, але й для всієї губернії» [13, 5 мая].

Але, оскільки ціни на продовольство та промислові товари не знижувалися, то серед населення губернії стало посилюватися невдо-

волення торгівцями, яке могло призвести до небажаних наслідків. Потрібні були екстрені заходи, щоб не дати можливості вивезти товари за межі Катеринославської губернії, або їх приховати. Тому губернський комісар К. Гесберг видав 5 травня 1917 р. постанову, яка забороняла вивозити товари з Катеринослава та прилеглих місцевостей [13, 5 мая].

Така ситуація склалася не тільки в Катеринославі, вона була всюди. Справа в тому, що завжди у воєнні часи торгівці мали змогу значно збільшити свої прибутки при невеликих затратах. У 1917 р. «торгівля потребувала такого державного регламенту, за яким торгівці були б позбавлені змоги роздувати штучно ціну на товар, брати з покупця скільки їм заманеться, та на їхньому банкрутстві наживатися» [13, 18 апр.]. Проте цього не було здійснено і катеринославські торгівці продовжували «бенкетувати під час чуми» [13, 18 апр.].

Не дивно, що надія покладалася тільки на заходи місцевої влади, які зводилися до того, що контрольні комісії, сформовані при продовольчих комітетах, мали права і обов'язки перевіряти в крамницях правильність розцінок товарів, торгівці зобов'язувалися надавати представникам комісії рахунки фірм, у яких вони отримали даний товар. До складу таких інспекцій входили представники спілки торговельних службовців, ради робітничих та солдатських депутатів, комісії по боротьбі з дорожнечою, спекуляцією та приховуванням товарів. Вони мали відповідні посвідчення від губернського продовольчого комітету, які пред'являли власникам крамниць на вході. Кожна комісія мала право здійснювати контроль тільки у своєму районі.

У процесі роботи, працівники цих комісій стикалися з певними труднощами. Так, господар пекарні, розташованій на Олександрівській вулиці, Зелікман зустрічав представників комісій добірною лайкою. Одного з контролерів ледь не побили, коли він підготував протокол про порушення, з нього потішалися, говорячи: «Пишіть, скільки завгодно» [13, 4 июля]. Ускладнювало роботу контролюючих і те, що міліція, незважаючи на накази свого керівництва, в багатьох випадках ухилялася від сприяння їм.

У постачанні населенню міста м'яса також відбулися зміни. Згідно з постановою губернського продовольчого комітету була заборонена приватна закупівля м'яса. На закупівлю м'яса мали право тільки повітові продовольчі комітети, які також займалися розподілом м'ясної продукції між військовими частинами та промисловими підприємствами. Губернський продовольчий комітет постановив, що будь-які комерційні операції з купівлі-продажу великої рогатої худоби, овець та свиней, здійснені як окремими особами, так і організаціями, котрі не мають нічого спільного з продовольчими установами, в межах Катеринославської губернії забороняються. Порошники

цієї постанови мали піддаватися відповідальності, згідно зі статтею 29 Постанови про покарання [13, 27 июня]. Проте, вже відразу стало зрозумілим, що закупівля худоби більш ніж у 2 рази відстає від попиту. Так, на частку Катеринослава, замість 700 голів на тиждень, залишалося 200–300. Крім того всю крупну худобу повітові продовольчі комітети відправляли на фронт, і тільки дрібну – в міста; звідно, що таке м'ясо було дуже низької якості [13, 18 мая].

У цей період місцевий продовольчий комітет здійснював низку заходів щодо продовольчого питання Катеринослава. На перший план виходила розробка введення карткової системи на основні продукти харчування. Друге місце займала монополізація випічки хліба та забій худоби. Далі вживалися заходи щодо організації закупівельного бюро по харчовим продуктам, відкриття розподільчих пунктів для своєчасного та планомірного постачання продовольством мешканців міста.

Звісно, що для втілення цих заходів у життя місцевий продовольчий комітет потребував значної фінансової підтримки – потрібні були оборотні кошти. Адже за відсутністю коштів неможливо було розпочати плідну працю. Тому місцевий продовольчий комітет, узяв до уваги те, що у зв'язку з передачею йому продовольчої справи, від місцевого самоуправління відійшов великий пласт роботи, який потребує не тільки умілого керівництва, але й коштів. Досить важка ситуація, яка виникла в результаті браку фінансів, потребувала негайного розв'язання. Слід зауважити, що справа постачання населення продовольством та товарами першої необхідності входила також до основних завдань місцевого самоуправління, і що передача цієї справи у ведення місцевого продовольчого комітету не звільняла місцеву адміністрацію від обов'язків, які лежали на ній по відношенню до громадян Катеринослава. Тому місцевий продовольчий комітет звертався до виконавчої ради із закликом надати йому допомогу, передавши в розпорядження комітету отримані в 1916 р. під гарантію казначейства 300 тис. крб. на закупівлю продовольства [13, 26 мая].

Крім цього, місцевий продовольчий комітет звернувся до адміністрації міста з проханням дати свою гарантію щодо позики комітетом у кредитних установах Катеринослава 1 млн крб. на заготівлю продовольства для Катеринослава та Катеринославської губернії, що було розраховано у кількостях, поданих у табл. 2.

Виходячи з середньої закупівельної ціни зазначених продуктів, продовольчому комітету необхідно мати у своєму розпорядженні приблизно 1 млн 100 тис. крб., з розрахунку: крупи – за середньою ціною 4 крб. – 150 тис. крб., олія соняшникова – відповідно 20 крб. та 375 тис. крб., рис та макарони – 15 крб. та 280 тис. крб., сіль – 0,4 крб. та 3 тис. крб., мило – 20 крб. та 225 тис. крб., гас – 3,5 крб. та 78 750 крб. Всього – 1 млн. 111 тис. 750 крб. [13, 26 мая].

Таблиця 2

№	Назва продукції	Необхідна кількість (пудів)
1	Крупа різних сортів	37 500
2	Олія соняшникова	18 750
3	Рис, макарони	18 750
4	Сіль	7 500
5	Мило	11 250
6	Гас	22 500

Наприкінці червня в місцевих пекарнях випікався білий і чорний хліб, який в однакових частках відпускався покупцям. Проте солдати наполягали, не рідко погрожуючи, щоб їм відпускали тільки білий хліб. Отримавши хліб, солдати відразу його перепродавали іншим особам по 18 копійок за фунт. Узагалі, напередодні введення карткової системи на хліб у Катеринославі виникла «хлібна вакханалія», в якій активну участь взяли й військовослужбовці. Вони купували хліб у великій кількості поза чергами для сторонніх осіб. Це загострило хлібну проблему, оскільки населення почало запасатися сухарями. Місцевий продовольчий комітет звернувся до Ради солдатських депутатів з проханням до 1 липня вжити заходи, щоб біля пекарень та магазинів солдати не збільшували черг [13, 25 юнія].

Місцевий продовольчий комітет 11 червня приступив до чергового засідання з приводу встановлення норм на хліб по картках. Спочатку вбачалося установити норму в 3/4 фунта на добу на одну людину. Однак представник місцевого продовольчого комітету І. Якобсон зауважив, що це дуже незначна норма, адже, коли продукти першої необхідності зникли з ринків, хліб став майже єдиним продуктом споживання більшості населення міста. На його погляд, норма повинна бути встановлена в розмірі $1^{1/8}$ фунта на добу. Цю точку зору підтримали деякі інші члени комітету. Але знайшлися й противники тієї пропозиції. Соке, Нейман, Мірошин та деякі інші посилались на те, що питання норми на хліб – це питання загальнодержавного значення. І несправедливо, в той час, як Москва та інші міста голодують, запроваджувати високу норму для Катеринослава. Місцевий продовольчий комітет встановив норму хліба в $1^{1/8}$ фунта на добу на людину. При цьому було вирішено звернутися до губернського продовольчого комітету з клопотанням про введення однакової норми для мешканців усієї Катеринославської губернії [13, 11 юнія].

Губернський та місцевий продовольчі комітети відігравали відчутну роль у соціальному житті Катеринославщини в першій половині 1917 р. Вони намагалися розв'язати складне продовольче питання. У своїй роботі працівники продовольчих установ зіткнулися з ба-

гатьма труднощами, наприклад: із протистоянням власників хлібопекарень та магазинів щодо запровадження введення карткової системи на хліб; з ігноруванням дій представників контрольних комісій господарями крамниць; зі складними та суперечливими взаємовідносинами між працівниками губернского та місцевого продовольчого комітетів; із дефіцитом оборотних коштів на продовольчі операції; з нестачею кваліфікованих працівників у галузі організації постачання, збереження та розподілу продовольства; з пануванням бюрократичної тяганини тощо. Інфляція, відсутність промислових товарів потрібних селу, розлад транспорту, небажання застосовувати насильницькі заходи, саботаж і корупція чиновників, безпорадність державного апарату обумовили провал продовольчої політики Тимчасового уряду. Наростання продовольчих труднощів, дороговизна, дефіцит товарів тощо політизувало маси, підривало довіру населення до нової революційної влади.

Бібліографічні посилання

1. **Верстюк В. Ф.** Селянська проблема в політиці українських політичних сил та урядів 1917–1920 рр. / В. Ф. Верстюк // Історія українського селянства : нарис у 2 т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 527–555.
2. **Владимиров М. К.** Мешочничество и его социально-политическое отражение / М. К. Владимиров. – Х. : Изд. Поюгзапа и Паукрсовтрударма, 1920. – 23 с.
3. **Волобуев П. В.** Экономическая политика Временного Правительства / П. В. Волобуев. – М. : Наука, 1962. – 438 с.
4. **Давыдов А. Ю.** Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. / А. Ю. Давыдов. – СПб. : Алетей, 2007. – 396 с.
5. **Давыдов А. Ю.** Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917–1921 гг.: Мешочники / А. Ю. Давыдов. – СПб. : Наука, 2002. – 341 с.
6. Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Г. Болєбруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
7. **Кабанов В. В.** Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В. В. Кабанов. – М. : Наука, 1988. – 304 с.
8. **Кабытова Н. Н.** Итоги и перспективы изучения революции 1917 года в российской провинции / Н. Н. Кабытова // Вестник СамГУ: История. – Самара : Самар. ун-т, 2000. – Вып. 3. – режим доступа: <http://www.ssu.samara.ru/~vestnik/gum/2000web3/hist/200030901.html>
9. **Китанина Т. М.** Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т. М. Китанина. – Л. : Наука, 1985. – 384 с.
10. **Кондратьев Н. Д.** Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н. Д. Кондратьев. – М. : Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. – 350 с.
11. **Лейберов И. П.** Революция и хлеб / И. П. Лейберов, С. Д. Рудаченко. – М. : Мысль, 1990. – 222 с.
12. **Павлюченков С. А.** Крестьянский Брест, или Предыстория большевистского нэпа / С. А. Павлюченков. – М. : Изд-во Эксмо, 1999. – 586 с.
13. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917.

14. **Прокопович С. Н.** Война и народное хозяйство / С. Н. Прокопович. – М., Б.и., 1917. – 214 с.

15. **Протасов Л.** Незабываемый 1917-й: историографические заметки / Л. Протасов // Україна–Росія: діалог історіографій : матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії НАН України; Канад. ін-т. укр. студій Албертського ун-ту (Едмонтон); Сіверський ін-т. регіон. дослідж.; редкол.: В. В. Верстюк (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. – К.; Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 115–128.

16. **Реєнт О. П.** Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення динаміки і характеру соціальних процесів / О. П. Реєнт. – К., 1994. – 39 с.

17. **Реєнт О. П.** Світова війна 1914–1918 рр. і українське селянство // Історія українського селянства / О. П. Реєнт, І. Г. Патер // Історія українського селянства. Нариси : у 2 т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 473–524.

18. **Соколов С. А.** Революция и хлеб: Из истории советской продовольственной политики в 1917–1918 гг. / С. А. Соколов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 104 с.

Надійшла до редколегії 17.12.2010

УДК 94 (477.63) «1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У МУНІЦИПАЛЬНІЙ КАМПАНІЇ В КАТЕРИНОСЛАВІ ВЛІТКУ 1917 р.

Розглянуто і проаналізовано основні події, пов'язані з участю політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р.

Ключові слова: міська дума, муніципальна кампанія, політична партія, гласні, пропорційна система, кандидатський список.

Рассмотрены и проанализированы основные события, связанные с участием политических партий в муниципальной кампании в Екатеринославе летом 1917 г.

Ключевые слова: городская дума, муниципальная кампания, политическая партия, гласные, пропорциональная система, кандидатский список.

Basic events, connected with the participation of political parties in municipal campaign in Yekaterinoslav in summer 1917, are considered and analysed.

Key words: municipal дума, municipal campaign, political party, member of the city дума, proportional system, candidate list.

Навесні – влітку 1917 р. у Росії проходили вибори до органів міського самоврядування. Їх особливістю було те, що вони вперше

проводилися за пропорційною системою. За таких умов, враховуючи й політичні реалії Росії 1917 р., роль політичних партій ставала винятковою. Тому муніципальна кампанія 1917 р. не могла не зайняти помітного місця в суспільно-політичному житті країни. Катеринослав, один з найбільших індустріальних центрів Росії того часу, не міг стати тут винятком. Набутий майже століття тому історичний досвід і для сучасної України зберігає свою актуальність. Наша держава і суспільство сьогодні ще перебувають у перехідному стані. Інститут багатопартійності не дістав ще належної завершеності і усталеності. На черзі дня серед інших нагально постає й потреба реформування системи місцевого самоврядування. Тому досвід 1917 р. для наших політиків та урядовців багато в чому може бути повчальним.

Сама ж участь політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р. не залишилася поза увагою дослідників. До перших спроб її наукового осмислення слід віднести аналіз результатів виборів до Катеринославської міської думи у серпні 1917 р., зроблений у першому випуску (1918 р.) збірника «Екатеринославской городской статистики» [14, с. 24–28]. Історіографія теми 1920-х рр. була представлена переважно мемуарами безпосередніх учасників подій 1917 р. у Катеринославі. Серед цих публікацій особливий інтерес викликають спогади тих діячів, які у серпні 1917 р. були обрані гласними Катеринославської міської думи (В. К. Аверін, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг, І. П. Мазепа та ін.) [6, с. 97, 103, 113–114, 126, 127, 132, 144–146, 148; 16, с. 51–53; 19, с. 24, 25, 37, 38, 46, 83, 84, 86, 93, 97–98, 181]. Перші наукові дослідження, в яких побічно розглядалася й дана тема, у радянській історіографії з'явилися на початку 1930-х рр. До цих робіт відносяться опубліковані в 1933 р. дослідження Й. В. Полякова і А. Горба, присвячені діяльності більшовиків та Червоної гвардії Катеринослава в 1917 р. [11, с. 26, 72; 18, с. 8, 15]. Надалі, до другої половини 1950-х рр., у радянській історичній науці ця тема практично не вивчалася. Її своєрідне «відродження» відбулося наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. у дослідженнях В. Я. Борщевського, серед яких найбільший інтерес становлять його монографії [3, с. 135, 163, 181–184, 235–236; 4, с. 40, 52, 63, 153; 5, с. 48–51, 56–57, 63–64, 74–76, 87, 96]. Радянська історіографія 1950-х – 1980-х рр. по названій темі представлена до того ж переважно побічно біографічними нарисами діячів більшовицької партії, гласних міської думи Катеринослава у 1917 р. В. К. Аверіна, В. А. Валявки, П. О. Воронцова, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінга, Г. І. Петровського, книгою М. Шатрова «Город на трёх холмах», нарисами історії Дніпропетровської обласної партійної організації. У цей період з'явилися й більш спеціальні дослідження по названій темі. У дисертаційних та монографічних роботах Ю. І. Тере-

ценка. В. П. Крижанівського і В. І. Гусева об'єктом спеціального розгляду стала політична боротьба на муніципальних виборах в Україні в 1917 р. та, як правило, діяльність більшовицьких фракцій у міських думах. Названі автори приділили достатньо уваги муніципальній виборчій кампанії 1917 р. у Катеринославі та діяльності обраної міської думи [12, с. 51, 52, 53, 54, 57–58, 59, 73, 74, 77, 80, 86, 87, 88; 20, с. 14, 16, 27–29, 31–32, 35, 36, 37, 40–41, 42, 46, 53, 56, 62, 74–75, 82, 83, 94–95, 96, 98, 103, 109–110, 122–129]. Серед сучасних дослідників виділяються роботи В. М. Бойка і В. С. Гвоздика, присвячені участі українських і єврейських політичних партій у муніципальній кампанії в Україні (також і в Катеринославі) у 1917 р. [1, с. 129–141; 2, с. 28, 31, 33, 34–35; 10, с. 72, 73–74, 77–78]. Окремі аспекти та сюжети виборів до міської думи Катеринослава у 1917 р. та її діяльності розглядалися в дослідженнях О. Г. Бистрякова, О. С. Двуреченської, В. І. Лазебник, М. П. Чабана [7, с. 137–138, 139; 13, с. 84–86; 15, с. 96–97; 22, с. 94, 112, 146, 154, 227, 306, 409, 448–449, 464]. Проте участь політичних партій у виборчій кампанії до Катеринославської міської думи влітку 1917 р. у цілому ще не стала об'єктом спеціального дослідження. Тому доцільною є зроблена в даній статті спроба більш комплексно і цілісно розглянути основні події, пов'язані з участю політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р.

Чергові вибори до міської думи Катеринослава, обраної у 1913 р., очікувалися у вересні 1917 р. Підготовча робота до них почалася вже на початку 1917 р., але Лютнева демократична революція 1917 р. змінила ці плани. У середині березня 1917 р. міністерство внутрішніх справ через губернського комісара повідомило катеринославського міського голову у відповідь на його запит про те, що підготовку до проведення виборів на старих засадах належить припинити [9, 18 марта].

15 квітня 1917 р. були видані «Постанова Тимчасового уряду про проведення виборів гласних міських дум і про дільничі міські управління» та «Тимчасові правила для проведення виборів гласних міських дум». Тимчасові правила визначили кількість гласних міських дум та термін їх обрання до 1 січня 1919 р. Право голосу отримували також жінки і особи неросійської національності віком від 20 років. Кожен виборець мав один голос. Вибори, які проводилися за допомогою бюлетенів, були рівними, прямими, таємними і пропорційними. Голоси підраховували на відкритому засіданні в присутності виборців. Для міської думи Катеринослава чисельність гласних була встановлена у кількості 113 осіб [13, с. 82].

Після опублікування названих вище документів Тимчасового уряду в країні почала розгортатися передвиборча муніципальна кам-

панія. Особливої гостроти надавало їй те, що кандидатські списки формувалися за активної участі різних політичних партій і груп. Катеринослав за кількістю кандидатських списків (23) виявився в числі лідерів серед інших міст України. Для порівняння: в Одесі – 24 кандидатські списки, Києві і Миколаєві – по 18, Полтаві – 14, Харкові – 13, Херсоні – 11, Чернігові – 10, Єлисаветграді – 8 [20, с. 16].

У збірнику «Екатеринославская городская статистика» (вип. 1 за 1918 р.) подається такий перелік списків по Катеринославу: 1) Поалей Ціон, 2) українські соціал-демократи, 3) приход Воскресенської церкви, 4) більшовики, 5) польський демократичний клуб, 6) партія народних соціалістів, 7) меншовики, Бунд, польські і латиські соціал-демократи, 8) службовці місцевого самоврядування, 9) товариство рівноправ'я жінок, 10) партія народної свободи, 11) українські соціалісти-революціонери, 12) партія соціалістів-революціонерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, 13) ділова група і приход церков, 14) прогресивна торгово-промислова група, 15) українські трудовики, 16) міщани м. Катеринослава, 17) єврейський блок, 18) дрібні торговці, 19) ремісники, 20) домовласники окраїн м. Катеринослава, 21) єврейська національно-демократична група, 22) союз домовласників, 23) союз службовців в урядових, приватних і громадських установах [14, с. 7].

Серед цих списків 12 (№№ 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 17, 21) були партійними, інші 11 (№№ 3, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23) не визначили чітко своєї партійної приналежності. Останні списки, які умовно можна визначити «обивательськими», виступали як безпартійні, але для частини з них ця «безпартійність» була скоріше приховуванням свого справжнього політичного «обличчя» з метою притягування до себе частини виборців. Серед партійних списків сім належало лівим, соціалістичним партіям (російським, українським, єврейським, польським, латиським) (№№ 1, 2, 4, 6, 7, 11, 12). Інші п'ять партійних списків (№№ 5, 10, 15, 17, 21) належали правим, буржуазним або ліберально-демократичним партіям (кадетам, єврейським, українським, польським). Тобто у виборчій муніципальній кампанії влітку 1917 р. були представлені основні партійно-політичні сили Катеринослава. Зрозуміло, що при такому розкладі передвиборча боротьба у місті не могла не набути достатньо гострого характеру.

Провідні політичні партії виступили із власними муніципальними програмами, серйозно готуючись до виборів. У політичному виборчому протистоянні в Катеринославі влітку 1917 р. як реальні впливові сили визначилися помірковані соціалісти, більшовики, єврейські праві партії та кадети. Саме вони виступили головними гравцями в муніципальній кампанії 1917 р. у Катеринославі.

Позиція поміркованих соціалістів (меншовиків, есерів та їхніх національних аналогів) у виборчій кампанії багато в чому співпадала. Вони виступали за створення виборчого лівого блоку з представників усіх соціалістичних партій. Це робилося для протидії кадетам, але на практиці у меншовиків та есерів визначилося жорстке протистояння з більшовиками. І не випадково. Будучи за своєю політичною природою переважно реформістами, помірковані соціалісти свою виборчу кампанію будували на засадах теорії «муніципального соціалізму». Вони вважали, що за допомогою демократичних міських дум можна було прийти до соціалізму, бо саме це створювало умови, необхідні робітничому класу в його боротьбі проти самих основ капіталістичного ладу, в його боротьбі за соціалізм. Есери Катеринослава міську думу навіть розуміли як демократичну общину, як свого роду перехідну форму до чисто соціалістичної і, навіть, комуністичної общини. Виступаючи під гаслом «задоволення місцевих комунальних потреб трудящих», меншовики та есери діяльність міських дум пов'язували з місцевими господарськими питаннями, виключаючи з їхньої компетенції політичні питання. Найважливіші з них на той час (про владу, війну і мир, аграрне, національне та ін.) у виборчих платформах поміркованих соціалістів по суті свідомо обходилися.

Меншовики у своїй муніципальній платформі говорили про повну демократизацію міського самоврядування, про прогресивно-прибуткове і прогресивно-майнове оподаткування буржуазії, про муніципалізацію міських підприємств загального користування, влаштування лікарень, лазень, очистку вулиць, упорядкування транспорту та ін., про повне задоволення потреб населення продовольчими товарами, про організацію містом міліції на виборних засадах та ін. І саме за умови обрання якомога більшої кількості представників меншовиків до міської думи жителі міста зможуть впливати на все, що робить міське самоврядування: на постановку народної освіти, охорону здоров'я, благоустрою, на міські фінанси і міське господарство. Меншовики наголошували, що усе заявлене в їхній платформі здійсненне в умовах сучасного капіталістичного суспільства [20, с. 82–85].

Схожою на меншовицьку була муніципальна програма есерів. Тільки при вирішенні земельної проблеми есери замість меншовицької муніципалізації землі висували гасло соціалізації землі в межах міста, що в умовах капіталізму не передбачало ліквідації приватно-власницького землекористування. Як і меншовики, есери свою муніципальну програму розуміли як засіб здійснення соціалізму, але за умов її поступового впровадження [20, с. 85–87].

Українські соціал-демократи, як і меншовики, у своїй виборчій платформі не виходили за межі муніципальних реформ, але при цьо-

му висували низку політичних вимог. У відозві Катеринославської організації УСДРП вимагалось рівноправності українського і російського народів, національно-територіальної автономії України, захисту прав української мови, підтримки містом українських культурно-просвітних організацій [10, с. 73–74; 20, с. 89].

Інакше розуміли значення муніципальної виборчої кампанії більшовики. На відміну від меншовиків та есерів вони вважали, що шлях до соціалізму лежить не через реформаторську діяльність у муніципалітетах, а через пролетарську революцію. Муніципальна робота розумілася більшовиками як один із засобів політичної освіти мас і організації їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Тому в основу виборчої платформи більшовиків були покладені найважливіші на той час політичні вимоги: ніякої підтримки Тимчасовому уряду, імперіалістичній війні, заміна поліції народною міліцією та ін. Змістовними були й соціально-економічні вимоги виборчої платформи більшовиків, а саме: восьмигодинний робочий день, запровадження бірж праці, боротьба з безробіттям, муніципалізація всіх комунальних підприємств, що належали приватним власникам, пом'якшення житлової кризи через примусове відчуження приватних будівель, запровадження карткової системи, встановлення суворого контролю за цінами, запровадження прямого обкладання, введення прибуткового та майнового податків та ін. Але виконати усе це, як вважали більшовики, можна було тільки після передачі влади радам і припинення імперіалістичної війни [20, с. 20–24; 21].

Сіоністи Катеринослава теж виклали свою виборчу програму, опублікувавши 16 липня 1917 р. звернення до єврейського населення міста. Сіоністи відстоювали передачу у відання єврейської общини всіх функцій по народній освіті, охороні здоров'я і організації доступної юридичної допомоги населенню, прийом євреїв на міську службу, забезпечення задоволення національно-культурних запитів в усіх просвітних установах, що влаштовувалися на кошти міста, забезпечення єврейському населенню дотримання своїх релігійно-побутових звичаїв. Також сіоністи відстоювали надання широким верствам населення загальної безплатної освіти, безплатної медичної допомоги, широкого міського будівництва дешевих квартир та ін. [7, с. 137–138].

Кадети, як і інші опоненти більшовиків, у своїй виборчій платформі не акцентували уваги на важливих для того часу питаннях про владу і припинення війни. Вони заявляли, що революція вже закінчилася і настав час для перебудови державного життя, «творчої роботи», роботи над зміцненням нового ладу. У муніципальній платформі кадетів переважно говорилося про поліпшення міського господарства, а саме: про залучення міських службовців і робітників до

обговорення поточних питань міського господарства, про здійснення децентралізації деяких функцій міського управління, про введення для подолання житлової кризи нових будівельних правил, житлової інспекції та сприяння кооперативному будівництву, про подальший розвиток народної освіти, медичного обслуговування населення, благоустрій міста, громадську санітарію, поширення нагладу за оптовою торгівлею, влаштування ринків, про охорону праці, створення бірж праці, посередницьких контор, пропонувалися заходи до подолання продовольчої кризи, говорилося про найшвидшу заміну міліції постійною муніципальною поліцією та ін. Питання про державний устрій Росії, аграрне питання, законодавство в галузі права, на думку кадетів, не належали до компетенції міського самоврядування і тому не входили до їхньої муніципальної платформи [20, с. 56–60].

Такі теоретичні засади й визначили діяльність провідних партійно-політичних сил Катеринослава в муніципальній кампанії влітку 1917 р. Усі вони проводили активну виборчу кампанію, важливою складовою якої була боротьба проти опонентів. Для соціалістів непростим виявилось питання про можливість блокування між собою. Катеринославський комітет РСДРП(б) на засіданні 16 травня 1917 р. більшістю голосів ухвалив блокування з меншовиками, виставивши єдиний список, але не зв'язуючи себе при цьому спільною платформою з ними [20, с. 27]. Проте вже наприкінці травня загальні збори Катеринославської організації РСДРП(б) ухвалили рішення про відмову від усякого блокування з меншовиками. Більшовицька газета «Звезда» на початку червня 1917 р. причину цього пояснювала принциповою різницею в поглядах на загальний стан країни між більшовиками і меншовиками [20, с. 29]. Не вдалася їй співпраця на виборах більшовиків Катеринослава з місцевою організацією УСДРП, від якої про це надійшов відповідний лист. Перешкодила цьому діяльність УСДРП у Центральній Раді, що для більшовиків було неприйнятним [21, с. 55]. На виборах до міської думи катеринославські більшовики змогли об'єднатися з місцевими групами соціал-демократії королівства Польського і Литви та соціал-демократії Латиського краю [20, с. 30]. Більшовиками Катеринослава для практичної організації виборчої кампанії були створені муніципальна комісія у складі 18 чоловік і на допомогу їй – фінансова та технічна комісії. У створеній у газеті «Звезда» рубриці «До виборів у міську думу» протягом липня 1917 р. було опубліковано 39 матеріалів. Виставлений катеринославськими більшовиками кандидатський список нараховував 113 кандидатів у гласні, серед яких було 86 робітників, 7 солдатів і 20 дрібних службовців [20, с. 35–42].

Меншовики та есери також активно працювали в передвиборчій кампанії до міської думи. Про накал виборчих пристрастей свід-

чить такий факт. 9 червня 1917 р. у «Бюллетенях Губернского исполнительного комитета общественных организаций» було надруковано листа члена місцевої організації есерів С. Салтикова до редакції цієї газети з протестом проти чуток, які посилено поширювалися в місті, про те, що партія соціалістів-революціонерів не бере участі у виборах до міської думи [8, 9 июня]. На 25 червня було скликано конференцію всіх членів партії есерів міського, Чечелівського районів та військової організації для обговорення і затвердження списків кандидатів до міської думи [8, 23 июня]. На цих виборах есери Катеринослава зблокувалися з місцевою організацією Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Із 25 червня блоком цих партій оголошувався початок читання лекцій з муніципальних питань [8, 23 июня]. На 29 липня 1917 р. скликалися загальні збори усіх кандидатів у гласні думи від блоку партії есерів то ОЕСРП для обговорення питань виборчої кампанії [8, 27 июля].

Активну агітацію у передвиборчій кампанії проводила сіоністська організація Катеринослава, залучивши до цього більше 100 молодих агітаторів. При цьому місцеві сіоністи головних зусиль доклали до об'єднання всього єврейства в єдиний єврейський список (№ 17) [7, с. 137–138].

Місцева організація кадетів практично всю свою діяльність влітку 1917 р. спрямувала на участь у передвиборчій кампанії до міської думи. За цей час кадетами було організовано декілька мітингів, на яких у дебатах, нерідко достатньо гострих, брали активну участь представники соціалістичних партій. У виборчій кампанії кадети пропагували ідеї «класового миру і гармонії», заявляючи, що для їхньої партії не існує класів, що вона шукає не соціальної боротьби, а соціальної справедливості [20, с. 56–60]. Цікаво, що товариство домовласників Катеринослава, яке на виборах виставило свій окремий кандидатський список, звертаючися до виборців, закликала їх знаходити спільну мову для поєднання «протилежних інтересів різних класів, партій і спілок», відшукувати «шлях взаємних поступок і політичних форм співжиття» [20, с. 53–54]. На початку червня 1917 р. у газеті «Приднепровский край» кадети закликали виборців «об'єднатися на ґрунті муніципальної програми, що не виходить за межі реальних можливостей в умовах капіталістичного ладу» [20, с. 60]. Тому не дивно, що місцева організація «Союзу земельних власників», який об'єднував консервативних, правих діячів, у спеціальній постанові закликала виборців віддавати на виборах голоси кадетам [20, с. 53].

Непростою виявилася ситуація у передвиборчій кампанії в Катеринославі для українських політичних партій. 14 травня 1917 р. збори членів УСДРП у Катеринославі висловилися за блок із усіма соці-

алістичними організаціями на умовах рівності. На практиці це звелося до переговорів із більшовиками і меншовиками. Більшовики принципово не заперечували проти можливості блоку, але за умови, якщо УСДРП не входить до Центральної Ради і не збирається на міських виборах об'єднуватися з есерами. Як уже зазначалося вище, ця угода не відбулася. Більш успішними виявилися переговори з меншовиками. 4 червня 1917 р. Катеринославський комітет УСДРП намітив 26 кандидатів до еседеківського блоку. Але вже в наступні дні російські помірковані соціалісти негативно відреагували на проголошення Центральною Радою І Універсалу. Блок українських соціал-демократів з меншовиками був розірваний і катеринославська організація УСДРП пішла на вибори самостійно із власним списком. 30 червня 1917 р. вийшов перший номер їхнього видання «Виборчий листок до городської думи м. Катеринослава» [2, с. 31; 10, с.78; 22, с. 146, 154].

Українські соціалісти-революціонери Катеринослава спочатку теж уклали блок із російськими есерами і ОЄСРП, але пізніше порвали з ними і виставили на виборах свій окремий список, який очолив керівник їхньої місцевої організації професор гірничого інституту М. М. Федоров, єдиний від цього блоку обраний до міської думи [2, с. 34; 10, с. 78; 22, с. 464].

Українські ліберали (переважно члени Української партії соціалістів-федералістів) у Катеринославі теж виставили окремий список (№ 15), який мав назву «Український демократичний трудовий блок». Цей блок окрім місцевої організації УПСФ склали залізна громада, поштова громада, товариство «Просвіта», українське учительське товариство, громада урядовців та деякі інші громадські організації. Підготовчу роботу українських лібералів до муніципальних виборів у Катеринославі очолив А. С. Синявський. Свою мету ці українські діячі бачили в тому, щоб згуртувати і повести за собою ту частину українського населення міста, яка ні організаційно, ні ідейно не була пов'язана з соціалістами [2, с. 33; 10, с. 77; 20, с.62; 22, с. 112].

Створити єдиний національний виборчий блок українським діячам Катеринослава не вдалося. Перешкодив цьому й скандал, який вибухнув між українськими соціалістами і лібералами Катеринослава у розпалі виборчої кампанії. Діячі УСДРП і УПСР заявили протест проти надання Губернською українською радою коштів на кампанію лібералів, визнавши таку вибірковість неприпустимою. Вони заявили, що в разі нескасування цього асигнування робота в раді стане неможливою, а її місце займе фракційна боротьба. До того ж українські соціалісти звинувачували лібералів у постійному затушовуванні останніми у своїй агітації різниці в політичних поглядах і класовій приналежності всередині українського руху [2, с. 28, 34–35]. Усе це,

зрозуміло, не могло не послаблювати позицій українських партійно-політичних сил у місті. Сам же Катеринослав улітку 1917 р. став одним з небагатьох міст України, де діячі УСДРП, УПСР і УПСФ виступили з окремими виборчими списками.

Виборам до міської думи Катеринослава передувала й значна організаційна підготовча робота, яку окрім інших проводив утворений у травні 1917 р. статистичний відділ катеринославської міської управи. Саме ця установа з 19 по 24 травня 1917 р. провела у Катеринославі перепис населення за програмою Всеросійського міського перепису, на основі якого складалися списки по виборах до міської думи. За результатами цього перепису населення міста складало 210 349 осіб, з яких (за даними «Екатеринославской городской статистики») виборців на серпень 1917 р. було 127 879 осіб [14, с. 26].

Вибори до міської думи Катеринослава відбулися 13 серпня 1917 р. Найвні джерела неодностайні щодо визначення кількості тих, хто взяв участь у цих виборах. «Екатеринославская городская статистика» називає 70 568 осіб [14, с. 26–27], у монографії Ю. І. Терещенка наводиться число 73 824 [20, с. 103], а «Бюллетени Губернского исполнительного комитета общественных организаций» (за 17 серпня 1917 р.) подають загальну суму виборців у кількості 73 417 осіб [8, 17 авг.]. Більш точними, імовірно, є два останніх числа. Якщо це так, то у виборах до міської думи Катеринослава взяли участь більше 57 % усіх виборців.

Результати виборів виявилися такими. Із 23 кандидатських списків чотири не отримали жодного місця гласних: ремісники (№ 19), єврейська національно-демократична група (№ 21), міщани м. Катеринослава (№ 16) і приход Воскресенської церкви (№ 3), набравши відповідно по 259, 242, 160 і 142 голосів виборців. По одному місцю гласних отримали 9 кандидатських списків: № 14 – прогресивна торгово-промислова група (855 голосів), № 6 – партія народних соціалістів (757 голосів), № 11 – УПСР (756 голосів), № 1 – Поалей Ціон (632 голоси), № 23 – союз службовців в урядових, приватних і громадських установах (510 голосів), № 18 – дрібні торговці (475 голосів), № 9 – товариство рівноправ'я жінок (466 голосів), № 8 – службовці місцевого самоврядування (408 голосів) і № 22 – союз домовласників (362 голоси). Польський демократичний клуб (№ 5) отримав два місця гласних, набравши 1372 голоси. По три місця гласних отримали кандидатські списки № 13 – ділова група і приход церков (1971 голос), № 15 – українські трудовики (1950 голосів) і № 20 – домовласники окраїн м. Катеринослава (1600 голосів). УСДРП (№ 2) отримала п'ять місць гласних і 3381 голос. Інші п'ять кандидатських списків стали беззаперечними лідерами цих виборчих перегонів. Найбіль-

ше отримав блок російських есерів і ОЄСРП (№ 12) – 15 803 голоси і 24 місця гласних. Наступними були більшовики (№ 4) – 14 326 голосів і 22 місця гласних. Дещо відстав від них блок єврейських національних партій (№ 17) – 12 138 голосів і 19 місць гласних. Блок меншовиків, Бунда, польських і латиських соціал-демократів (№ 7) отримав 9259 голосів і 14 місць гласних. Завершували п'ятірку лідерів кадети (№ 10), які набрали 5593 голоси і 9 місць гласних [8, 17 авг.; 17, 17 авг.].

Так розподілилися 113 місць гласних у новообраній міській думі Катеринослава. Аналіз результатів виборів показує, що абсолютну перевагу дістали виборчі списки, які чітко визначили свою партійну приналежність, а це є ще одним свідченням високого на той час рівня політизації настроїв електорату. За 12 партійних списків (№№ 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 16, 17, 21) проголосувало 66 209 виборців, або 90,18 % від усього числа тих, хто голосував. Уже названа п'ятірка лідерів отримала 87 місць гласних із 113, або 77 %. Саме ці п'ять списків (№№ 12, 4, 17, 7, 10) визначили конфігурацію сил нової міської думи Катеринослава. Найбільше місць гласних (38) було у поміркованих соціалістів (списки №№ 12 і 7). Правим партіям (списки №№ 17 і 10) дісталось 27 місць гласних. Більшовики (список № 4) мали 22 місця гласних. За такого розкладу вирішальною в роботі думи ставала позиція есерів і меншовиків, з якими блокувалися ОЄСРП, Бунд, польські і латиські соціал-демократи. Помірковані соціалісти за потреби могли долати представників крайньо полярних сил (більшовиків чи правих партій), тим самим забезпечуючи рівновагу в діяльності міської думи.

Безпартійні або «обивательські» списки (№№ 8, 9, 13, 14, 18, 20, 22, 23), які разом отримали 12 місць гласних, імовірно підтримували або переважно кадетів, або поміркованих соціалістів, або частково українців. Помірковані, ліберально-демократичні діячі з польських, українських (УПСФ) партій та Трудової народно-соціалістичної партії (списки №№ 5, 6, 15) разом отримали шість місць гласних і готові були ситуативно підтримувати скоріше більш близькі їм ідеологічно праві партії.

Три списки на виборах до міської думи представляли українських діячів Катеринослава: УСДРП (№ 2), УПСР (№ 11) і «Український демократичний трудовий блок» (№ 15), які відповідно набрали 5, 1 і 3 місця гласних. Українські ліберали такі результати своєї виборчої кампанії пояснювали недостатньою агітацією і неправильною виборчою тактикою [20, с. 95]. За названі три українські списки всього проголосувало 6087 виборців, або 8,29 % від загальної кількості голосуючих. За переписом населення, який проводився в Катериносла-

ві з 20 по 24 вересня 1917 р., з 216 810 жителів міста українців нараховувалося 65202, або 30,07 %. Відомо також, що під час виборів до загальноросійських Установчих зборів, які проходили 14 листопада 1917 р., виборців-українців у Катеринославі нараховувалося 36 105. З цього числа голосували 19 875, або майже 55 % від загальної кількості [14, с. 25]. Імовірно припустити, що у серпні 1917 р. кількість виборців-українців у Катеринославі та відсоток тих, хто брав участь у голосуванні, суттєво не відрізнялися від показників листопада 1917 р. Якщо це так, то у серпні 1917 р. за українські списки в Катеринославі проголосувала лише третина виборців-українців міста, які взяли участь у виборах, або 16,86 % від усієї кількості виборців-українців (6087 від 36 105). Член УСДРП І. П. Мазепа, який у серпні 1917 р. був обраний гласним до Катеринославської міської думи, пізніше у спогадах так оцінив цю ситуацію: «Ці вибори блискуче показали, якою ще малою силою було українство в місті Катеринославі: на 113 радних вибрано всього 9 українських заступників...», «не вважаючи на такий скромний успіх, українці широко раділи. Ніхто не сподівався, що назбираємо аж коло 6500 голосів. Ще менше чекали таких успіхів від українців росіяни й жиди» [16, с. 52].

Для порівняння зазначимо, що єврейські списки (№ 1 – Поалей Ціон, № 17 – єврейський блок, № 21 – єврейська національно-демократична група) на виборах 13 серпня 1917 р. отримали 13 012 голосів, до яких слід ще додати тих, хто голосував з Бунд і ОЕСРП, які йшли в єдиних блоках з меншовиками та есерами. Відомо, що під час організації виборів до єврейської общинної ради Катеринослава, які відбулися 8 лютого 1918 р., проведений перепис єврейського населення міста виявив 41 тисячу виборців-євреїв [7, с. 147–148]. Під час виборів до загальноросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. у голосуванні взяли участь 25 092 виборця-єврея, з яких 18 350 (або 73 % з усіх, хто прийшов на вибори) підтримали 4 єврейські списки [14, с. 25]. Якщо припустити, що у серпні 1917 р. у Катеринославі кількість виборців-євреїв та тих, хто взяв участь у голосуванні, була не меншою ніж у листопаді 1917 р. та лютому 1918 р., то тоді за єврейські списки на муніципальних виборах проголосували значно більше 50 % від усіх, хто прийшов на вибори (більше 13 012 від 25 092). Тобто рівень політичної активності та національної свідомості єврейського населення міста був значно вищим, ніж в українського населення Катеринослава. Беззаперечним лідером серед єврейських списків став «Блок єврейських національних партій» (№ 17), який складався з «Ахдус ам-Ісроель», сіоністської організації і Єврейського національно-демократичного союзу. Цей блок посів третє місце за кількістю набраних голосів (12 138 або 16,53 %) і отримав 19 місць

гласних, серед яких 9 належало сіоністам [7, с. 138]. До речі, за підрахунками результатів муніципальної виборчої кампанії 1917 р. по 105 містах України, зробленими В. М. Бойком, сіоністи, які в більшості міст створювали разом з єврейською громадою національний блок, одержали переконливу перемогу – 8,7 % голосів від загальної кількості або трохи більше 50 % єврейського електорату [1, с. 140]. Надалі позиції сіоністів в Україні ще більше зміцнилися. На виборах до Українських Установчих зборів вони посіли третє місце після українських есерів та більшовиків. Тобто результати муніципальних виборів 1917 р. підтвердили, що в Катеринославі серед російської та української частин населення домінували ліві сили, а серед єврейської частини населення – праві. При цьому слід враховувати помітний відсоток голосів, набраних на цих виборах кадетами (5593 або 7,62 %).

Власне, вже названі вище списки №№ 12 і 7, 4, 17, 10 (есери і меншовики, більшовики, єврейський блок, кадети) разом набрали 75 % голосів усіх, хто голосував, і отримали 77 % усіх місць гласних, і саме ці партійно-політичні сили у середині серпня 1917 р. визначали політичні симпатії електорату Катеринослава.

Самі ж результати муніципальної виборчої кампанії 1917 р. свідчать про посилення політизації настроїв мас у Катеринославі влітку цього року і подальшу поляризацію партійно-політичних сил. Помірковані соціалісти ще домінували, але вже помітно зростали впливи більшовиків. Достатньо помітною серед електорату була позиція правих партій. Відносно слабкою ще залишалася позиція українських політичних партій, але вже визначалася тенденція до їх посилення. Муніципальна виборча кампанія 1917 р. стала своєрідним індикатором для визначення співвідношення партійно-політичних сил Катеринослава на той момент. Уже з кінця літа ситуація в країні почала радикально змінюватися (корніловський заколот, падіння Тимчасового уряду, прихід до влади в Україні Центральної Ради та ін.). За таких умов першочерговим ставало питання про владу. Події жовтня – грудня 1917 р. у Катеринославі є підтвердженням цього. Саме тут на регіональному рівні відобразилися основні закономірності, тенденції та протиріччя революційного процесу, який відбувався в 1917 р. по всій країні.

Бібліографічні посилання

1. **Бойко Володимир.** Український та єврейський національно-визвольні рухи: пошук взаєморозуміння під час муніципальної кампанії 1917 р. в Україні / Володимир Бойко // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.) : збірник / НАНУ, Ін-т політ. і етнонац. досліджень; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : ППЕНД, 2004. – С. 129–142.
2. **Бойко В. М.** Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В. М. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 25–40.

3. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. I. – 240 с.
4. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. II. – 168 с.
5. **Борщевский В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевский. – Д. : Дніпропетр. книжкове вид-во, 1961. – 156 с.
6. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – [Б.м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. – 292 с.
7. **Быстряков А.** Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Быстряков. – Д., 2008. – 180 с.
8. Бюллетени Губернского исполнительного комитета общественных организаций. – 1917.
9. Бюллетени Екатеринославского Временного исполнительного комитета общественных и рабочих организаций. – 1917.
10. **Гвоздик В. С.** Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя : Просвіта, 1999. – Вип. 5. – С. 71–80.
11. **Горб А.** Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад / А. Горб. – [Б. м.]: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. – 76 с.
12. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К. : Вища шк., 1987. – 168 с.
13. **Двуреченська О. С.** Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст. / О. С. Двуреченська. – Д. : Нац. гірн. ун-т, 2006. – 169 с.
14. Екатеринославская городская статистика. 1918. Вып 1-й. – Екатеринослав, 1918. – 85 с.
15. **Лазебник В. И.** Екатеринославский городской голова / В. И. Лазебник // Грані. – 1998. – № 2. – С. 92 – 97.
16. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. II. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д. : Січ, 2001. – 415 с.
17. Народная жизнь. – 1917.
18. **Поляков Й. В.** Катеринославські більшовики в боях за Жовтень / Й. В. Поляков. – Д., 1933. – 32 с.
19. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. – Екатеринослав : Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. – 270 с.
20. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко, АН УРСР, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1974. – 144 с.
21. **Терещенко Ю. І.** Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. / Ю. І. Терещенко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 11. – С. 48–58.
22. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання / М. П. Чабан. – Д. : ІМЛ-прес, 2002. – 536 с.

Надійшла до редколегії 22.12.2010

Р. І. Ветров, С. В. Зборець

Дніпродзержинський державний технічний університет

ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ МЕНШОВИКІВ В УКРАЇНІ У 1917–1924 рр.

У порівняльному аспекті розглянуто чисельні зміни в лавах партії меншовиків в Україні протягом 1917–1924 рр.

Ключові слова: меншовики, чисельність, РСДРП(м), Радянська влада, національно-демократична революція, соціалістична партія.

В сравнительном аспекте рассмотрены количественные изменения в рядах партии меньшевиков в Украине на протяжении 1917–1924 гг.

Ключевые слова: меньшевики, численность, РСДРП (м), Советская власть, национально-демократическая революция, социалистическая партия.

The author considers in comparative aspect peculiarities quantity changes in the Mensheviks party in Ukraine in 1917–1924.

Key words: Mensheviks, quantity, RSDLP(m), Soviet power, national democracy revolution, social parties.

Останніми роками, в умовах принципово нових можливостей розвитку історичних досліджень, активізувалася суспільна увага на найважливіших віхах 90-річної давності. Серед інших незаперечних історіографічних надбань особливої уваги заслуговує проблема діяльності та ліквідації РСДРП(м) в Україні. Питання ж про чисельність меншовиків в період національно-демократичної революції та громадянської війни в Україні є дуже важливим як в науково-теоретичному, так і в історико-політичному значенні.

Актуальність проблеми посилюється ще й тим, що в різні історичні епохи дослідники вказували різну чисельність членів РСДРП(м) в Україні. Так, радянська історіографія завжди значно зменшувала чисельність меншовиків, щоб показати безумовну перевагу впливу і кількості більшовиків [6; 13].

Сучасна українська історіографія намагається дати більш-менш об'єктивну картину цього питання. Так, у роботах безпосередньо присвячених діяльності меншовиків в Україні в добу революції, питання про їх чисельність або зовсім не висвітлюється [5], або дається лише часткова картина їх чисельності – тільки на 1917 р. [1; 2] Докладного аналізу питання про чисельність меншовиків в Україні протягом всієї революції 1917–1920-х рр. поки що не має. Ось чому цьому питанню і присвячена дана робота.

Треба підкреслити, що керівний орган меншовицької партії – Організаційний Комітет (ОК) – вважав меншовицькі організації в Укра-

їні, зокрема Харкова, Катеринослава, Донбасу і Києва, одним із найважливіших центрів меншовизму усєї країни [12]. Тому ОК приділяв велику увагу розвитку меншовиків в Україні. Але до революції місцеві організації меншовиків навіть у великих центрах практично не існували, наприклад в Катеринославі, Полтаві, Одесі тощо. Майже всі вони стали знову виникати тільки після революції. У зв'язку з тим, що до політики потягнулися найширші кола населення, значну більшість якого складала дрібнобуржуазні верстви, їхні погляди стали тоді переважати. А це супроводжувалося швидким зростанням рядів російських соціалістичних партій, в тому числі і меншовиків в Україні. Тому вже на кінець квітня – початок травня 1917 р. меншовицькі організації були досить чисельними. Так, у Донецько-Криворізькому регіоні меншовицькі організації налічували майже 10 тис. осіб, у тому числі у Харкові – 2 тис., Макіївці – 2 тис., Олександрівську – 1500, Катеринославі – 800, Луганську – 540. У Південно-Західному районі було біля 4 тис. осіб, у тому числі у Києві – 2500. На Півдні України в об'єднаних організаціях налічувалось майже 2 тис. меншовиків, а всього по Україні понад 15–16 тис. осіб [14, арк. 13]. У той же час на кінець квітня 1917 р. більшовиків в Україні нараховувалося всього майже 14 тис. осіб [1, с. 54].

Якщо в кількісному відношенні організації меншовиків були досить численними, то в ідейному відношенні вони залишалися політично хиткими. У всіх їхніх організаціях були представники різних ідейно-політичних течій: оборонці, які підтримували війну до переможного кінця, і меншовики-інтернаціоналісти, які засуджували війну лише на словах. Важливим центром оборонців була меншовицька організація у Києві на чолі з місцевими лідерами М. Балабановим і В. Дрелінгом. Проте у Харкові значно переважали меншовики-інтернаціоналісти на чолі С. Саном та І. Бером [14, арк. 25].

Треба сказати, що делегати меншовицьких організацій Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївки та інших міст брали активну участь у роботі Всеросійської конференції меншовицьких і об'єднаних організацій, яка відбулася 6–12 травня 1917 р. у Петрограді [14, арк. 29]. З такого важливого для України питання, як національне, конференція не змогла прийняти ніякого рішення, хоча національна секція на конференції складалася майже наполовину з представників від меншовицьких організацій України [14, арк. 30].

Разом з тим відомо, що меншовики Києва, Катеринослава, Харкова та інших міст на шпальтах газет та в публічних виступах неодноразово висловлювалися проти тих головних вимог і гасел, які висувалися Центральною Радою; перш за все, вимоги надання політичної автономії Україні. Типовим у цьому плані є рішення обласного з'їзду меншовиків Південно-Західного краю, який відбувся 21–23 квітня

1917 р. у Києві. У доповіді з національного питання, з яким виступив В. Дрелінг, а також в прийнятій резолюції, меншовики рішуче заперечували проти автономії України та федеративного устрою Росії що, на їхню думку, «суперечить історичному розвитку і загрожує державним роздробленням». Разом із тим меншовики не заперечували проти культурно-національної автономії України [14, арк. 29–31]. Однак це було вже досягнуто самим життям після Лютневої революції. Таким чином, меншовики зараз же зайняли українофобські позиції відносно Центральної Ради, національно-визвольного руху.

Тому цілком зрозуміло, що коли 10 червня 1917 р. Центральна Рада прийняла свій I Універсал, в якому говорилося про самостійне введення автономії України, меншовики зараз же виступили проти цього. Але коли Тимчасовий Уряд змушений був досягнути домовленості з Центральною Радою (ЦР) про визнання ЦР крайовою владою в Україні, що було оприлюднене 3 липня 1917 р. у II-му Універсалі ЦР, меншовики тепер вітали цю згоду і, навіть, увійшли до складу ЦР [1, с. 70–71].

Після липневих подій у зв'язку з тим, що новий коаліційний уряд на чолі з соціалістом есером О. Керенським обіцяв, що незабаром вирішить всі пекучі соціально-економічні та політичні вимоги, які вимагали найширші верстви народних мас і які ще вірили меншовикам, лави меншовиків поки-що зростали. Так, згідно з матеріалами мандатної комісії «Об'єднаної з'їзду» партії меншовиків, який відбувся 16–29 серпня 1917 р. в Петрограді, в меншовицьких організаціях України на середину серпня налічувалося близько 40 тис. осіб. У Донецько-Криворізькому басейні налічувалося майже 22 тис. осіб: в Харкові – 3100, Макіївці – 3000, Катеринославі – 2500, Луганську – 1200, Юзівці – 700. У Південно-Західному краї налічувалося 10600 осіб: у Києві – 5044 осіб, Кременчуці – 1200, Житомирі – 750, Полтаві – 600 осіб. На Півдні України було більш 5 тис. меншовиків, у тому числі в Одесі – 2100, Миколаєві – 1200 (об'єднана) [14, арк. 29–32]. Але самі меншовики визнавали принципову різницю між обліковим складом і фактичними справами, тому що значна частина меншовиків – майже третина – вже фактично порвала з партією [10, с. 9–12; 14, арк. 31–32]. Тобто чисельність меншовиків України зросла з весни до серпня 1917 р. майже у 2,5 рази, а то й у 3 рази. Здавалося, що чисельність партії буде зростати і надалі.

Але незабаром, наприкінці серпня в країні відбувся так званий Корніловський заколот, коли реакційні сили намагалися встановити воєнну диктатуру і знищити майже всіх революціонерів. До підготовки Корніловського заколоту були причетні і лідери меншовиків та есерів. Після розгрому заколоту вплив, а разом і чисельність меншовиків почали зменшуватися. Також у середовищі самих меншовиць-

ких організацій в Україні вплив оборонців тепер значно зменшувався, а меншовиків-інтернаціоналістів значно зростає. Тепер «ліві» меншовики перевищували в кількості не тільки в Харкові, Катеринославі, а також в Одесі, Полтаві, Кременчуці, Юзівці [1, с. 76–77].

25–26 жовтня 1917 р. в Петрограді швидко переомгло збройне повстання, яке стало початком соціалістичної революції в країні. Було проголошено встановлення Радянської влади, влади більшовиків, створено РНК на чолі з В. Леніним. Ураховуючи анархію та безвладдя в центрі, Центральна Рада 1 листопада взяла всю повноту влади на себе. 7 листопада 1917 р. було прийнято III Універсал ЦР, який оголосив про створення Української народної республіки – суто української народної держави, що мало велике історичне значення.

Зрозуміло, що меншовики вороже зустріли Жовтневу революцію, проти якої почали боротьбу. З іншого боку, вони цілком визнали в Україні владу УНР [1, с. 100]. Боротьба меншовиків проти Радянської влади обумовила подальше зменшення впливу і чисельності меншовиків в Україні. Так, 7 грудня 1917 р. в Петрограді завершив роботу Надзвичайний з'їзд партії меншовиків, який повинен був розробити нову тактику в умовах Радянської влади. Уперше в історії на з'їзді значно переважали меншовики-інтернаціоналісти, тобто ліві, резолюція яких і була прийнята. Рішення з'їзду мали велике значення для меншовиків України, де також посилювався вплив лівих і значно послабилася довіра до правих меншовиків. Згідно з даними мандатної комісії з'їзду, чисельність меншовицьких організацій в губерніях і містах України скоротилася з серпня до грудня майже вдвічі, а у великих пролетарських центрах Донецько-Криворізького регіону – майже втричі.

Так, наприклад, Катеринославська губернська організація меншовиків у серпні нараховувала біля 15 тис. членів, в грудні 1917 р. вже – 9071 осіб, Київська губернська організація меншовиків – відповідно – 7 тис. і 3 тис. осіб, Таврійська губернська організація – 5 тис. і 3 тис. осіб. Місцеві організації: Київська – відповідно – 5044 і близько 3 тис., Одеська – 2100 і 1800, Харківська – 3100 і 1325, Макіївська – 3 тис. і 1 тис. осіб. Якщо в серпні меншовицькі організації України нараховували близько 42 тис. осіб, то тепер, у грудні 1917 р. – 27–28 тис. осіб [14, арк. 14–18, 31–32].

Відомо, що наприкінці січня 1918 р. Центральна Рада отримала свою першу тимчасову поразку і в Україні встановилася Радянська влада більшовиків. А з середини лютого по квітень 1918 р. вся Україна була захоплена німецькими окупантами. На короткий час була відновлена влада Центральної Ради УНР, але вже 29 квітня 1918 р. стався державний переворот – була розігнана Центральна Рада, а до влади прийшов затверджений німцями генерал П. Скоропадський. З'їзд заможних землевласників проголосив його гетьманом України.

Німці і Гетьманат почали переслідувати представників усіх соціалістичних партій, чинити політичні репресії, кидати за ґрати. Тому в цих умовах значна частина рядових меншовиків відмовилася від відкритої політичної діяльності, залишали лави меншовицької партії заради збереження свого життя. Тому і чисельність меншовиків в Україні значно скоротилася.

Так, порівнюючи з серпнем 1917 р., коли партія меншовиків нараховувала більше 40 тис. членів, їхні лави скоротилися майже в 10 раз. Меншовицькі організації Донецько-Криворізького басейну нараховували більше 22 тис. осіб., а на серпень 1918 р. – біля 3 тис., серед них у Харкові – майже 1000, Луганську – 700, Єнакієві – 400, Слав'янську – 200, Бахмуті – 150. Усе це було свідченням безупинного відходу мас з-під впливу меншовиків. На Всеукраїнській конференції меншовицьких організацій в червні 1918 р. більшістю у дві треті голосів була прийнята резолюція «лівих» меншовиків, в якій підкреслювалося, що гетьманський режим «хиткий та нестійкий», що він залежить від іноземного капіталу і «загрожує знищенням усіх досягнень революції в Україні» [9]. Таким чином, ми бачимо, що влітку 1918 р. в лавах меншовиків zostалися найбільш стійкі партфункціонери – всього 5 тис. осіб. Але тепер серед них значно перевищували так звані ліві, меншовики-інтернаціоналісти.

Приблизно така сама чисельність (5 тис. осіб) була у меншовиків у добу Директорії, другого приходу Радянської влади в Україну навесні – влітку 1919 р., а також в період збройної боротьби проти денікінців влітку–восени 1919 р. Але в цей період меншовики майже роз'єдналися на дві частини.

Праві меншовики Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст з радістю вітали прихід білогвардійців, активно співпрацювали з ними, боролися проти Радянської влади. Ліві, меншовики-інтернаціоналісти, навпаки, рішуче виступали проти денікінщини, боролися за збереження Радянської влади і, навіть, співпрацювали з більшовиками. Ще 19–20 квітня 1919 р. Всеукраїнська партійна конференція меншовиків, яка відбулася у Харкові, прийняла переважно більшістю голосів резолюцію лівих меншовиків, в якій говорилося про необхідність розгорнути збройний опір білій контрреволюції Денікіна і за необхідність вступу до лав Червоної армії [8].

Багато лівих меншовиків воювали потім у лавах Червоної армії. Разом з тим треба підкреслити, що, перебуваючи в лавах Червоної армії, багато лівих остаточно порвали з меншовизмом і переходили до лав партії більшовиків. Так, згідно з проведенням у 1922 р. Всеросійським переписом членів РКП(б) в Україні в лавах КП(б)У було тоді 2579 осіб колишніх меншовиків і бундівців, які вказували в анкетах, «що розірвали з меншовиками і перейшли до лав більшовицької пар-

тії в роки революції, особливо в період громадянської війни з білими» – десь близько 2 тис. меншовиків [4, с. XI].

Таким чином на початок 1920 р. в Україні було всього десь близько 2 тис. меншовиків, які діяли поки що легально. Але більшовики, виконуючи настанови В. Леніна про необхідність знищити всіх меншовиків як активних посібників білої контрреволюції, почали шалений наступ на меншовиків. Уже в березні 1920 р. більшовики швидко провели судовий процес над київськими меншовиками, а потім почали застосовувати широкомасштабні арешти меншовиків у 1920–1922 рр. Так, 17 серпня 1920 р. українська НК заарештувала всіх делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП у Харкові, а потім і в інших містах України, коли сотні меншовиків було кинуте за ґрати [7, с. 251].

На початку березня 1921 р. організації меншовиків зазнали нового, ще більш сильного удару з боку ВУНК, коли у Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі та інших містах були заарештовані майже всі меншовики. Згідно з даними, наведеними самими меншовиками, було заарештовано 1440 осіб, в тому числі у Катеринославі – 200 осіб, Харкові – 100, Одесі – 80, Києві – 75, Донбасі – 350 меншовиків [14, арк. 6–8].

Ще масштабніша хвиля масових арештів прокотилася на початку 1922 р. Арешти, зрозуміло, дуже послабили організації меншовиків, посилювали внутріпартійну кризу, коли так звані нові ліві меншовики почали виступати за припинення політичної діяльності і ліквідацію меншовицьких організацій. Так, першими наприкінці травня 1923 р. заявили про ліквідацію своєї організації меншовики Катеринослава, потім Кривого Рогу і Кам'янського. У серпні – Олександрівська, Бердянська, і в жовтні – Києва, Одеси, Харкова та інших міст України [1, 204].

Заключним актом політичної драми по ліквідації меншовицьких організацій був так званий «Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків», який відбувся в Харкові 1–3 лютого 1924 р. «45 посланців від Київської, Харківської, Катеринославської, Одеської губерній, а також Донбасу представляли біля 700 колишніх меншовиків з партстажем від 10 до 25 років», у тому числі від Катеринослава – 165 осіб, Донбасу – 147, Одеси – 98, Києва – 90 осіб.

У зв'язку з цим слід відмітити, що наведена цифра 700 осіб – це лише частина й при цьому значно менша частина всіх меншовиків України. Справа полягає в тому, що це були лише так звані «організовані» меншовики, які об'єдналися на місцях, як вони самі називали, в «ліквідаторські групи» по розпуску своїх організацій і, разом з тим, прохали про «колективний вступ до партії більшовиків». Так, наприклад, київський делегат повідомляв, що і у них, у Києві, як і в ін-

ших містах, «прийом до групи ліквідаторів відбувався дуже обережно і багато хто з тих, котрі подали заяви, не були прийняті». Тому інша, друга, значно більша частина меншовиків, які zostалися поза цими організованими групами, при ліквідації організації просто виходили з партії і припиняли будь-яку активну партійно-політичну діяльність взагалі.

У доповідях делегатів та рішеннях з'їзду говорилося, що «рух за ліквідацію партії меншовиків виник повністю самостійно, без будь-якого тиску згори». У рішенні з'їзду вказувалося, що «як не важко ліквідувати партію, але треба поховати те, що давно вже вмерло само» і «гробарем всього меншовизму став пролетаріат, який пішов за більшовиками». Тому «РСДРП в Україні розвалилася не тільки ідейно, але і фізично». З'їзд постановив «розпустити всі організації меншовиків в Україні, ліквідувати Головний комітет України, а колишнім членам РСДРП вступати до Компартії» [11]. Праві меншовики, які нараховували 200–300 осіб і які були незгодні з рішенням з'їзду, були незабаром, протягом 1924–1925 рр., остаточно ліквідовані ВНК. Так з політичної арені зник меншовизм в Україні [2, с. 278–279].

Бібліографічні посилання

1. **Ветров Р.** Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900–1925 рр.) / Р. Ветров, С. Донченко. – Д.: Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.
2. **Ветров Р.** Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.) / Р. Ветров. – Дніпродзержинськ : Вид-во ДДТУ, 2007. – 344 с.
3. Всероссийская конференция меньшевистских и объединенных организаций РСДРП. – Пг. – 1917. – 30 с.
4. Всероссийская перепись членов РКП. Итоги переписи 1922 г. на Украине. – Х. : Изд-во ЦК РКП(б), 1922. – 162 с.
5. **Голікова М.** Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Голікова. – Х., 2000. – 20 с.
6. **Курас И.** Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Курас. – К. : Наук. думка, 1978. – 315 с.
7. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии (1917–1922 гг.) : сб. док. и материалов. – К., 1971. – 305 с.
8. Наш голос (орган ГК меньшевиков Украины). – Х. – 1919. – 24 мая.
9. Наш Юг (орган Харьковского обкома меньшевиков). – 1918. – 7 июня.
10. Партийные известия (ОК меньшевиков). – Пг. – 1917. – № 6–7. – С. 9–12.
11. Правда (орган ЦК РКП(б)). – М., 1924. – 3–5 февраля.
12. Рабочая газета (орган ОК меньшевиков). – Пг., 1917. – 22 марта.
13. **Рубан Н.** Октябрьская революция и крах меньшевизма / Н. Рубан. – М. : Политиздат, 1968. – 399 с.
14. РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії). – Ф. 275, оп. 1, спр. 7, арк. 6–13, 25, 29–32.

Надійшла до редколегії 24.11.2010

Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НОВІ АКЦЕНТИ У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1933–1936 рр.

Досліджено зміни у репресивній політиці радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспи, радянська влада, репресії, політика, колективізація.

Исследованы изменения в репрессивной политике советской власти в украинском селе в 1933–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, советская власть, репрессии, политика, коллективизация.

The research studies the changes of repressive policy of soviet regime in the ukrainian village in 1933–1936.

Key words: peasantry, collective farms, soviet regime, repression, policy, collectivization.

«Соціалістична реконструкція» аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. належить до найтрагічніших сторінок вітчизняної історії, викликаючи протягом останніх десятиліть незмінну зацікавленість науковців й широких кіл української громадськості. Серед різноманітних аспектів «великого перелому» особливе місце займає тема репресій і їхньої ролі у здійсненні політики суцільної колективізації. Її дослідження крім суто наукового має й велике морально-психологічне значення, оскільки мова йде про відновлення історичної справедливості щодо мільйонів наших співгромадян, що безслідно згинули в застінках і концтаборах ДПУ-НКВС. Багатомна історіографія проблеми, представлена працями М. Івницького [17], Ю. Шаповала [23], С. Кульчицького [18], В. Васильєва [1], свідчить, що за останні роки чимало зроблено для об'єктивного висвітлення репресивної складової «соціалістичної реконструкції» села. Проте поза увагою істориків фактично залишився так званий «постголодоморний період». Тому метою даної наукової розвідки є дослідження репресивної політики радянської влади в українському селі у період 1933–1936 рр.

Період із середини 1933 р. по 1936 р. українські історики називають постголодоморним [19, с. 199], а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення

Л. Троцьким оновленого сталінського курсу [20, с. 7]. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена голодомором 1933 р. примусила Кремль дещо скорегувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Політика організаційно-господарського зміцнення колгоспів мала на меті максимально вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їхня праця спрямована на користь держави» [20, с. 7].

Нові пріоритети у репресивній політиці радянської влади щодо селянства у постголодоморний період були визначені таємною інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратури. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси впливав висновок: «внаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частини колгоспників» [12, арк. 71]. Офіційно зміст нової репресивної політики полягав у переході від масових і гострих форм репресій на селі до їх вибіркового застосування, що передбачало «посилення і раціоналізацію методів боротьби з опором класового ворогу» [9, арк. 3]. Також репресія мала використовуватися як «засіб переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян і виховання недисциплінованих елементів із середовища трудящих» [15, арк. 152 зв.].

Документи свідчать, що незважаючи на пом'якшення репресивної складової аграрної політики радянської влади в період «колгоспного неонепу», каральні заходи проти селян продовжувалися застосовуватися, в першу чергу, як основний інструмент забезпечення виконання «господарсько-політичних кампаній» – сівби, збору врожаю, заготівель, збереження громадського майна.

Провідним напрямом у діяльності репресивних органів у цей період була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі. При цьому шкідництво вбачали у всіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колективних об'єднаннях: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу центральне партійне і радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижачьким ставленням до коней». Кампанії з виявлення шкідників серед тих, хто доглядав за худобою: конюхів, ветеринарів, проводилися в період

1934–1936 рр. із завидною регулярністю. Між тим поганий стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників. По-перше, відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовища та сіножаті. До того ж збільшення обсягу заготівелі у 1931–1932 рр. за умов зменшення виробництва зерна неминуче призвело до суттєвого скорочення кількості кормового зерна, що залишалося в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, в цілому по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн тон у 1927/28 р. до 13,8 млн у 1932 р. [22, с. 100]. Тому основний раціон колгоспного поголів'я складали незапарена полова і солома, від яких у ротовій порожнині коней утворювалися рани. Але і такого фуражу, як правило, не вистачало до весни.

Між тим хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі. Це підтверджує і судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший і четвертий квартали року. Виснаження і масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу. А через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної кампанії збільшувалася кількість абортів конематок наприкінці року [12, арк. 37].

Ще однією причиною поганого стану кінського поголів'я було те, що більшість усупільненої худоби утримували в «примітивних, пристосованих із старих, які абсолютно не відповідали зоотехнічним вимогам, приміщеннях. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області такі приміщення в колгоспах становили 95 %» [5, арк. 76]. На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник: велика плінність кадрів у конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Приміром у колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали по 2–3 дні [5, арк. 34]. До того ж новоспечені колгоспники не ставилися сумлінно до своєї роботи. Обстеження колективних об'єднань Чернігівської області на початку 1934 р. засвідчило, що у половини з них коні були виснажені, хворіли на коросту, вшивість, екзему. В одному колгоспі виснажений кінь навіть не міг стояти, його тримали у підвищеному стані [7, арк. 21].

Але партійне керівництво республіки вбачало вихід із катастрофічної ситуації в організації нової «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Тому постанова ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала обкоми здійснити перевірку особового

складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правління [7, арк. 23]. За «неповними даними» прокуратури УСРР у 1934 р. в республіці «за хижацьке і недбале ставлення до коней» було засуджено 13 281 особу, з них 3 307 осіб до позбавлення волі [21, с. 428]. Але застосування судової репресії не могло змінити ситуацію на краще. Як визнавала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, аборткування конематок тривали» [14, арк. 37].

Наймасовіша кампанія по боротьбі з хижацьким ставленням до коней в південних регіонах республіки припадає на початок 1935 р. Неврожай 1934 р. негативно вплинув на формування кормової бази. Щоб вирішити цю проблему, партійне керівництво Дніпропетровщини навіть запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння, щоб зняти протягом року 2–3 врожаї [3, арк. 33 зв.]. Деякі колгоспи області заготовляли корми виключно з різноманітного бур'яну, серед якого значну частину складали отруйні рослини. Тому Дніпропетровський обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому і підірваному стані» [8, арк. 33].

Але коли в колгоспах Дніпропетровщини починається масовий падіж худоби, органи НКВС беруть всі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів. Із підозрюваних починають вибивати зізнання. Так, рахівник артілі ім. Блюхера Плосковської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнавався у тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень [14, арк. 32]. Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією і Харківським інститутом судово-медичної експертизи, встановили відсутність медикаментозної отрути у внутрощах коней. Причиною загибелі худоби, як правило, був неякісний силос. Приміром, у колгоспі ім. Леніна Веселовської сільради Верхньобілозерського району 20 коней захворіло і 5 загинуло після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Але висновки бактеріологічних лабораторій вже не могли зупинити працівників НКВС і прокуратуру, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження» [14, арк. 44]. Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох антирадянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней» [14, арк.44].

Та істерія, яка нагніталася навколо шкідників засобами масової інформації, постійне залякування колгоспників судом нерідко призводили до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, оскільки один з коней, за яким він доглядав, почав шкутильгати [3, арк. 126]. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Яків Кремер. Як було встановлено прокуратурою, ймовірною причиною його самогубства була стаття у стінній газеті Калинінської МТС, в якій його звинувачували у навмисному знищенні власного теляти і вимагали притягнення до кримінальної відповідальності [13, арк. 161].

Кампанія по боротьбі за охорону кінського поголів'я призвела і до чергових «перекручень революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально-близькі елементи і низовий колгоспний актив. Тому рядові колгоспники і працівники радгоспів складалі 82 % засуджених. До того ж суди припиняли значну частину порушених справ, а підсудних виправдовували. Приміром, нарсуди Вінницької області із 3950 підсудних виправдали 829 осіб. А касацією Одеського облсуду у 1934 р. було затверджено лише 46 % оскаржених вироків, 15 % змінено і 34 % скасовано [14, арк. 94]. Тому Наркомат юстиції категорично заборонив притягувати до кримінальної відповідальності колгоспних активістів і зобов'язав активізувати роботу сільських і товариських судів, передаючи на їхній розгляд дрібні справи.

Продовжувалася в період «колгоспного неонепу» й боротьба з крадіжками колгоспного майна. Аналіз кримінальних справ, розглянутих судовими органами у цей період, дозволяє зробити висновок про виділення таких видів злочинів як зрізання і крадіжки колосків, крадіжки і розбазарювання пального, крадіжки обмолоченого зерна на елеваторах і під час його перевезення. Зрозуміло, що порівняно з 1932–1933 рр. кількість засуджених за цими видами злочинів кардинально зменшилася. Так, якщо під час збиральної кампанії 1933 р. за крадіжку і зрізання колосків у Дніпропетровській області було засуджено 2044 осіб, то станом на 31 липня 1934 р. – 52 особи [6, арк. 11–12].

Ще одним напрямом репресивної політики стала боротьба проти незаконної оренди землі. Частина колективних об'єднань республіки через брак робочих рук і сільськогосподарської техніки була неспроможна забезпечити обробку всього масиву колгоспної землі, сформо-

ваного внаслідок конфіскації наділів куркулів і усупільнення селянських ділянок. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області налічувалося 6 тис. га радгоспних і колгоспних земель, які не оброблялися з 1928–1929 рр., перетворившись на розсадни бур'янів [4, арк. 15]. Намагаючись вирішити цю проблему, частина колгоспів УСРР почала здавати землю в оренду селянам «на умовах відробки певної кількості трудоднів або за грошову оплату» [11, арк. 564]. Зрозуміло, що такі дії колгоспного керівництва дискредитували саму ідею суцільної колективізації. Тому 19 липня 1934 р. ЦК КП(б) У попередив керівників радгоспів, лісгоспів та інших організацій про неприпустимість подібних дій, нагадавши про судову відповідальність [11, арк. 571]. А 1 вересня 1934 р. Наркомат юстиції УСРР розіслав облпрокурорам директиву, в якій вимагав притягнення до кримінальної відповідальності за 97 ст. КК посадових осіб, «винних в ламанні законів про націоналізацію землі». До орендарів мали застосовувати санкції, передбачені 147 статтею ЦК [11, арк. 564].

Важливим напрямом репресивної політики в цей період була боротьба проти селян-одноосібників. Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не призвело до повної ліквідації індивідуального сектора. Особливо значним прошарок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації, як степова частина республіки. Приміром, у с. Заброди Богодухівського району Харківської області із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200 [21, с. 130]. У Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15–20 % [21, с. 176].

Протягом 1932–1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян залишався. Додамо, що за цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зроста, а навпаки зменшилася через відхідництво і голодомор. Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, оскільки одноосібники перед вступом розпродавали майно і худобу, приходячи до колективних об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Так, 521 господарство, які вступили до колгоспів району обслуговування Диканської МТС Харківської області у 1933/34 сільськогосподарському році, поповнили колгоспний фонд лише на 20 коней, 33 плуга, 5 сіялок, 1 жатку, 37 возів і 11 борон [21, с. 132]. До того ж через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробки яких не вистачало техніки і робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в

Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8 % від загальної кількості селянських дворів [21, с. 176].

У 1934 р. Кремль кардинально змінює політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувалася думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідало дійсності. Частина одноосібників після голодомору 1932–1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу і зосередившись на присадибній ділянці та промислах. Приміром, у Новопраському районі Дніпропетровської області лише у шести одноосібних господарств із 110 залишився польовий наділ [8, арк. 25]. Одночасно одноосібники, в першу чергу приміських районів, всіма правдами і неправдами збільшували присадибні ділянки, у тому числі, за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому у Магдалинівському, Кам'янському, Оріхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 3–4 гектарів [8, арк. 24]. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи додатковий прибуток, який майже не оподатковувався.

Крім того селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників зберігали право тримати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, до лікарні, для обробки присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для одноосібників було відхідництво на заробітки з сільської місцевості. У результаті, партійне керівництво непокоїло те, що «прибутки одноосібників значно перевищують загальні прибутки колгоспника, отримані, як від колгоспу, так і від неуспішної частини господарства» [8, арк. 25]. Такий стан речей дискредитував саму ідею суцільної колективізації, яка спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо у індивідуала йдуть справи, то він, зрозуміло, знущається над колгоспом» [21, с. 189].

Сигналом до початку нового наступу на одноосібника стали рішення липневої наради 1934 р. в Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій Генеральний секретар зажадав від республіканського і обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2–4 %. Іншою настановою Й. Сталіна була вказівка посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників: «у сфері податків, торгівлі і в інших сферах», щоб «дати їм зрозуміти, що їм вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах» [21, с. 190–191]. Тому 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок на одноосібні селянські господарства. Ставки подат-

ку значно збільшувалися залежно від наявності засобів виробництва і ринкових прибутків [16, с. 43].

Приводом до розгортання нової хвилі масових репресій проти одноосібників стало невиконання ними хлібозаготівельних планів під час заготівельної кампанії 1934 р. Цей рік виявився неврожайним через складні погодні умови: жахливу посуху в південних регіонах республіки. Як зазначав, перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [2, арк. 128]. У результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з га. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів.

Низький врожай 1934 р. не примусив Кремль кардинально переглянути заготівельні плани. Тому на середину вересня у більшості колгоспів Дніпропетровської області було вилучено все зерно нового врожаю, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [2, арк. 128]. На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай – конвеєрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. Станом на 10 вересня 1934 р. одноосібники Дніпропетровської області виконали план зерноспоставок лише на 21 %, Донецької – на 23 %, Одеської – на 29 % [10, арк. 132 зв.]. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р. було стихійне відхідництво. Так, з Каменівської, Мусієвської, Корніївської сільрад Білозерського району у серпні 1934 р. вихали майже всі власники індивідуальних господарств [11, арк. 506].

Партійне і радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб – «куркульським саботажем», – звинувативши у втраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У і РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї – репресій. Так, постанова Раднаркому УСРР визначила такі методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятикратної ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездатчиків мали також притягувати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб в ямах, а найбільш злісних – депортувати за межі області. Черговий раз встановлювалася прискорена процедура розгляду су-

дових справ із хлібозаготівель: не більше 5 днів з моменту передання справи до суду [10, арк. 132 зв.].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції. Звертає на себе увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше одноосібники визнавалися злісними нездатчиками лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба у цьому відпала. Одноосібників, які не виконали хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за с. 58-1 КК УСРР з конфіскацією майна [10, арк. 131]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового і хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних перекручень не уникнути.

Тому 14 листопада 1934 р. Прокуратура і Наркомат фінансів СРСР «категорично заборонили» вилучати у колгоспників і колгоспів майно і худобу з метою повернення колишнім власникам – одноосібним господарствам – у разі перегляду рішень щодо його конфіскації. Селяни могли розраховувати лише на відшкодування його вартості у грошовій формі за рахунок того бюджету, до якого були перераховані кошти після його реалізації [10, арк. 114]. Враховуючи, що після конфіскації майно нерідко зникало у невідомому напрямі, шансів на відновлення справедливості у селян було небагато. Тих посадових осіб, які б наслідилися повернути одноосібникам незаконно відібране майно, мали притягати до кримінальної відповідальності за 97 та 99 ст. КК УСРР [10, арк. 105].

Разом з тим із документів прокуратури стає зрозумілою неефективність застосування репресій у вигляді штрафування одноосібників. Згідно з 110 ст. Адміністративного кодексу заборонялося вилучати у селян на погашення штрафів корову, коня і будинок, а іншого майна у них, як правило, не було. Тому районні і обласні прокурори вимагали від Наркомату юстиції і Генпрокуратури змінити процедуру штрафування, зазначаючи, що, якщо стягнення не буде здійснюватися з усього майна, то репресія буде носити «паперовий характер» [11, арк. 509–509 зв.]. Додамо, що у руслі реалізації постанов від 14 вересня міських прокурорів та нарсуддів зобов'язали організувати у сільрадах, де саботаж хлібоздачі одноосібниками був «особливо злісним», показові судові процеси «з широким висвітленням у пресі» [10, арк. 129].

У цілому, можна дійти висновку, що, незважаючи на задекларовану Кремлем у 1933 р. відмову від «гострих форм репресій» і перехід до «масової політичної і організаційної роботи» [12, арк. 72], ситуація

в українському селі в постголодоморний період кардинально не змінилася. Для влади репресії продовжували залишатися найефективнішим засобом впливу на колгоспне селянство, забезпечуючи виконання основних господарсько-політичних кампаній.

Бібліографічні посилання

1. **Васильєв В.** Ціна голодного хліба: Політика керівництва СРСР і УСРР у 1932–1933 рр. / В. Васильєв // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001. – С. 12–80.
2. ДАДО. – Ф. 19, оп.1, спр. 1467.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп.1, спр. 1469.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1471.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1477.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1478.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1483.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1489.
9. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 35.
10. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 76.
11. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 129.
12. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 134.
13. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр.172.
14. ДАДО. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 175.
15. ДАДО. – Ф. 2262, оп. 1 дод., спр. 1.
16. **Зеленин И. Е.** Коллективизация и единоличник (1933-й – первая половина 1935 г.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 35–55.
17. **Ивницкий Н. А.** Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Н. А. Ивницкий. – М. : РАН. Ин-т рос. истории, Ун-т г. Торонто, 2000. – 350 с.
18. **Кульчицький С. В.** Ціна великого перелому / С. В. Кульчицький. – К. : Україна, 1991. – 431 с.
19. **Марочко В. І.** Соціально-правовий статус колгоспного селянства / В. І. Марочко // Історія українського селянства. Нариси : у 2 т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 199–211.
20. **Мошков Ю. А.** Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов / Ю. А. Мошков // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : Рос. полит. энцикл., 2002. – Т. 4. – С. 7–38.
21. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : Документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : Рос. полит. энцикл., 2002. – Т. 4. – 1056 с.
22. **Уиткрофт С. Г.** Кризис в сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) / С. Г. Уиткрофт, Р. У. Дэвис // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 95–109.
23. **Шаповал Ю. Г.** Голодомор і репресії в Україні / Ю. Г. Шаповал // Кристика. – 2008. – №12. – С. 8–10.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЇ РЕСУРСІВ ЗА ЧАСІВ М. ХРУЩОВА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇЇ ВТІЛЕННЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Розглянуто маловідому політикогосподарську кампанію, здійснювану за часів М. Хрущова в сільському господарстві з метою оптимізації керівних і технологічних ланок матеріальної сфери та підвищення його ефективності, подано результати її реалізації у республіці.

Ключові слова: українське село, сільське господарство, аграрна політика, виробнича структура.

Рассматривается малоизвестная политикохозяйственная кампания, проводимая в период руководства страной Н. Хрущевым в сельском хозяйстве с целью оптимизации руководящих и технологических звеньев материальной сферы и повышения его эффективности, показаны результаты ее реализации в республике.

Ключевые слова: украинское село, сельское хозяйство, аграрная политика, производственная структура.

It is examined the unknown case that was happened in M. Khrushchov's time in agricultural structure with the aim of optimization of leading material and technological spheres of material sphere and the improvement of its efficiency.

Key words: Ukrainian village, agriculture, agrarian policy, industry structure, Ukrainian village, social structure.

Аграрна політика держави за часів М. Хрущова є предметом досить прискіпливої уваги вітчизняних істориків. Так, І. М. Лубко проаналізувала трансформації в сільськогосподарській галузі досліджуваного періоду та їхній вплив на українське село в її соціальній складовій [3]. Л. В. Ковпак розглядала участь республіки у реалізації політики держави по освоєнню цілинних земель [2]. В. В. Марчук досліджував підсобні господарства та їхню роль у соціально-економічному житті населення республіки [4]. В. І. Рибак і І. М. Романюк присвятили свої праці соціально-побутовому і культурному стану села [7–10]. О. Ф. Нікілев розглядав трансформації у соціальній та виробничій структурі села та фактори, що визначали результати цього процесу [6]. Проте, попри наявний інтерес науковців до цієї проблематики, свого дослідження потребує ще значний спектр проблем. Зокрема й

така, як соціальні наслідки впроваджуваних у сільському господарстві реформ. Дана публікація має за мету, до певної міри, заповнити існуючу прогалину у наукових дослідженнях.

Формат статті не дозволяє зупинитися на проблемі достатньо розлого, то ж розглянемо лише політику економії матеріальних і трудових ресурсів, яка була ініційована за часів М. Хрущова і яку поширили на сільськогосподарську галузь. У середині 1950-х рр. в країні почала активно здійснюватися політика по економії трудових, матеріальних та фінансових ресурсів. Ініційована партійно-державним керівництвом країни, вона була започаткована у промисловості, будівництві, транспорті, зв'язку з метою здешевлення адміністративно-управлінського апарату шляхом ліквідації частини посад та більш ефективного використанню потенціалу скорочуваних у матеріальній сфері народного господарства. А на рубежі 1950–1960 рр. – поширена на сільське господарство. Проте, якщо для міста такий захід був актуальним, то для села, його матеріального виробництва – недоречним. Адже там лише з середини 1950-х рр., відповідно до курсу держави по інтелектуалізації матеріальної сфери аграрного виробництва, почалося формування керівних і технологічних ланок і цілеспрямоване забезпечення їх працівниками, які саме на основі наукових знань могли здійснювати управління трудовими колективами і технологічними процесами у господарствах. На кінець 1950-х – середину 1960-х рр. цей процес був ще далеким від свого завершення. Тому ступінь забезпечення господарств спеціалістами з вищою і середньою спеціальною освітою був значно нижчим від наявності посад, що потребували працівників із відповідним рівнем знань.

В умовах дефіциту фахівців у матеріальній сфері аграрної галузі почало відбуватися скорочування їх кількості, що виглядало певним нонсенсом. Проте обласні партійні і господарські органи, в руслі вимог кампанії зобов'язували колективні і радянські господарства «вдосконалювати» їхні керівні і технологічні ланки шляхом скорочення працюючих у них спеціалістів і таким чином економити на їх утриманні. Господарства, намагаючися не вступати у конфлікти зі своїми керівними структурами, йшли, навіть на шкоду собі, на ліквідацію необхідних для їхнього виробництва посад спеціалістів. Рапорти про це супроводжувалися звітами про відповідну при цьому економію коштів, яка в масштабах району, області, а тим більше республіки виглядала досить оптимістично. Наприклад, у 1963 р. Криничанське районне виробниче управління сільського господарства, що у Дніпропетровській області, звітувало про скорочення 221 одиниць управлінського апарату господарств, яке, за їхніми підрахунками, дало річну економію коштів у 120 тис. крб. [1, арк. 1]. У Київській

області лише у першому кварталі того ж року скорочення у колгоспах 3770 осіб дало, на думку обласного управління, економії заробітної платні 1943 тис. крб. [13, арк. 50]. А у 1962 р., скоротивши протягом лише двох місяців (вересня і жовтня) по всій республіці в господарствах 36892 особи, сільськогосподарська галузь, як вважалося, зекономила на їхній заробітній платні 8 млн 130 тис. крб. [13, арк. 39].

Проте така економія виглядала скоріше віртуальною, аніж реальною. Оскільки за Кодексом законів про працю скорочуваних треба було влаштувати у господарствах все одно і виплачувати їм заробітну платню на інших посадах. У той самий час, зменшення фахівців у керівних і технологічних ланках позначилося на якості виробничих процесів і зрештою на кінцевих результатах економічної діяльності господарств. Таким чином відбувалося нівелювання ймовірного позитиву. До того ж кількість, за яким фахом у господарствах могли бути використані скорочені працівники, була обмеженою. Тому далеко не кожен агроном, зоотехнік, економіст, технік-механік, скорочуваний з посади заступника голови колгоспу, бригадира, завідуючого фермою, заступника чи помічника бригадира комплексної бригади за профілем діяльності (рослинництво, тваринництво, механізація) або галузевого спеціаліста з метою направлення «у виробництво», міг отримати за фахом хоч і нижчу, менш престижну та менш оплачувану роботу. Тому часто їх ставили працювати не за профілем отриманої спеціальності, а то й взагалі рядовими колгоспниками. Тож мала місце ситуація, коли у господарствах обліковцями, ланковими, бібліотекарями бригадних і колгоспних книгозбірень, завідуючими клубами, сезонними колгоспними яслами працювали випускники вищих або середніх сільськогосподарських навчальних закладів. У разі ж, якщо у господарствах не було можливості забезпечити навіть такою роботою, скорочувані мусили шукати можливостей працевлаштуватися або у сільськогосподарських структурах районного рівня, залишаючись, таким чином, у сільській місцевості, або полишити село і шукати щастя в місті.

По суті механічне поширення політики економії на аграрне виробництво без урахування його специфіки і стану забезпеченості керівних і технологічних ланок працівників відповідного фахового рівня, також сприяло відтоку звідти спеціалістів. Позбування їх під тиском партійних і господарських органів на догоду виконання чергової кампанії в умовах недостатнього рівня інтелектуального забезпечення матеріальної сфери галузі лягало значним додатковим тягарем на результати господарсько-фінансової діяльності господарств. Наприклад, у Житомирській області за 10 місяців 1963 р. було скорочено 4655 працівників «адміністративного персоналу» колгоспів і радгос-

пів і 73 % їх становили заступники голів колгоспів, завідувачі фермами, бригадири, заступники бригадирів комплексних бригад, бухгалтери, інші працівники технологічної ланки [13, арк. 86].

Ситуацію ускладнювало те, що основну масу скорочуваних становили молоді за віком люди. Тобто у більшості не обтяжені ні сім'єю, ні родинними зв'язками з мешканцями господарств фахівці. Тому доволі легко, без жалю і перспектив на повернення їх полишали. Така ситуація пояснювалася своєрідністю трактування керівництвом сільськогосподарських підприємств Кодексу законів про працю. Рішення про звільнення приймалося не на основі всього комплексу статей, що стосувалися проблеми, а лише частини з них. Враховувався лише стаж роботи у господарстві та корисність працівника для виробництва з точки зору керівництва. Поза увагою залишалися такі важливі положення КЗПП, як рівень освіти, відповідність посаді, фах тощо. При такому підході у розряді скорочуваних у першу чергу опинялися новоприбулі спеціалісти, які перебували на своїх посадах короткий термін. Залишалися ж практики, що знаходилися у господарствах не один рік. Була і ще одна особливість такого скорочення. Воно здійснювалося відповідно до селянської психології, яка у таких ситуаціях віддавала перевагу «своїм». Це ж були ті, хто народився, виріс і довгий час працював у господарстві, або ті, хто мав родинні чи дружні зв'язки з керівниками господарств або районних партійних, радянських, сільськогосподарських органів.

Послідовне і буквальне слідування господарств указівкам і вимогам партійних органів щодо «оптимізації» своїх управлінських і керівних ланок супроводжувалося нерідко повним «вимиванням» з їхньої виробничо-професійної структури цілих категорій спеціалістів і погіршення їх як кадрового потенціалу, так і, що найголовніше, якості роботи певних галузей та господарства у цілому. Наприклад, у 1961 р. у Полтавській області у відділеннях радгоспів та комплексних бригад колгоспів зовсім не лишилося механіків і агрономів. Слідуючи висновкам обласного управління сільського господарства про те, що основна маса керівників цих виробничих підрозділів є спеціалістами сільського господарства і тому наявність у них ще й працівників технологічних ланок є дублюванням функцій фахівців, господарства змушені були скоротити штатні посади агрономів і техніків-механіків. Тим самим була помітно ослаблена робота цих служб. Це швидко відчуло виробництво. У результаті упродовж наступного року довелося у спішному порядку відновлювати ліквідовану технологічну ланку і відповідну категорію працівників [12, арк. 86].

Ставлячи сільськогосподарські підприємства перед необхідністю обов'язкової економії фонду заробітної платні за рахунок скорочення

працюючих у сфері керівництва трудовими колективами та управління технологічними процесами отримання продукції: держава, по суті, змушувала їх обмежувати свій інтелектуальний потенціал, позбуваючись зайнятих у цій важливій сфері. Тим самим сприяла відтоку їх із села. Адже те об'єктивно не мало можливостей для повноцінного працевлаштування всіх, хто звільнявся.

Спеціалісти, полишаючи його, направлялися у ті сфери, де мали можливість реалізувати життєві плани свої і своїх сімей. При цьому, частина їх, не бажаючи полишати звичне для себе сільське середовище, осідала в межах свого району: у селищах міського типу, райцентрах, – влаштовуючись на роботу у функціонуючі там державні підприємства та організації як аграрного, так і неаграрного профілю. Проте ті, хто виїжджав до міста, назавжди поривали з селом. Вони працювали на тих роботах, які їм пропонувало місто і у абсолютній більшості уже не за фахом.

Результатом такого відтоку було те, що на початок 1965 р. із загальної кількості 236 тис. спеціалістів аграрного профілю безпосередньо у сільському господарстві республіки було використано лише 129 тис. [14, арк. 77]. Інші ж працювали поза його матеріальною сферою. 34 тис. осіб – у районних, обласних і республіканському апаратах управління, обслуговуючих організаціях, наукових установах та навчальних закладах [14, арк. 77]. А 73 тис. осіб, або 31 % взагалі використовувалися у галузях народного господарства, ніяк не пов'язаних з аграрним виробництвом: на підприємствах важкої промисловості, транспорті, зв'язку, в будівельних організаціях, на підприємствах громадського харчування і торгівлі, охорони здоров'я, в житлово-комунальному господарстві і побутовому обслуговуванні, у загальноосвітніх школах і навчальних закладах несільськогосподарського профілю [11, арк. 1]. При цьому вони виконували роботу, що не мала нічого спільного з їхнім фахом. Наприклад, агрономи працювали секретарками, завідувачими костюмерними у палацах культури, зоотехніки – тренерами у спортивних секціях, комірниками на будівництві. Інженери, техніки-механіки займалися організацією збирання і складування металобрухту на підприємствах Вторчермету. Багато хто з тих, хто переїжджав до міста не лише декваліфікувався, а й декласувався, втрачав свій соціальний статус спеціаліста, працівника, що займається переважно роботою розумового характеру. Наприклад, за даними ЦСУ України на початок 1965 р. на робочих точках лише промислових підприємств республіки працювало 379 осіб з дипломами спеціаліста сільського господарства [14, арк. 77].

Таким чином, запровадження у сільському господарстві політики економії трудових ресурсів не дало результатів, на які були сподіван-

ня у партійно-державного керівництва країни. Послідовне і буквально її втілення з метою «оптимізації» управлінських, керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва мало протилежний результат. Результатом його стало скорочення загальної кількості працівників інтелектуального виду праці у сфері матеріального виробництва сільськогосподарської галузі, супроводжувалося погіршенням виробничо-професійної структури господарств, їх кадрового потенціалу, що позначалося на якості роботи виробничих підрозділів і служб, ефективності аграрної галузі в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 4965, оп. 1, спр. 22, арк. 1.
2. **Ковпак Л. В.** Участь України в реалізації проекту освоєння цілинних земель / Л. В. Ковпак // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. Спеціальний. – С. 322–324.
3. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002. – 22 с.
4. **Марчук В. С.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Марчук. – Запоріжжя, 2007. – 22 с.
5. **Марчук В. С.** Особисті підсобні господарства в системі соціально-економічних відносин України (теоретичний аспект) / В. В. Марчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 190–195.
6. **Нікілев О. Ф.** Виробнича інтелігенція українського села: Формування соціальної верстви (Середина 40-х – середина 60-х рр.) / О. Ф. Нікілев. – Д. : Вид-во ДНУ, 2004. – 208 с.
7. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст.) / В. І. Рибак. – К. : Рідний край, 1997. – 163 с.
8. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.; П. : Абетка, 2000. – 223 с.
9. **Романюк І. М.** Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця : Вега, 2005. – 225 с.
10. **Романюк І. М.** Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76–79.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 27, оп. 22, спр. 314, арк. 1.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 924, арк. 86.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2201, арк. 50.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2968, арк. 77.

Надійшла до редколегії 16.11.2010

В. В. Білополий, С. Г. Руденко

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Окреслено коло проблем у розвитку України за роки незалежності: політичного, економічного, соціального та культурного характеру. Відображено пріоритети в контексті сучасних викликів, які обере Україна. Чи йтиме вона шляхом демократизації, розбудови громадянського суспільства, поглиблення євроінтеграції, чи надалі залишиться на узбіччі світової історії.

Ключові слова: глобалізація, держава, національна держава, громадянське суспільство, самоідентифікація.

Освещен круг проблем в развитии Украины за годы независимости: политического, экономического, социального и культурного характера. Отражены приоритеты в контексте современных вызовов, которые выберет Украина. Будет ли она идти путем демократизации, формирования гражданского общества, углубления евроинтеграции, или останется на обочине мировой истории.

Ключевые слова: глобализация, государство, национальное государство, гражданское общество, самоидентификация.

In the article there is investigated a number of political, economical, social and cultural problems in Ukraine's development during the years of its independence. There are reflected some priorities in the context of modern challenges which Ukraine is going to choose. The problem is whether it will step onto the way of democratization, forming civil society and deepening euro integration or it will stay out of the world historical development.

Key words: globalization, state, state national, civil society, self-identification.

На рубежі ХХ і ХХІ ст. почала інтенсивно розвиватися інноваційна складова економіки. І як результат, перше місце у ХХІ ст. посіла постіндустріальна соціально-економічна система, заснована на знаннях. Світ став нагадувати глобальну триярусну структуру, рівні якої складають держави постіндустріальні, індустріальні та доіндустріальні. Країни першого типу сконцентрували свої зусилля на створенні, застосуванні та поширенні знань, менеджменту, програмного забезпечення, освіти, масової культури, медичних, фінансових та інформаційних послуг.

Глобалізаційні виклики так різко загострили конкуренцію між державами, що ризик виявитися на периферії прогресу, зісковзнути

на саме дно світового порядку надзвичайно зріс. Про це свідчать і результати наукового дослідження, яке було проведено у 2009 р. у Франції. Об'єктом аналізу стали 133 держави за винятком Великої двадцятки (G-20). Результати показали, що із вибраних 133-х лише 20 країн змогли за останні 50 років скоротити своє відставання від G-20. Решта 113 не змогли просунутися. Більше того, 43 країни із них, тобто мало не половина, мають виключно формальну державну атрибутику, потрапивши в цілковиту залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Аналізуючи ці дані, український вчений Валерій Геєць робить висновок, що Україна перебуває нині серед цих 113-ти, що відстають і опинилися перед більш ніж очевидною загрозою потрапити до кола 43-х квазісуверенних держав [1]. І ця загроза посилилася після підписання весною 2010 р. харківських угод із Російською Федерацією.

Світові процеси кинули виклик самоідентифікації ще донедавна відокремленому від світу «залізною завісою» сегменту пострадянського простору під назвою «Держава Україна». Після проголошення незалежності і почавши розбудову сучасної держави, ми зустрілися з новою ситуацією у світі, коли уявлення про «національний» продукт, «національну» фірму та «національну» індустрію проголошуються фікцією вчорашнього дня. Варто зазначити, що частина українського політикуму, принаймні його національно-демократична складова, зазнає справжнього шоку від звичних для XIX–XX ст. прикладів національного розвитку, що й викликає час від часу справжні політичні потрясіння. Ми мусимо усвідомити, що в процесі розбудови національної держави необхідно визнати об'єктивність процесу глобалізації та прийняти нову ментальність: «мислити глобально, діяти локально».

Слід зауважити, що за роки незалежності зросла недовіра громадян України до своїх державних інститутів, які не спромоглися вивести з «тіньового» обігу хоча б 40 % ВВП (близько 400 млрд грн), а останнім часом – повернути на банківські рахунки заощадження громадян (від 30 до 60 млрд дол), яких сьогодні так потребує економіка. Серед 40 держав Європи за рівнем добробуту Україна – на передостанньому місці. На останньому – Молдова. Так, середній розмір статку українця – 2,7 тис. доларів, це лише на 200 доларів більше, ніж у молдаванина – найбіднішого з європейців. Такі результати рейтингу «Світовий достаток – 2010», складений експертами відомого швейцарського банку «Кредіт Свісс» [7, с. 2].

Крім цього є й не менш важливі суспільно-політичні наслідки такого ганебного стану справ: людям стає все важче ідентифікувати себе з державними інститутами України, яким вони не довіряють. І в результаті значна частина населення віддаляється від самої ідеї національної держави, її історичного минулого, української культури та

державної мови, якщо вже дійшло до того, що ця «держава дбала не про нас».

Варто зазначити, що питання національної ідентичності, національних інтересів України, подальшого буття українського народу як суб'єкта історії стає визначальним показником тесту на зрілість українського правлячого класу, а також орієнтиром значимості першорядних завдань, які мають бути висунені на порядок денний найближчим часом. Усі успішні держави є проектами. Франція – проект, Німеччина – проект, так само Велика Британія. Значною мірою успішності цих проектів посприяли інтелектуальні еліти.

А що в Україні? Немає у нас дійсної і дієвої державницької еліти, ні інтелектуальної, ні політичної. У роки незалежності недостатня увага приділялася державному будівництву, і реально здійсненого проекту розбудови Української держави так і не відбулося. Сьогодні, фактично, залишаються відкритими питання про державний устрій, про модель розвитку суспільства, місце України у світі. У країні навіть не відбулася повноцінна дискусія на ці теми. Слід зауважити, що авторство проекту розвитку держави, який реалізується в Україні, до цього часу належить вузькому колу осіб. На початку 1990-х рр. чи в 2010 р. вони опинилися у найбільш вигідних умовах і захопили ініціативу у свої руки.

Частково це була стара номенклатура, яка пристосувалася до нових умов, а частково – це ті люди, яким було вигідно робити кар'єру в умовах державної нестабільності. Їх усіх об'єднувало другорядне відношення до права і зацікавленість у реальному впливі та можливостях. Необхідно звернути увагу на те, що такі масові рухи, наприклад, помаранчева революція, створювали тло і показували, наскільки у нас в Україні спотворена ситуація, наскільки далекий шлях від реального європейського устрою. Виходячи з цього, перебудувати нашу державу за короткий час досить важко.

До 2010 р. Україна перебувала у стані перманентної кризи. На наш погляд, криза в рамках природних процесів є нормальним явищем, вона дозволяє вийти на нову якість. Особливість нашої держави полягає в тому, що вона з моменту своєї незалежності ніколи не знала некризового стану. Усі ці 18 років ми переживали різні види криз: економічну, кризу еліт, політичну, духовну. Декларувалось одне, а реально будувалось інше. Те, що ми побудували, задовольняє лише досить вузьке коло людей. Отже, більшість громадян не можуть реалізувати свої права. Держава є, але це лише оболонка, яка задає форму існування, не дозволяючи наповнити її змістом.

Варто звернути увагу і на те, що в Україні не працює механізм оновлення влади і політичної відповідальності, тож ми не можемо забезпечити прихід ефективних менеджерів та власників, тобто соці-

альні механізми в державі гальмуються і не дають можливості взагалі щось реформувати. Сьогодні говорять про те, що реформи до 2010 р. не відбулися. Так, не відбулися, тому що ніколи не починав діяти сам механізм реформування. І як результат – низька ефективність усіх процесів і явищ. Можливо, щось зміниться в цьому плані з приходом до влади Партії регіонів.

Здавалося б, що ми доволі динамічне суспільство, але при цьому його ефективність залишається надзвичайно низькою. Наявний у нас плюралізм думок не створює достатнього вибору управління. Через практичну відсутність середнього класу і реальної цивілізованої еліти сформувався і розвивається клас політичний. Це політико-бюрократична й інтелектуальна обслуга фінансово-промислових кланів, які утворили правлячу верхівку. Політичний клас в українському форматі не є носієм стратегії розвитку країни. Тому увесь європейський досвід залишається в Україні незадіяним.

Якщо можна було б зобразити графічно шлях світової історії, то лінія України на цьому графіку поводи́ла б себе не так як треба: вона то поверталася б назад, то закручувалася б у спіраль, то кидалася б у різні боки, зупинялася б на місці, перетворювалася на крапку, і тільки іноді йшла б уперед. Держава бездарно втрачала історичний час, відведений їй історією, щоб рухатися вперед. Для того, щоб зрозуміти складові частини цього лиха, потрібно вже сьогодні мати системну картину перспектив, ресурсів, ризиків та загроз. А у нас її немає. Є певні надії на нову владу.

У діях нинішньої влади відчувається ревізійністський реванш регіоналів проти неанависних їм помаранчевих. Якщо говорити про нового президента, то це його бачення життя, і воно має під собою підстави. Напередодні попередніх президентських виборів у Києві відбулася конференція, присвячена майбутньому України, на яку приїхало багато науковців з усього світу. В. Янукович, будучи прем'єр-міністром, виступив на цій конференції. На початку свого виступу він сказав: «Пан Наполеон вважав, що найголовніше для політика – сила, і ми будемо діяти з позиції сили». Слушно навести давній афоризм «Владу беруть силою, а утримують – мудрістю». Безперечно, В. Янукович сильна людина, і це його кредо: утвердити себе силовими діями, чого до речі абсолютно бракувало минулому президентові. Там була благодущність і бездієвість, тоді як демократія вимагає щоденної роботи.

З чого почав В. Ф. Янукович? З утвердження своєї влади. І В. Ющенко міг скасувати ті самі зміни до Конституції, у нього тоді влади було достатньо. Певна річ, В. Янукович здійснює це брутально, зміни до Конституції, які між іншим, підтримували у 2004 р. В. Янукович і його команда, блокували будь-які дії наступного президента.

Тому В. Янукович пішов такими різкими кроками, порушуючи норми конституційного права. Варто зауважити, що в цьому винна попередня влада, яка, отримавши від народу карт-бланш, через чвари й особисту слабкість минулого президента не зуміла закріпити на всіх щаблях державного устрою непохитність демократичних засад. Проте є ще і інші об'єктивні речі, оскільки нині суспільство розчароване у дуже невдалих ринкових реформах, власне у відсутності цих реформ. Ринок ніколи не був легким. Не будемо ідеалізувати капіталізм. Це жорстока система. І сьогодні в Україні лишилася велика кількість людей, особливо на Донбасі, у яких є ностальгія за радянськими часами, бо їм тоді легше жилося. Перемога В. Януковича – це не тільки бездіяльність попередньої влади, а ще й об'єктивні обставини, які зміняться тільки зі зміною поколінь, коли відійдуть ті, які жили при радянській владі. Це жорстоко, але так воно є.

Німецький професор Роланд Піч, працюючи в Києво-Могилянській академії, помітив певну закономірність, що українці рухаються вперед не так, як західні європейці. Там послідовно йдуть до якоїсь мети. В українців певний час відбувається нагромадження сил, енергії – і раптом вибух. Отже, є періоди зосередження цих сил, які ніби приспані, підспудні, але насправді накопичуються. Це у нас склалося історично. Хто міг наприкінці 1980-х уявити, передбачити, що в Україні, де, здавалося б, знищено все, всі дисиденти пересажені, раптом з'явиться Народний Рух, який стане такою потужною силою, що фактично зруйнує радянський устрій. Далі все заспокоїлося. У Русі почали боротися за владу. Рухів відклонувалося чотири. І раптом з'являється Майдан, що стало шоком і предметом захоплення для всього світу. Отак ми й будемо рухатися, доки не станемо цивілізованою нацією. Поки ми просто народ, не об'єднаний національною ідеєю, частина тягнеться на схід, частина на захід, а якась взагалі хоче виїхати з цієї країни.

Результати місцевих виборів 2010 р. засвідчили, що більшість українців не сприймають Партію регіонів та її сателітів. Щоб мати перспективу в Україні, регіонали повинні кардинально змінити свою ідеологічну програму. Якщо цього не буде, то знову з'явиться критична маса, яка приведе до змін у нашій державі.

Сьогодні відбувається переоцінка ролі й місця культурної спадщини як в житті суспільства, так і в житті окремої людини. Відзначається справедливість положень, сформульованих М. О. Бердяєвим, про те, що «не в політиці і не в економіці, а в культурі здійснюються цілі суспільства» [2, с. 162]. Ця проблема в умовах України набуває особливої своєрідності. Суть її полягає в тому, що в добу індустріалізації у нашій державі так і не було сформоване громадянське суспільство, абстрактно-правові скріпи якого, за умов радянського пері-

оду, заміняли тоталітарним партійно-державним та репресивним апаратом. Отже, за умов незалежності в «доганяючому режимі» Україна сьогодні має пройти власне дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: першу – становлення громадянського суспільства; другу – завершального етапу формування національної самовідомості.

У нашій країні процес формування громадянського суспільства відбувається досить повільно й неоднозначно, тому дехто з дослідників уже готовий оголосити про провал проекту громадянської нації як територіально-політичного утворення в цілому і тому закликає до проекту розбудови нації виключно на етнічній основі. Інші зосереджують увагу на принциповій різниці між двома типами націоналізму: етнічний націоналізм, мовляв, заснований на ідеології виключення й заперечення багатоманітності, а в основу громадянського націоналізму покладено ідеологію солідарності та визнання багатоманітної єдності.

Постановка питання в контексті «або громадянська, або етнічна основа нації» є надто схоластичною й такою, що штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, далеко не одновимірна. Вона має два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їхньому прийнятті та в процесі управління через виборні місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства.

Другий аспект – етнічний: нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою й територією. За визначенням відомого англійського дослідника Ентоні Сміта, під нацією ми розуміємо «велику, пов'язану однією територією групу, що має спільну для всіх культуру й розподіл праці, а також спільний кодекс юридичних прав і обов'язків» [6, с. 257]. Світ чудово розуміє специфіку різних регіонів і країн. У деяких націях один аспект домінує над іншими: французи, швейцарці й американці – нації насамперед «громадянські», тоді як німці й східноєвропейські народи – скоріше «етнічні».

Слід зауважити, що поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які в чистому вигляді практично не зустрічаються в житті. Знаходження оптимального підходу до визначення національної ідентичності може стати ключовим для забезпечення стабільності та злагоди у суспільстві, й свого роду запорукою міцності держави не меншою мірою, ніж наявність конституції, армії й надійно захищених кордонів. Громадянин такої спільноти приймає історичну версію спільного минулого з його

драмами й досягненнями, готовий словом і ділом прискорювати здійснення спільно поставленої мети і тим самим бере на себе відповідальність перед минулими й майбутніми поколіннями. Соціокультурне ядро держави та її цивілізаційну сутність для нас складають люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу; приймають як свою власну соціонормативну культуру спільноти – її розуміння «добра» і «зла», «правди» і «кривди»; з повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Таким чином, ідеальною є ситуація двох рівнів ідентичності – громадянської та етнічної, де культура, мова й релігія більшості виступають ядром культурної сфери суспільства, навколо якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.

У ставленні до зовнішнього світу ідентичність вміщує у свій контекст оціночні судження про себе та про інших – «ми не вони». Самовизначення України у перші роки незалежності не могло відбутися в інший спосіб, ніж через позиціонування до Росії. Власне, таке самовизначення і в Росії до останнього відбувається через позиціонування до України. І це було нормальним явищем до приходу до влади регіоналів. Нова влада нав'язує суспільству фантомний цивілізаційний вибір: нас штовхають у неіснуючу радянську державу. Йде тотальний наступ на українську мову й культуру, переписуються навчальні програми й підручники, справжніх репресій зазнає історична наука. Усе це робиться у угоду Росії. Можливо, з приходом до влади нової генерації української еліти між Україною і Росією буде рівноправний діалог й порозуміння, щоб позбутися імперського комплексу й покласти край ментальності «старшого» і «молодшого» брата.

Наступною площиною, в якій відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови української незалежної держави. Мова йде про ідентичність щодо «самої себе», принаймні в контексті адекватності реформування України з одного боку, до задекларованих цілей політичного класу та соціальних очікувань широких народних мас – із іншого. Майдан 2004 р. послужив велетенським поштовхом до самоаналізу, інвентаризації наявних матеріальних та інтелектуальних ресурсів, коригування перспектив на майбутнє. Завдання реалізації ідеалів Майдану у формі нового «суспільного договору» між правлячим класом та громадянським суспільством не знято з порядку денного і сьогодні.

І ще однією площиною самоідентифікації України є осмислення Україною найближчих перспектив курсу «євроінтеграції». Тут доречно було б послатися на авторитетне судження відомого науковця-економіста, члена Римського клубу Богдана Гаврилишина: «Потрібно, щоб було більше роботи, а менше балачок про Євросоюз. Нам важливо, щоб ми були кваліфіковані згідно із копенгагенськими кри-

теріями: нам треба піднести ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали вільний ринок із ЄС. Навіть з якихось причин не ставали членами ЄС» [3, с. 1, 6]. Як зазначає міністр Великої Британії у справах Європи Девід Лідінгтон, що «ключовими сферами, а також теми, які визначають, як швидко євроінтеграційні прагнення України будуть виконані, будуть демократія, свобода слова, верховенство права та умови ведення бізнесу, зокрема подолання корупції» [5, с. 1]. Дев'ять місяців діяльності нового керівництва дають надію, що Україна, зрештою, виконає своє домашнє завдання. Голова українського зовнішньополітичного відомства Костянтин Грищенко відзначив: «Ми продовжуємо працювати над амбітною Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, яка буде будувати наші відносини на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції» [4, с. 3].

Таким чином, ми переконані у тому, що при збереженні громадянського, «територіального імперативу» держава має невідкладно перейти до цінностей збереження людського потенціалу. Лише на цьому шляху можна поєднати авторитет держави з довірою суспільства й набути того соціального капіталу, який забезпечить поєднання творчого потенціалу із середовища політичних еліт з одного боку, та соціальної енергії самодостатніх верств населення – з іншого. Українська ідентичність, полишивши сподівання на «національний міф», має насамперед орієнтуватися на соціальну взаємну відповідальність громадянського суспільства і держави, забезпечення активного діалогу між громадянським суспільством і державою з кардинальних соціальних проблем щодо форм і принципів участі у спільних соціальних проєктах, коли обидві сторони дотримуються постулатів української загальнонаціональної ідеї.

Бібліографічні посилання

1. Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа. – http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/qeecz_print.html.
2. **Бердяев Н. А.** Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – С. 162.
3. **Гаврилишин Б.** Для змін Україні потрібна критична маса / Б. Гаврилишин // День. – 2009. – № 81. – 19 трав. – С. 1, 6.
4. **Грищенко К.** Нова траєкторія зовнішньої політики / К. Грищенко // День. – 2010. – № 195. – 27 жовт. – С. 3.
5. **Лідінгтон Д.** Що далі? Україна та Європейський Союз / Д. Лідінгтон // День. – 2010. – № 185. – 13 жовт. – С. 1.
6. **Смит Е.** Национализм и истории / Е. Смит // Нации и национализм. – М.: Практика, 2002. – С. 257.
7. Переднайбідніші // Україна молода. – 2010. – № 194. – 19 жовт. – С. 2.

Надійшла до редколегії 15.10.2010

Р. В. Гула, О. М. Щурко

*Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
м. Львів*

**МАНІФЕСТ ОСВІЧЕНОГО КОНСЕРВАТИЗМУ
«ПРАВО І ПРАВДА» М. МІХАЛКОВА ЯК СПРОБА
ВІДРОДЖЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ МОНАРХІЧНОЇ
ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Проаналізовано зміст основних концептуальних положень маніфесту М. Міхалкова та його зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX ст.

Ключові слова: охоронна ідеологія, гарантійна держава, консерватизм.

Проанализировано содержание концептуальных основ манифеста Н. Михалкова и его связь с охранительной идеологией XIX–XX в.

Ключевые слова: охранительная идеология, гарантийное государство, консерватизм.

It was analyzed the main conceptional points of Mikhalkov manifest and its connection with conservative ideology of the XIX–XX century.

Key words: conservative ideology, guarantee state, conservatism.

Період першого десятиріччя XXI ст. в історії сучасної Росії характеризувався процесами стабілізації політичної системи, вироблення нової економічної стратегії, реформи військової організації. Поряд з тим у розвитку суспільно-політичної думки знайшли своє відображення новітні тенденції переходу від лібералізму 90-х років XX ст. до консерватизму початку XXI ст. Насамперед вони були пов'язані з переосмисленням історичних подій початку XX ст. та оцінкою політичних течій, зокрема консервативної складової політичного спектра історії Російської імперії.

Поняття консерватизму не має єдиного узагальненого тлумачення в парадигмі політичного та філософського знання. Окремі дослідники вважають, що консерватизм це – позиція збереження, тобто акцентують на змісті самого процесу збереження. Інакше кажучи, ідеї консерватизму можуть бути відображені у різних філософських теоріях та політичній практиці [12, с. 18].

Як правило, терміном «консерватизм» позначають певну модель та тип соціально-політичної та філософської поведінки, проявами якої є підтримка традиційних основ суспільного життя. Консер-

ватизм – політична ідеологія, зорієнтована на збереження, підтримку форм державного та суспільного життя, його моральних норм, які відображені у свідомості нації, окремих соціальних груп, виявляється через релігійно-культурний аспект, духовно-культурні та родинні цінності [13, с. 135–136]. Гносеологічною передумовою консерватизму є розкриття подвійної природи суспільно-політичного процесу, у якому поєднуються заперечення минулого й збереження та екстраполяція в майбутнє загальнолюдських цінностей [4, с. 80].

Загалом, консерватизм – це визначення ідейно-політичних, ідеологічних і культурних течій, що спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті. Характерними рисами консерватизму є: прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, «скептичне» сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного, максимально повільного розвитку.

У науково-історичній практиці сучасної Росії простежується стійка тенденція щодо переоцінки ролі та місця так званих патріотичних, консервативних політичних організацій у суспільно-політичних процесах держави. Російські історики традиційно в аналізі подій ХХ ст. багато уваги приділяють вивченню суті та природи російського консерватизму. Як приклад, варто відзначити статтю В. Репнікова «Метаморфози російського консерватизму», у якій на основі наукових досліджень К. Победоносцева, М. Каткова, Л. Тихомирова, К. Леонтьєва автор виокремив такі основні постулати консерватизму:

1. Росія в процесі історичного розвитку має обрати свій суспільно-політичний та духовно-культурний шлях. Консерватизм не відкидає можливості проведення поміркованих реформ за умови збереження базових елементів та принципів функціонування діючої політичної системи.

2. Підґрунтям усіх консервативних концепцій є релігійна константа, яка обумовлена ідеократичним світоглядом, сакралізацією влади монарха (царя) та основних атрибутів держави.

3. Ще однією ідентифікаційною рисою російського консерватизму виступає воля до збереження суспільної ієрархії.

4. Консерватори із застереженням спостерігали за бурхливим розвитком капіталізму в Росії, вимагали врахування специфіки вітчизняної економіки.

5. Важливою особливістю російського консерватизму традиційно була послідовна і гостра критика парламентаризму та соціалізму [11, с. 105–106].

Основними принципами російського консерватизму, що виступав основою монархічної ідеології, були: принцип історизму, який ві-

дображав тезу про самотність історичного розвитку Російської держави; принцип надкласовості, що базувався на ідеї народної першооснови самодержавної влади; принципу патерналізму – єднання царя з народом, батьківська турбота монарха про народ; принцип месіанства (націоналізму) – абсолютизація ролі російського народу, православ'я та самодержавної влади.

Утрата статусу наддержави Російською Федерацією викликала в суспільстві ностальгічні настрої, що були пов'язані з так званою «імперською зверхністю», це сприяло реанімації монархічних поглядів в аналізі історичного минулого Росії в окремих (особливо інтелігенція та культурна еліта) колах російського суспільства. Зокрема, звернення до пошуку варіантів вектора розвитку держави в перспективі, через аналіз минулого та запозичення окремих елементів політичної системи та принципів реалізації політичної влади призвели до проявів популяризації відродження монархії в Росії. Упродовж останнього десятиліття сформувалась стійка тенденція до реабілітації самодержавного ладу, окремі суспільно-політичні організації виступають з ініціативою відновлення інституту російської аристократії та дворянства. Проводять активну діяльність по пропаганді відновлення монархії в Росії такі організації і партії: «Всеросійський Монархічний центр», «Всеросійський Монархічний суспільний Рух», «Пам'ять», «Союз Російського Народу». Із 1997 р. є Курська політична організація «Монархічний центр», яка сформувала Оргкомітет із створення монархічної партії в Росії у 2010 р. та запропонувала програмний документ, у якому обстоює ідею відновлення монархії як найоптимальнішої форми правління у сучасних суспільно-політичних та економічних умовах. Окрім того, громадська думка сучасної Росії відображає таку ситуацію: у вересні 2006 р. Всеросійський центр вивчення суспільної думки (ВЦИОМ) провів опитування на цю тему, результати якого також свідчать про те, що монархія як форма правління є актуальною для соціуму [14]. Більше 10 % респондентів висловилися за відновлення монархії, 9 % вважають монархію оптимальною формою правління для сучасної Росії. У 2009 р. провідний американський центр вивчення громадянської позиції Pew Research Center також провів соціологічні дослідження, в резюме яких зазначено, що близько 47 % опитаних росіян погоджуються з тезою, що «для Росії природно бути імперією» [15]. Також прагнення до реанімації монархії як вияв потреби в авторитарному чи навіть деспотичному правлінні можна прослідкувати частково на прикладі кампаній по реабілітації в Росії постаті Й. Сталіна. Думки про самодержавний шлях розвитку Росії висловлюють представники істеблішменту та російської інтелігенції, зокрема І. Глазунов та М. Міхалков.

Маніфест Освіченого Консерватизму «Право и Правда» М. Міхалкова – спроба переосмислення процесів розвитку основ монархічної ідеології та її принципів в умовах сучасної Росії, яка зумовлена потребою модернізації політичної системи держави [9; 10, с. 5]. Характерно, що у самому Маніфесті наголошено на відсутності зв'язку з «реакційністю» та «політикою попередження революцій» («охоронительством» [9], але аналіз цього, безумовно цікавого, документа дозволяє нам зробити суперечливі висновки. На нашу думку, існує певна методологічна неопрацьованість і неузгодженість (дисонанс) понять, якими оперує автор, і з точки зору фундаментальної, і прикладної науки, зокрема, – філософії та політології.

Структурно маніфест складається з 22 глав (найбільша – «Держава», найменша – «Особистість»).

Маніфест починається історичним екскурсом, у якому автор трактує поняття церковно-консервативного світовідчуття (слід звернути увагу, що світовідчуття відображають переважно емоційно-вольову складову світогляду. Доцільніше, на нашу думку, було б вжити поняття «релігійний світогляд»). «Все життя в Церкві – ось аксіома Москви, історичне коріння того світовідчуття, яке називається церковно-консервативним» [9]. Міхалков чітко визнає релігійну константу, як основний постулат охоронної монархічної ідеології та обґрунтовує його через принцип історизму твердженням: «Київ – початок «Святої Русі». Князь Володимир охрестив руських людей в православну Христову віру. «Свята Русь» розквітла у Володимирі ...подвигами великого князя Андрія Боголюбського та...стала серцем Московського царства» [9]. На думку М. Міхалкова, у цей історичний період релігія – основа душі народу. Таким чином авторське бачення та оцінки допетровського періоду історії є співзвучним до поглядів слов'янофілів ХІХ ст. Зокрема ще І. С. Аксаков, підкреслюючи основну роль Росії, особливість її історичного шляху, наголошував на тому, що «російська держава тільки до того часу є сильною та міцною, допоки вона пронизана духом російської народності, допоки залишиться вірною джерелам руської народності, до того часу вона – Свята Русь» [1, с. 17].

Другим етапом історичного розвитку Росії стало, на думку М. Міхалкова, світосприйняття державно-консервативне (що, на нашу думку, лімітує альтернативу елементів світогляду – тобто пояснення природи відчуттів здійснено лише через аналіз мисленнєвої діяльності). Автор таким чином ілюструє свою тезу: «Петровські реформи виводять цивільне та державне життя за церковну огорожу. «Велика Росія ...є Росія Імперська. Волею імператорів ...все менше в ній залишалося «Святої Русі», новою аксіомою (вже нового центру – Петер-

бургу) стала «Все життя в Державі» [9]. Що також містить лише відносний елемент новизни, адже схожу думку висловив ще два століття тому М. Карамзін: «Ми стали громадянами світу, але перестали бути громадянами Росії. Винен у цьому Петро» [8, с. 63].

Розвиток принципу історизму ми бачимо у третьому етапі шляху Росії, який у М. Міхалкова асоціюється із світорозумінням ліберально-демократичним (не зовсім логічним та обґрунтованим є підняття рівня цього напрямку до висот теоретичних основ пояснення сутності світу), що пов'язаний із функціонуванням революційно-демократичного руху.

Останній етап у маніфесті присвячений комуністичній ідеології. Як результат розвитку «імператорська Росія перетворилася в Радянський Союз – «Велику Росію» без «Святої Русі». Усе життя партії – ось аксіома радянської Росії та основа ідеології» [9]. Розвал СРСР автор трактує як геополітичну революцію, яка сформувала не лише новий світопорядок, але й значно вплинула на світобачення народу: «Ми вступили у ХХІ ст. вже не в «Святій Русі» і не у «Великій Росії», а на території Російської Федерації» [9].

Таким чином у маніфесті М. Міхалков реалізував принцип історизму, який він визначив, як «конкретний історизм – найважливіший елемент мислення та світогляду російського консерватора» [9]. Хоча наприкінці Маніфесту автор робить досить парадоксальний висновок: «псевдонаукові посилання на загальні закони історії... непереконливі. Ми служимо Богу та Батьківщині, а не ідолам Теорії та Історії» [9]. «Освічений» консерватизм?...

Слід зауважити, що мислення та світогляд взагалі базуються також і на теоретичному рівні, що містить закони, методи та категорії. В аналізі сучасного суспільного ладу Росії М. Міхалков головну загрозу бачить у «гримучій суміші... ліберальної модернізації... та засиллі місцевих начальників» [9].

Шляхом до вирішення усіх проблем, на думку М. Міхалкова є освічений консерватизм як «універсальний світогляд», який визначається як «позитивне вміння правильно осмислювати минуле та майбутнє світу речей, властивостей та відношень, а також здатність ефективно діяти в сучасному світі, не руйнуючи його» [9]. Здається, що тут більше універсальності не власне у світогляді, а передовсім майстерній «стерильності» та безвідносності визначення поняття. Законірно виникає запитання: а яке ж філософське, політичне та соціальне вчення не може бути визначене через запропоновану ультрауніверсальну дефініцію? Джерелами формування ідеології освіченого консерватизму М. Міхалков уважає:

– фундаментальні основи православ'я та традиційних для Росії релігій;

- імперські норми, принципи, механізми державного будівництва;
- принципи, норми та звичаї російського та міжнародного публічного та приватного права;
- дореволюційний досвід російської парламентської практики та партійного будівництва;
- традиційні для Росії форми земського та міського самоуправління [9].

Фактично, можна стверджувати, що для російського суспільства запропонована ідеалізована модель реформи Російської імперії за рецептами П. А. Столипіна. Виникає запитання щодо принципової новизни запропонованих автором ідеологічних засад. Принцип суворості відповідності державної політики національній ідеї відстоював у своїх публіцистичних статтях видатний історик кінця XIX ст. Д. І. Пловайський. Підкреслюючи, що «російська національність для мене на першому плані» [6, с. 351], він виводить свій ідеал державного устрою для Росії – це «поміркована монархія, на чолі з російським царем, який спирається на народне представництво, чисто російське та православне» [6, с. 352].

Аксіологія освіченого консерватизму містить вісімнадцять положень, які деталізують поняття права й правди. Не заперечуючи важливості таких фундаментальних понять, як «Бог», «правда», «право», «честь», «гідність», «стабільність», на нашу думку, не варто було так заглиблюватись у деталізацію етичних дефініцій та категорій. Безумовно, рекомендації М. Міхалкова стосовно повного підпорядкування особистості інтересам держави викличуть запитання, неприйняття чи навіть спротив. Адже у колективній пам'яті народу залишилися стереотипи, що пов'язані з тотальним підпорядкуванням державі ще з часів СРСР, форму правління та політичний режим у якому автор категорично засуджує [9]. Визначено такі базові принципи існування російського суспільства: Культура, Нація, Особистість, Держава.

Поняття культури М. Міхалков трактує через визначення традиції. «Російська культура з прадавніх часів ...творчо переробила багато етнічних традицій. Тому вона обережно, з повагою ставиться до всіх вірувань, традицій та звичаїв багатонаціонального народу» [9].

«Нація для просвічених консерваторів – духовно-матеріальна єдність громадян Росії, мовно-культурна спільнота народів, які мешкають на її території» [9]. Прогресивний та позитивний, на нашу думку, чинник – відсутність акцентуації на ролі титульної нації, а також визначення російського народу як єдності усіх націй та народностей Росії. Але, підміна поняття російського народу, як єдності великоруського, білоруського та малоруського народів (що було основою поняття

тя «народність» в «тріаді» графа С. С. Уварова) на сукупність всіх народів Російської Федерації, суттєво не вплинула на зміст трансформованої монархічної ідеології, яку пропонує М. Міхалков. Ілюстрацією цієї тези є цитата із маніфесту: «Нам притаманна особлива наднаціональна свідомість, яка визначає російське буття в системі євразійських координат. Ритм нашого розвитку та територія нашої відповідальності мають вимір континентального масштабу» [9].

Таким чином М. Міхалков підкреслює самобутній шлях розвитку Росії, творчо переосмисливши думку М. Бердяєва про те, що «самобутньою буде... нова Росія, де її відсталість буде переможена творчою активністю, культурним розвитком» [2, с. 90]. Поряд з тим, М. Міхалков своєрідно трактує ідею євразійства І. Ільїна [7, с. 89], включаючи в культурний аспект євразійства релігійну ідею месіанського масштабу. «Росія-Євразія – це не Європа, не Азія та не механічне їх об'єднання. Це самостійний культурно-історичний материк, органічна національна єдність, геополітичний та сакральний центр світу» [9]. Таке бачення автором місії Росії як центру православної цивілізації сформоване ідеями М. Я. Данилевського [5, с. 71–91].

Основою для розвитку нації за М. Міхалковим є «здоровий освічений націоналізм – націоналізм поліетнічний та полікультурний» [9]. Світоглядні погляди на російську націю Міхалкова є співзвучними до ідей о. С. Булгакова, який стверджував: «національна ідея спирається тільки на етнографічні та історичні основи, передусім на релігійно-культурне месіанство, у якому... відображається будь-яке свідоме національне почуття» [3, с. 32]. У главі «Особистість» М. Міхалков нарешті дає визначення основоположних понять Маніфесту – «Правда» і «Право». Варто зауважити, що зміст понять (свобода, рівність, братерство, правда), які визначають конкретно-ціннісний суб'єктивний зміст світобачення індивіда, виступають як категорії біхевіористських концепцій і філософії, і політології, становить значні труднощі в оформленні для фундаментальних наук. Незважаючи на таку особливість, М. Міхалков трактує правду як внутрішню свободу та визначає як Дар Божий моральну відповідальність та життя «по совісті» [9]. На нашу думку, таке визначення – своєрідна суміш філософських поглядів Августина Аврелія, Хоми Аквінського, Канта, Фіхте, Л. Толстого. Для документа такого рівня, який покликаний відродити у масовій свідомості традиційні норми, культуру та цінності, як елементи політичної теорії консерватизму, сформуувати громадську думку та громадянську позицію громадян стосовно відродження монархії у сучасній Росії, воно недостатньо методологічно оформлене та конкретно окреслене. Визначення права як «зовнішньої свободи» також чітко не визначає особливостей функціонування цієї ка-

тегорії для різних верств населення через призму основоположних засад монархії (які обстоюють захист перед законом прав окремих «вищих» верств населення, їх пріоритет та суспільно-політичне становище). М. Міхалков акцентує на обов'язковості публічної відповідальності за свої дії в межах встановлених державою норм, але не зазначає, що ці норми будуть різними для «простонароддя» і «царя»... А як будуть узгоджуватися справедливність та основні постулати консерватизму, які заперечують «принцип рівності»?

Найцікавішою, на наш погляд, є глава «Держава». Визначення поняття держава дається через поняття культури, нації та державного апарату та включає в себе служіння Вітчизні, духовну єдність народу та вольову силу регламентації дій громадян та неурядових організацій з метою нормалізації існування, розвитку та функціонування суспільства. Основною формою реалізації цього поняття за М. Міхалковим є гарантійна держава як здійснення «національного ідеалу – єдності права та правди, як основи політичної могутності, економічного розквіту Росії та зростання благополуччя населення». Її головні завдання включають у себе реалізацію ідей:

- симфонії держави та громадянського суспільства;
- союзу особистості, нації та держави;
- гармонії труда, землі та капіталу;
- рівності «прав та свобод народів» та «прав та свобод людини».

Гарантійна держава – це «новий державно-суспільний тип організації влади, ... в якому державний апарат, громадянське суспільство та громадяни діють солідарно з метою досягнення єдиних національних цілей» [9].

Варто особливо наголосити, що запропонована модель держави – це не національна чи ідеальна держава, а ретроспективна утопія, абсолютно нездійсненна концептуальна фантазія, якої людство намагається досягнути впродовж всього існування. Пропонуючи таку модель «гарантійної держави», на нашу думку, автор або свідомо орієнтується на суспільні верстви та групи, які через низький рівень загальнонаукових знань та недостатній рівень суспільно-політичної культури здатні вірити у фантастичні проекти, або у М. Міхалкова досить ілюзорне світовідчуття і світобачення.

М. Міхалков розкрив у главі «Держава» власний механізм побудови соціальної справедливості з розподілу матеріальних благ, викорінювання насильства та корупції стосовно конкретної людини, спираючися на провідну роль держави та її бюрократичного апарату. Освічений консерватизм у Маніфесті пропонує населенню демонструвати безмежну довіру до гарантійної держави та її бюрократії навіть через обмеження особистих прав та свобод, що дисонує з попередніми гла-

вами, у яких обстоюється принцип верховенства права (що в принципі знову суперечить засадам консерватизму) у «демократичній монархії з «сильною владою»?...

Слід зауважити, що принципово нових поглядів на принципи державного та духовного будівництва автор не запропонував. Складові програми М. Міхалкова базуються на постулатах російського консерватизму XIX–XX ст., який був основою для монархічної ідеології. Важко не зазначити також аналогічність основних положень твору М. Міхалкова до основних ідей Т. Гоббса, апологета та засновника теорії суспільного договору, а також до політичних поглядів Ж. Ж. Руссо. Т. Гоббс, розглядаючи державу як результат домовленості між людьми, яка унеможливує «війну проти всіх», також обстоював ідею про обмеженість та зречення від прав на користь та задля благополуччя держави, адже держава – «абсолютний суверен», який використовує релігію для «приборкання» народу з метою сліпого підкорення державі в особі монарха.

Автор Маніфесту розробив самодержавну за своєю суттю програму, яка опосередковано спрямована на згортання демократичних реформ, скасування гарантій дотримання прав та свобод у сучасній Росії. Цей документ «підминив» «тріаду Уварова» – православ'я – самодержавство – народність на «тріаду М. Міхалкова» – православ'я – імперія – народність. У Маніфесті немає чітко сформульованої стратегії оформлення духовної основи імперського об'єднання народів Росії. Адже на основі суспільної мультикультурності (існує значна кількість релігій та релігійних культів, чи взагалі антисуспільні релігійні об'єднання, «секти») православ'я не може виступати чинником, який буде об'єднувати усі народи заради ідеї побудови «гарантійної держави», а виступить дезінтегруючим елементом.

Можна аналізувати, коментувати Маніфест та розглядати його з різних позицій та на основі загальнотеоретичної та прикладної науки. У контексті сучасних світових трансформаційних тенденцій як у світовій свідомості, так і у структурі глобального світопорядку, в контексті міжнародних відносин цей документ не містить практичних принципових положень, що могли б становити концептуальне значення для Росії у сучасному світі та є відверто еkleктичний за змістом. Його універсальність, суміш націоналістичних, монархічних, теократичних та відверто авторитарних ідей та поглядів дозволяє зробити припущення про те, що він орієнтований «на усіх одразу», на здобуття широкого кола прибічників у російському суспільстві. Автор активно використовує наукові терміни та категорії, але, на нашу думку, М. Міхалков досить некоректно та вільно формулює дефініції окремих понять, тим самим дещо їх вульгаризує та спрощує.

Маніфест за своєю суттю є концентрованим відображенням особистих поглядів видатного кінорежисера сучасності на основі духовно-державного будівництва Росії, які він послідовно висловлює впродовж останніх 20-ти років. Тому слід віддати автору належне за тверді державні позиції – ідей підтримання стабільності та порядку, справедливості та честі, культури та поваги до історичного минулого. А сентенція «Створюй, не руйнуючи!», безумовно є актуальною для осмислення українським політичним істеблїшментом та інтелігенцією в процесах кристалізації національної державницької ідеї, визначення основних пріоритетів загальнодержавного та загальноцивілізаційного розвитку у сучасних геополітичних умовах.

Бібліографічні посилання

1. **Аксаков І. С.** Сочинения 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси». – Т. 1. Славянский вопрос. Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878 / И. С. Аксаков. – М. : Тип. И. Сытина, 1886–1887. – 791 с.
2. **Бердяев Н. А.** Душа России / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 210 с.
3. **Веги.** Сборник статей о русской интеллигенции. – СПб. : Б.и., 1909. – 126 с.
4. **Гаджиев К. С.** Современный консерватизм: опыт типологизации / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 79–92.
5. **Данилевский Н. Я.** Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
6. **Иловайский Д. И.** Мелкие сочинения, статьи и письма 1857–1867 годов / Д. И. Иловайский. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1888 – 426 с.
7. **Ильин И. А.** О русской идее / И. А. Ильин // Слово. – 1990. – № 8. – С. 88–91.
8. **Карамзин Н. М.** Записка о древней и новой России / Н. М. Карамзин. – СПб. : Летописец, 1914. – 133 с.
9. **Михалков Н. С.** Манифест Просвещенного Консерватизма / Н. С. Михалков // <http://www.polit.ru/kino/2010/10/26/manifest.html>
10. **Победоносцев К. П.** Московский сборник / К. Победоносцев. – Изд. 5-е, доп. – М. : Синод. тип., 1901. – 366 с.
11. **Репников В.** Метаморфозы русского консерватизма / В. Репников // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 104–107.
12. **Сокольская И. Б.** Консерватизм: идея или метод / И. Б. Сокольская // Полис. – 1998 – № 5. – С. 18–31.
13. Современный западный социологический словарь. – М. : Мысль, 1990. – 569 с.
14. <http://wciom.ru/index.php?id=268&uid=3253>
15. <http://pewresearch.org/pubs/1396/european-opinion-two-decades-after-berlin-wall-fall-communism>

Надійшла до редколегії 26.11.2010

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Проаналізовано розвиток українсько-польського діалогу у світлі євроінтеграційної перспективи України.

Ключові слова: українсько-польський діалог, європейська інтеграція, різні сфери відносин, стратегічне співробітництво, товарообіг, імпорт, експорт, сальдо.

Проанализировано развитие украинско-польского диалога в свете евроинтеграционной перспективы Украины.

Ключевые слова: украинско-польский диалог, европейская интеграция, разные сферы отношений, стратегическое сотрудничество, товарооборот, импорт, экспорт, сальдо.

Analyze development of the Ukrainian-Polish dialogue in the light of European integration's perspective of Ukraine.

Key words: Ukrainian-Polish dialogue, European integration, different fields of relations, import, export, favourable balance of trade.

У зовнішньополітичній діяльності України чи не найголовніше місце належить відносинам із країнами Центральної Європи і особливо розбудові зв'язків із Республікою Польща. В умовах інтеграції розпочався процес формування нової моделі міждержавних українсько-польських відносин. Саме політика «стратегічного партнерства» відображує основні цілі та спрямованість стратегічного курсу України у постбіполярному світі. Така політика покликана найбільш ефективно забезпечити національні інтереси, розвиток та стабільність Української держави.

Співпраці з Польщею притаманний поступальний розвиток та динамізм. Для обох держав характерні однакові геополітичні й геостратегічні цілі. Українсько-польське партнерство в політичній, економічній і гуманітарній сферах у світлі євроінтеграції сформувалося і має всі ознаки стратегічного. Ще у 1993 р. польський президент Л. Валенса підкреслив, що «без незалежної України незалежна Польща неможлива» [7, с. 156].

Проблемі українсько-польських міждержавних відносин у контексті євроінтеграції присвятили дослідження українські, польські та ін. аналітики [4, с. 237–238]. У них знайшла висвітлення низка питань

двостороннього співробітництва. Оцінка ступеня наукової дослідженості проблеми обумовлює її дальший всебічний і об'єктивний аналіз, що і є метою цієї розвідки.

Визнання Польщею – першою у світі – незалежної України де-факто і де-юре дозволило двом країнам уже 18 травня 1992 р. укласти Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво [1, с. 16]. З моменту його підписання договірно-правова база двосторонніх відносин почала стрімко розвиватися. Сьогодні вона налічує 13 міждержавних, 45 міжурядових та 35 міжвідомчих чинних двосторонніх документів. Зі вступом Польщі до ЄС здійснюється інвентаризація щодо їх відповідності європейським стандартам [2, 2009, 30 груд.]. Отже, політико-правові засади співробітництва достатні і створюють усі необхідні умови для його плідного розвитку у всіх напрямках.

У становленні й розвитку відносин незалежної України з Польщею простежуються три періоди: 1992–1993 рр.; 1993–1999 і 1999–2009 рр., котрі відповідно відображують: «відкриття» польською елітою України та обопільне вивчення потенційних можливостей співпраці; розвиток договірно-правової бази і формування стратегічного партнерства; остаточне зі вступом РП до ЄС набуття Варшавою ролі одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені, «провідника» і «адвоката» євроатлантичних і євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Є підстави вважати, що з 2010 р. розпочинається новий, четвертий, більш прагматичний, період в історії двосторонніх відносин. Нині польсько-український діалог набув динамічного, поступального характеру. Він пройшов через створення низки міждержавних інституцій, регулярні засідання комітетів, комісій і форумів, на котрих обговорювалися проблеми економіки, безпеки, культури [1, с. 16]. Значно активізувалася співпраця держав-сусідів у політичній площині. Особливо слід відзначити конструктивну роль польської сторони у врегулюванні політичної кризи в Україні та участь тодішнього Президента А. Квасневського у якості міжнародного посередника в «круглому столі» 26 листопада, 1 та 6 грудня 2004 р. Він активно підтримав демократичний вибір України, спромігшися залучити до посередницької місії під час політичної напруги представників Литви, Євросоюзу, ОБСЄ, Росії, а також віднайшов формулу повторення виборів, ведення політичного діалогу і повну відмову від застосування сили [9, с. 91]. Польські депутати рішуче підтримали Україну в Європарламенті [7, с. 155]. Посол РП в Україні М. Зюлковський справедливо визначив тоді українсько-польські відносини як «складову архітектури сучасної Європи» [3, с. 72].

З початком 2005 р., з проведенням Року України в Республіці Польща, двосторонні контакти набули ще більшої активності; розпочався новий етап зміцнення стратегічного партнерства між двома державами, характерними рисами якого стала висока інтенсивність двостороннього діалогу на найвищому рівні, активна діяльність розгалуженої мережі постійних інституційних механізмів співпраці, розвиток нових та вдосконалених її форм. Так, 2008 р. започатковано, зокрема, новий формат засідань Ради МЗС України та МЗС Польщі (зустрічі керівництва), які мають на меті підведення підсумків роботи за поточний рік та визначення пріоритетів на рік наступний [2, 2009, 30 груд.].

У складний, з точки зору українсько-польських відносин, кризовий 2009 р. важливо було, як зазначив Надзвичайний і Повноважний Посол України в Польщі О. Моцик, «не втратити позитивну динаміку і продовжити активну роботу з польськими колегами». І рік цей видався досить «урожайним»: політичні контакти між офіційним Києвом і Варшавою залишилися інтенсивними. Саме тоді відбулося шість зустрічей Президентів РП і України, три – на рівні прем'єр-міністрів. Крім того, двічі зустрічалися голови парламентів, тричі – керівники органів безпеки обох країн, відбулося вісім зустрічей на рівні міністрів закордонних справ. 16 грудня 2009 р. у Києві відбулося засідання Ради міністрів закордонних справ двох країн. До столиці України прибув потужний «десант» польського зовнішньополітичного відомства. У його складі, окрім міністра та трьох його заступників, були й десять директорів департаментів МЗС РП [2, 2009, 30 груд.].

Серед практичних здобутків співпраці – відкриття Генеральних консульств Польщі у Львові, Луцьку [2, 2008, 11 лист.], Вінниці та Почесного консульства України у Вроцлаві, імплементація Дорожньої карти українсько-польського співробітництва на 2009–2010 рр. [2, 2009, 9 вер.], започатковано «Київську ініціативу» – новий формат тристоронньої співпраці на рівні працівників органів національної безпеки України, Польщі та Білорусі тощо [2, 2009, 30 груд.].

Важливою передумовою всебічного й успішного співробітництва стало те, що дві держави пройшли досить складний шлях процвіття і зближення. Високий рівень політичного взаєморозуміння і спільна воля до примирення сприяли виробленню взаємоприйнятних політичних підходів до оцінки і вшанування трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. Завдяки політичній волі президентів і парламентів процес історичного примирення українського і польського народів (розпочатий ще у травні 1997) логічно забезпечив можливість виведення двосторонніх конфліктів за межі сучасної політики. Конкретними кроками стало відкриття 11 липня 2003 р. Президентами України і Польщі монументу примирення в Павлівці, а також 24 червня

2005 р. Меморіалу воїнів Української Галицької Армії і польських військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові та 13 травня 2006 р. українського меморіалу в селі Павлокома (Підкарпатське воєводство РП) [6].

Історичне значення мало спільне відзначення 60-х роковин акції «Вісла» 27 квітня 2007 р. за участю президентів України та Польщі. Уперше влада Польщі погодилася офіційно відзначити роковини акції «Вісла» на високому двосторонньому рівні. Уперше представникам української громади Польщі було віддано увагу і шану на найвищому державному рівні, вперше відбулося екуменічне богослужіння за участю ієрархів різних конфесій [6]. Наприкінці вересня 2010 р. під час офіційного візиту в Україну Президент Польщі і Прем'єр-міністр України відвідали Меморіал жертв тоталітаризму, вшанували пам'ять польських і українських громадян, які стали жертвами репресій, поклали вінки до меморіальної дошки, встановленої в пам'ять про польських офіцерів, розстріляних у Харкові навесні 1940 р. органами НКВС. Тоді ж було заявлено, що меморіальний комплекс жертв тоталітаризму буде споруджено і в Биківні [2, 2010, 28 вер.].

Одним з найважливіших напрямів двосторонньої співпраці є торговельно-економічне співробітництво. Польща була і залишається найбільшим торговельним партнером України серед країн ЦСЄ. За показниками Держкомстату України, за результатами 2008 р. у порівнянні з 2007 р., обсяги взаємної торгівлі товарами зросли на 45,2 % і склали 6618,5 млн. дол. США, при імпорті в Україну – 4280,3 млн дол. США та експорті в РП – 2338,2 млн дол. США. При зростанні імпорту товарів з Польщі в Україну на 46,6 %, обсяги експорту з України збільшилися на 42,8 %. Від'ємне для України сальдо склало 1942,1 млн дол. [6].

Динаміка товарообігу в період 1997–2007 рр. мала тенденцію до збільшення: імпорт в Україну зріс більш ніж у 6 разів, експорт в РП – більш ніж у 5 разів, взаємний товарообіг – більш ніж у 6 разів [5]. Що ж до структури товарообігу, то в експорті України до Польщі переважає сировинна структура, а в імпорті – готова продукція. Позитивною тенденцією є те, що поступово структура українського експорту вдосконалюється: останнім часом сировинна структура поступається товарній продукції (електротехнічні прилади, продукти рослинного походження, готові споживчі товари тощо) [2, 2009, 14 бер.]. Однак світова криза вплинула на динаміку економічних відносин і внесла свої корективи. Обсяг товарообігу за перші місяці 2009 р., як зазначив в інтерв'ю О. Моцик, скоротився до 45,8 % від рівня 2008 р., тобто до 2,71 млрд дол. Зокрема, з України в Польщу експортовано товарів на суму 250 млн дол., а імпорт в нашу державу становив 1,76 млрд дол. [2, 2009, 30 груд.].

Важливим фактором двосторонньої співпраці у цій сфері є зростання польських інвестицій в Україну. Незважаючи на кризу, інвестиційне співробітництво між країнами активно розвивалося. Так, за десять місяців 2009 р. польські інвестиції в Україну зросли на 23 % або на 150 млн дол. США. Важливо, наголосив посол України, що польські підприємці не побоюлися в період кризи вкладати свої кошти в українську економіку [2, 2009, 30 груд.]. Українські інвестиції в Польщу мають значно менші показники. За даними Держкомстату України, обсяг українських інвестицій у польську економіку склав 46,9 млн дол. США, що становило 0,8 % від загального обсягу українських інвестицій за кордоном. В Україні діє 1244 підприємства з капіталом польських інвесторів, у Польщі – 9 з українським капіталом [5].

Зроблено значні кроки у відносинах двох держав і в культурно-гуманітарній сфері. Здійснювалося відкриття історичних пам'яток, культурні обміни, фестивалі, Дні культури тощо. Так, у жовтні 2000 р. у Варшаві було відкрито сквер Тараса Шевченка, а 2001 р. встановлена бронзова скульптура молодого Тараса; 16-літнім він став свідком перших днів листопадового повстання 1830 р. [2, 2001, 20 жовт.]. Великі перспективи в культурних обмінах відкрило проведення таких заходів як Рік Польщі в Україні (2004) та Рік України в Польщі (2005), які сприяють зближенню народів та співпраці двох держав у євроструктурах, дружбі між політиками і, звісно, між простими людьми. У вересні 2004 р. у Харкові перебували депутати Сейму Республіки Польща у зв'язку з відкриттям V фестивалю польської культури в Україні. Обидві сторони відзначили зростання культурних і творчих зв'язків [2, 2004, 28 вер.]. У вересні 2009 р у Києві і Львові перебувала одна з найпопулярніших польських письменниць з українським корінням Ольга Токарчук. Вона представляла свою нову книгу «Втікачі», сюжет якої відображує сторінки життя, зокрема і її бабусі, котра пережила сумнозвісне переселення на захід Польщі – операцію «Вісла». Прагнучи «заглибитися» в історію України, письменниця зажадала побувати також в Одесі, відвідати Крим, «побачити, що таке Запорізька Січ» [2, 2009, 16 вер.]. У грудні 2009 р. в Житомирі відбулися Дні культури, присвячені 20-річчю Спілки поляків в Україні. 3-поміж низки заходів – фестиваль «Геньча Полесся» («Веселка Полісся»), який проводився уже 15-й раз. «Веселка сходить на добро, пройти під веселкою – то на вічне щастя і любов», – писав В. Грабовський, журналіст і письменник, ініціатор заснування фестивалю [2, 2009, 30 груд.].

Здійснюються проекти, що сприяють спілкуванню й зміцненню дружби простих людей, – так звана «народна дипломатія». Ще починаючи з 2003 р. з ініціативи Опольського воєводства РП започаткований проект «Польща без упереджень – навчально-практичне тур-

не для польської та української молоді», мета якого – зміцнення партнерської співпраці між Україною і Польщею та збагачення культури і побуту польського та українського народів. У відповідності до цього проекту делегація молоді Опольського воєводства РП у червні 2010 р. відвідала Прикарпаття з метою ознайомлення зі звичаями, традиціями, побутом, культурою та архітектурою цього чарівного краю [2, 2010, 18 черв.].

Інтенсивними стали контакти також і в галузі освіти і науки. В обох країнах готують фахівців відповідно з української та польської мови і літератури [8, с. 714]. Діє двостороння угода про спільне визнання дипломів про освіту всіх рівнів, вчених звань і наукових ступенів [2, 2009, 16 вер.]. Здійснюється співробітництво вищих навчальних закладів, відбувається обмін викладачами, студентами. Так, у Вінницькому медичному університеті навчаються польські студенти, а 300 студентів з Вінниччини здобувають освіту в Польщі [2, 2010, 27 серп.]. Проводяться міжнародні конференції з українсько-польської тематики. Найактивнішими організаторами таких заходів стали науковці Тернополя. Тернопіль фактично став центром політики в Україні. Лише 2003 р. молодіжним науковим товариством «Обереги» було проведено три науково-практичні семінари на тему «Україна–Польща: важкі питання» [2, 2003, 18 груд.].

У відносинах двох країн важливе місце посідає міжрегіональне співробітництво. У цьому контексті варто відзначити обмін досвідом діяльності органів місцевого самоврядування. Громадами, для прикладу, співпрацюють і дружать прикарпатці і поляки. У листопаді 2009 р офіційна делегація з Івано-Франківська взяла участь у III міжнародному польсько-німецько-українському конгресі органів місцевого самоврядування, який проходив у польському місті Карпач Любуського воєводства. Положення резолюції конгресу щодо поглиблення співпраці муніципалітетів були направлені відповідним міністерствам і відомствам нашої держави [2, 2009, 21 лист.].

Найкращим зразком співпраці на рівні народної дипломатії стало співробітництво між гмінами Польщі і територіальними громадами Вінниччини. 180 територіальних громад регіону мають угоди з такою ж кількістю польських гмінів (приблизний аналог наших сілрад) [2, 2009, 3 груд.]. Польські колеги передають вінничанам свій досвід формування й контролю бюджету, зокрема видатків із місцевих бюджетів. Такий експеримент триватиме протягом 2010 р. у трьох районах Вінниччини [2, 2009, 29 жовт.].

Ознайомленню з польським досвідом реформування місцевого самоврядування був присвячений також і семінар-майстерня, що проходив у грудні 2009 р. за участю польських, німецьких та українських експертів. Зокрема використано досвід загальнопольського проєк-

ту «Прозора Польща». В Україні здійснюється проект «Міжнародне партнерство в програмі «Прозора Україна». В його рамках крок за кроком адаптують досвід «Прозорої Польщі» до українських реалій. Ці заходи стали можливими завдяки підтримці з боку урядів Польщі і Канади та за фінансової допомоги Норвегії. Акція дозволить досягти того, щоб європейське, етичне та прозоре управління стало нормою і правилом самоврядної України [2, 2009, 12 груд.].

Результативно розвивалася взаємодія з Польщею з актуальних питань європейської інтеграції. Удосконалено роботу Постійної українсько-польської конференції з питань євроінтеграції, розгорнуто співпрацю з реалізації проекту «Східне партнерство», ефективно впроваджується проект «Підтримка секторальних реформ в Україні. 2009». Нещодавно укладено угоду про навчання громадян України в Європейському колегумі «Натолін» у Варшаві, здійснюються численні програми стажування в рамках польської допомоги на розвиток. Завдяки участі у цих програмах, у 2009 р. понад тисячу українських фахівців у різних галузях пройшли стажування в Польщі [2, 2009, 30 груд.].

Всебічні контакти з Польщею активізувалися і стали ще більш інтенсивними. Улітку 2010 р. відкрито авіаційне сполучення між Вінницею і польським містом Лодзь. Вінницький аеропорт може приймати не лише пасажирські, а й вантажні літаки, що особливо важливо для бізнесу і господарників [2, 2010, 27 серп.]. Залишається актуальною проблема візового режиму для громадян України. Вирішується питання, щоб Варшава видавала довготермінові візи на рік, два та навіть на п'ять років [2, 2009, 30 груд.]. Набула чинності і проходить імплементацію угода між Україною і Польщею про малий прикордонний рух із 30-кілометровою прикордонною смугою. У майбутньому смуга може бути розширена до 50 км. У другій половині 2011 р., коли Польща головуватиме в Євросоюзі і її вплив під час голосування багатьох питань буде дуже значним, це буде дуже важливо в контексті європейської інтеграції України, адже мова повинна йти щодо укладання угод про зону вільної торгівлі та асоціацію з ЄС [2, 2009, 30 груд.].

Таким чином, українсько-польське співробітництво у різних площинах розвивається досить успішно. Упродовж останніх років експерти називали його зразковим. Польща та Україна – найбільші торговельні партнери серед країн ЦСЄ. Їх об'єднують спільні політико-стратегічні інтереси, динамічна співпраця в економічній сфері та культурно-гуманітарні зв'язки.

Стратегічне партнерство Україна-Польща справляє позитивний вплив на ситуацію в ЦСЄ, є важливим фактором захисту національних інтересів України, гарантом національної і регіональної безпеки.

Підтвердженням цього є зростання, за послідовного сприяння Польщі, підтримки євроінтеграційних прагнень України лідерами багатьох європейських держав. Об'єктивну оцінку українсько-польським відносинам дають самі українці. Аналіз результатів загальнонаціонального опитування «Сприйняття Польщі і поляків в Україні» (грудень 2010 р.) свідчить про те, що за останні 10 років побільшало тих, хто сприймає Польщу як доброго друга. Для більшості українців Польща є символом економічного успіху і кращого життя. 82 % опитаних не відчувають небезпеки з боку Польщі. Найголовніше це те, що відносини з Польщею – пріоритет для кожного четвертого українця [2, 2010, 14 груд.]. Польський досвід входження до європейських структур для України дуже актуальний і надзвичайно важливий. Крокуючи до Польщі, ми крокуємо до Європи.

Бібліографічні посилання

1. **Байор П.** Дорогою стратегічного партнерства / П. Байор // Політика і час. – 2007. – № 6. – С. 14–16.
2. Голос України.
3. **Зюлковський М.** Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковський // Віче. – 2003. – № 6 – С. 72–73.
4. **Кондратюк Т. М.** Україна-Польща: відносини добросусідства та стратегічного партнерства у контексті євроінтеграції / Т. М. Кондратюк., Л. Ф. Кондратюк / Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 5. – 248 с.
5. Міністерство економіки України. Інвестиційне співробітництво Україна-Польща // <http://www.ukrexporth.gov.ua/analiz.inv.spivrobnictva/pol/396.html>.
6. Міністерство закордонних справ України // www.mfa.gov.ua.
7. **Митрофанова О.** Польща як стратегічний партнер України / О. Митрофанова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 153–160.
8. **Пивоваров А. С.** Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А. С. Пивоваров // Держава і право. – 2008. – № 1(39). – С. 710–716.
9. **Чекаленко Л. Д.** Зовнішня політика України / Л. Д. Чекаленко. – К. : Либідь, 2006. – 712 с.

Надійшла до редколегії 25.12.2010

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477) «1918»

Г. М. Книш

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. Ф. СОЛДАТЕНКО. УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ: ІСТОРИЧНІ ЕСЕ-ХРОНІКИ

Проаналізовано другий том «Рік 1918» історичних хронік «Україна в революційну добу» проф. В. Ф. Солдатенка.

Ключові слова: Центральна Рада, радянська влада, Гетьманат, Директорія.

Проанализирован второй том «Год 1918» исторических хроник «Україна в революційну добу» проф. В. Ф. Солдатенка.

Ключевые слова: Центральная Рада, советская власть, Гетьманат, Директория.

Analysis second volume «Year 1918» historical chronicle «Ukraine in revolution epoch» prof. V. F. Soldatenko.

Key words: Central Rada, soviet authority, Hetmanat, Directory.

Вихід у світ нової наукової праці знаного професійного вітчизняного історика В. Ф. Солдатенка слід розглядати як важливу подію в історичній науці, що значною мірою розширює наші переважно усталені погляди на події в Україні революційної доби 1917–1920 рр. Тим більше цікаво знати у досить складному історіографічному процесі думку провідного вченого, доктора історичних наук, професора, член-кореспондента Національної академії наук України, голову Українського інституту національної пам'яті, автора близько 600 публікацій з проблем соціально-політичних, національно-визвольних рухів ХХ ст. Ціла низка монографічних досліджень В. Ф. Солдатенка присвячена різним аспектам Української революції, зокрема проблемам історіографії, генезису української ідеї та досвіду створення держави у різних її формах і моделях, військових чинників у боротьбі за

політичну владу, соборництва і регіоналізму в українському державотворенні, пошуку соціальної й національної гармонії тощо.

Значний доробок автора і в науково-біографічному жанрі. Мається на увазі історичні нариси, політичні портрети активних учасників суспільно-політичного життя України революційної доби – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, Д. Дорошенка, Б. Мартоса, Є. Бош, Г. Пятакова, Х. Раковського, Г. Петровського, М. Скрипника, П. Христюка та багатьох інших. Тож публікацію рецензованої книги В. Ф. Солдатенка можна розцінити як вагомий внесок автора фундаментального видання «Україна в революційну добу» у справі дослідження суспільно-політичного життя країни на одному з надзвичайно суперечливих етапів історичного поступу. «Рік 1918» є другою книжкою цього видання, його невід'ємною складовою.

У вступній частині книги зазначається, що «рік 1918 виявився особливо «щедрим» на карколомні зміни, «плідним» на запропоновані й апробовані варіанти соціального поступу, моделі державницької організації» [с. 3]. Дійсно, 1918 р. охопив завершальні місяці існування Української Народної Республіки доби Центральної Ради, історію зародження, розвитку й загибелі гетьманської Української Держави, відродження під проводом Директорії Української Народної Республіки, створення Західно-Української Народної Республіки, встановлення майже на всіх теренах України радянської влади, триумф Української Соціалістичної Радянської Республіки й, нарешті, прояви сепаратизму та регіоналізму на Півдні України, зародження анархістської стихії, не кажучи вже про широку палітру партійного життя.

Калейдоскопічність подій цього бурхливого етапу в історії України просто вражає. Не кожен дослідник здатний всебічно проаналізувати цей надзвичайно складний історичний процес. Тому нам імпонує підхід досвідченого дослідника до об'єктивного відтворення картини суспільних зрушень, висловлений ним у вступі: «Змалювати в уяві, скільки-небудь наочно відтворити відразу, в цілісності, в синтетичній оцінці тогочасну архіскладну, надсуперечливу мозаїчну картину просто неможливо. І знову найоптимальнішим підходом видається спроба хронологічного слідування за подіями у всій їх взаємозумовленості й взаємодоповнюваності, якомога широго й об'єктивного аналізу всіх суспільних процесів» [с. 4].

Достоїнством цієї книги є те, що автор на основі широкого кола джерел та літератури різного політичного спрямування на сторінках шести розділів, які логічно вписані в структуру дослідження, глибоко й переконливо аналізує документи, виступи, публікації та спогади активних учасників суспільних рухів і лише на підставі документального аналізу робить певні висновки щодо етапів історичного розвитку.

Цікавими є представлені в книзі, за висловом автора, «історіографічні міркування-вкраплення», які відіграють важливу роль у плані історіографічного відтворення цілісної картини того, що сталося з Україною в рік стрімких змін та суспільних зрушень. У цьому сенсі органічно постає і полеміка, яку веде автор у спокійній манері відносно окремих проблем з історії Української революції з вітчизняними істориками (С. Литвин, О. Бойко). В. Ф. Солдатенко у цій полеміці аргументує свої висновки, використовуючи лише докази на підставі документальних джерел, що дозволяють повніше висвітлювати ту чи іншу проблему, а не загальні міркування.

Не обминув дослідник і найбільш гострі та заплутані сюжети вітчизняної історії революційного 1918 р. Зокрема, чіткіше постають перед читачем події, що пов'язані з трагедією під Крутами 16 січня 1918 р., коли невелика група патріотично налаштованої молоді спромоглася відстоювати Українську Народну Республіку від наступу радянських військ. Навколо цього епізоду сьогодні в історичній літературі, публіцистиці зустрічаються очевидні перебільшення. Так, в українській історіографії подія під Крутами обросла міфами і набула гіпертрофічних оцінок. Найчастіше називають загиблими 300 юнаків, з них – 250 студентів і гімназистів, хоча насправді загинуло 18 юнаків [с. 40]. Мова не йде про якість пониження героїзму цих юних захисників молодого УНР. Історіографічний аналіз та перебіг січневих подій у Києві, а саме криваве зіткнення сил Центральної Ради та більшовицьких радянських військ, розкриває автор в окремому сюжеті, уточнюючи жертви з обох сторін.

Саме проти явної фальсифікації і виступає В. Ф. Солдатенко, закликаючи дослідників до «застосування оцінок і висновків, вільних від кон'юнктурних збочень і невинуватих політичних маніпулювань, штучного виривання окремих подій із загального контексту й довільного їх препарування» [с. 46].

Ретельно досліджує автор і непростий суспільний феномен виникнення й нетривалий досвід існування Донецько-Криворізької Радянської Республіки, навколо якого й до сьогодні не вщухають суперечки. Примітно, що звертаються до цієї сторінки вітчизняної історії не лише історики, а й політики. Спроба повторити варіант регіональної республіки була здійснена під час «помаранчевої революції» у 2004 р., коли у Северодонецьку лунали думки про можливість створення Південно-Східної української республіки. Це був своєрідний «замах на єдність держави», «реанімація сепаратистських замірів» [с. 79]. Не випадково автор, використовуючи публікації професора П. Варгатюка, власні дослідження, твори більшовицьких діячів, а також архівні документи зупиняється на з'ясуванні процесу утворення, функціонування і зваженої оцінки результатів існуван-

ня Донецько-Криворізької Радянської Республіки і принципово підходить до виявлення політичних передумов і чинників оформлення самої ідеї виокремлення Донецько-Криворізької області, можливості її відриву від України. Автор вважає, що «утворення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки було теоретичною і практичною помилкою, породженою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, а й амбіційністю організаторів республіки» [с. 91].

Не залишилися поза увагою дослідника й інші суперечливі в історіографії питання, серед яких слід назвати Брестську угоду, укладену між УНР та країнами Четверного союзу у січні 1918 р., взаємовідносини між Радянською Росією і Радянською Україною та їхніми керівниками, внутрішній розлад влади періоду Директорії, ставлення Антанти до України наприкінці 1918 р. тощо.

Після знайомства з книгою В. Ф. Солдатенка складається враження, що динаміку подій буремного 1918 р., строкатість політичних партій, різноголосицю державних і політичних діячів, гостру боротьбу різноспрямованих сил за встановлення своєї влади в Україні, ставлення інших країн до державних утворень на українських землях та інші проблеми неможливо скласти у якусь певну схему, дати чітку відповідь щодо причин всього того, що відбулося у досліджуваній період. Дехто може закинути автору докір у тому, що він не дав цілісної комплексної оцінки подіям революції у 1918 р. На наш погляд, це не під силу жодному досліднику, тому що ціла низка чинників як зовнішніх, так і внутрішніх, спричинених Першою світовою війною та поваленням царської монархії в Російській імперії у 1917 р., породили розкол українського суспільства, різноманітні варіанти суспільного розвитку, різні моделі державності в Україні. Крім того, сам жанр історичних есе-хронік передбачає застосування історико-хронологічного методу викладення історичного матеріалу. В одному з інтерв'ю В. Ф. Солдатенко зазначив, що «ми повинні, умовно кажучи, «хронологічно» поглиблювати свій інтерес до досвіду минулого».

У стислому висновку наприкінці книги автор переконливо доводить, що розшматована була не лише земля України як територія, але й сам народ виявився роз'єднаним, розшматованим. «Одна його частина орієнтувалася на національно-визвольну перспективу, інша пов'язувала долю з торжеством соціальної революції, а були й ті, хто вбачали вихід у поверненні до дореволюційних порядків, у підтримці білогвардійських єдиноділимців, хоча у планах останніх взагалі не було місця Україні як феномену. А ще – внутрішні, однак далеко не другорядні, менш значимі, болючіші та криваві фронти, битви, випробування» [с. 400].

Безумовно, книга професора В. Ф. Солдатенка є глибокою за змістом, новаторською науковою працею із яскраво авторським розповідним стилем. Це дослідження наштовхує уважного читача, студента чи професора, краєзнавця чи пересічного громадянина замислитися, поміркувати та врешті-решт зрозуміти своєрідність та складність революційної доби в Україні.

Надійшла до редколегії 17.12.2010

УДК 94 (477) «1914/1918»

І. О. Кривий, О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**В. І. ГОЛОВЧЕНКО, В. Ф. СОЛДАТЕНКО.
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Проаналізовано монографію відомих українських учених із важливої й актуальної проблеми. Зроблено аналіз діяльності політичних партій та організацій на етапах державного будівництва України – доби Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Національна революція, Центральна Рада, дипломатія, автономія, Генеральний Секретаріат, Українська Держава, договір.

Проанализировано монографию известных украинских учёных по важной и актуальной проблеме. Раскрыто деятельность политических партий и организаций на этапе построения государственности – периода Центральной Рады, Гетьманата П. Скоропадского.

Ключевые слова: Национальная революция, Центральный Совет, дипломатия, автономия, Генеральный Секретариат, Украинская Держава, договор.

Reviewed by a monograph of known Ukrainian scientists with main and actual questions. Analysis of activity of the political parties and organizations was done at the beginning of Ukraine country building in the age of Central Rada, Getmanatu of P. Skoropadskiy, and in the age of the decision of Ukrainian question.

Key words: National revolution, Central Rada, diplomacy, autonomy, Generality Secretariat, Ukrainian country, the argument.

Перша світова війна прискорила визрівання національно-політичних процесів в Україні. Чужа війна втягнула українську націю у круговерть світових проблем. Розколота нація була у складі двох ім-

перій, які мали власні, протилежні геополітичні інтереси. Народ ментально тяжів до об'єднання, однак через об'єктивні і суб'єктивні чинники не міг здійснити своєї мрії. Війна сприяла пробудженню та піднесенню національного руху. Протягом часу бездержавності України накопичилося багато проблем, а відтак й суперечок щодо українського питання.

Автори рецензованої монографії обґрунтували висновок про «об'єктивний характер виникнення й аж до свого розв'язання, проблеми, яку з повним правом можна іменувати українським питанням» [1, с. 5]. На їхню думку, це питання «не було результатом ані польської, ані австрійської, ані будь-чиєї іншої «інтриги», воно не було плодом гарячкових фантазій і злих настроїв якихось руйнівних сил – сепаратистів, – не було нерозумною забаганкою монстрів-революціонерів тощо. Воно «проросло» із сутності українсько-російських стосунків і було цілковитою історичною реалією» [1, с. 10]. У сучасних умовах значне місце займає проблема витоків української державності і навіть існування окремої української нації, про що існує багато суперечок та спекуляцій.

Дослідники переконливо наводять слова Петра I (які в силу різних причин не часто цитують наші науковці). «Цей малоросійський народ і дуже розумний, і дуже хитрий: він як бджола працелюбна, дає російській державі і краший мед розумовий, і краший віск для свічі російської просвіти, але у нього є й жало. До того часу, доки росіяни будуть любити й поважати його, не зазіхаючи на свободу і мову, доти він буде волом уярмленим і світочем російського царизму: але якщо тільки зазіхнуть на його свободу й мову, то з нього виростуть драконові зуби, і російське царство залишиться в не авантажі» [1, с. 7]. Звучить дуже актуально. Дотримуючись основоположного принципу історизму, в монографії подається широка палітра слів і справ російських можновладців, інститутів держави, а також відомих істориків М. Погодіна, В. Соловйова, В. Ключевського, які заперечували існування українців як окремої нації. Такої думки були й політики та науковці Польщі та Австро-Угорщини.

На початку ХХ ст. політичний рух носив ліберальне забарвлення, а домінуючим гаслом була вимога «автономії» майже у всіх політичних партій та організацій України. Це закономірно. Самостійницька ідея формувалася упродовж тривалого часу.

Із самого початку наукової праці видно, що у помилках політичних та громадських українських діячів періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр. автори не збираються звинувачувати сусідні держави, у чому часто «грішать» більшість дослідників, а намагатимуться з'ясувати історичні реалії того періоду й визначити як досягнення, так і прорахунки різних політичних сто-

рін. У роботі аналізується проблема виникнення та діяльності українських політичних партій та організацій. Мова йде про Головну Українську Раду (ГУР), Союз визволення України (СВУ) та ін. Відомо, що ГУР розпочала свою діяльність 1 серпня 1914 р. на чолі з К. Левицьким; діяв також Союз українських парламентських і сеймових послів із Буковини під керівництвом М. М. Василька та об'єднання стрілецьких організацій в Українських січових стрільців (УСС), яких очолив Т. Рожанковський і К. Трильовський. Згодом, 4 серпня 1914 р., було створено Союз визволення України на чолі з Д. Донцовим. У монографії досить детально подано аналіз його персонального складу та діяльності, геополітичні плани аж до утворення балто-чорноморської федерації у складі України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви й Білорусії [1, с. 59]. Широка дипломатично-пропагандистська робота СВУ сприяла поширенню «самостійної української ідеї» [1, с. 69]. Автори дослідили й проаналізували як ці ідеї знаходили відображення на шпальтах друкованих органів західних держав. Прикладом можуть слугувати погляди П. Рорбаха, автора книги «Подорожня книга світової політики. 1897–1915», який заперечував тезу (що, між іншим, інколи продовжує існувати і в сучасній українській історіографії), начебто Наддніпрянська Україна не виступала за незалежність України у довоєнний період. Однак, тут же автор запевнив читача, що на українських землях спостерігається досить стійка традиція боротьби за незалежність: «Якщо сьогодні в Україні з'явиться той, хто серед чернігівських та катеринославських селян знову підніме прапор Мазепи – геть від московітів! – чи підуть вони за ним? Сільські та міські вчителі, дрібні службовці, яких не принесло з якоїсь російської далечі, студенти, деякі купці та землевласники, молодь, – вони об'єднуються і згадають Богдана Хмельницького, великого гетьмана; згадають Батурин, у минулому блискучу резиденцію виборних гетьманів України, яку зруйнував Меншиков за наказом Петра» [1, с. 78].

Дослідники слушно посилаються на думку першого голови дипломатичного відомства УНР, створеного 22 грудня 1917 р., О. Шульгіна, який стверджував, що Росія була провідним союзником Антанті у війні. Тому ні Британія, ні Франція «не збиралися всерйоз брати до відома «українське питання»» [1, с. 97]. Цим користувалася Російська імперія. Окупація Галичини російськими військами здійснювалася під гаслами приєднання цих земель до єдиної і нероздільної великої Росії.

У монографії подана розлога характеристика ставлення до «українського питання» еліти різних країн, яке було суперечливим і неоднозначним. Централізована Франція, наприклад, симпатизувала ідеї «Єдиної і нероздільної Росії» [1, с. 95]. Деякі держави використовували це питання для вирішення своїх власних завдань. Ре-

волюція 1917 р. в Росії поклала початок і Українській національно-демократичній революції. Основні гасла, які відстоювали українські політичні сили – це «Федеративна Росія» і «Автономія України». Вивчаючи сформульовані стратегічні завдання та тактичні кроки представників українських політичних партій, складається враження, що основною проблемою було вирішення питання «как нам обустроить Россию», (гасло О. Солженіцина), а не боротьба за незалежну державу Україна. Політичне керівництво Центральної Ради вибрало еволюційний шлях розвитку України. Відбувалися процеси формування дипломатичної служби, йдеться про утворення Генерального Секретаріату міжнаціональних справ, яким керував О. Шульгін.

«Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись – вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренції» [1, с. 107]. Приблизно такої точки зору дотримувався і В. Винниченко. Але навіть ці погляди не сприймалися російським урядом. Зовсім нічого страшного... ні в рішеннях, ні у вимогах українців... не бачив і вождь більшовиків В. І. Ленін.

Автори висвітлюють дипломатичну діяльність уряду Центральної Ради, Генерального Секретаріату у напрямі відносин з Росією. Цю роботу В. Винниченко сформулював таким чином: де виникає українське питання, там закінчується російська демократія [1, с. 116]. Встановлення влади більшовиків у Петрограді і проголошення Центральною Радою III-го Універсалу було формальним актом утворення федерації Української Народної Республіки. Д. Дорошенко писав, що Україна брала на себе почин і завдання створити всеросійську федерацію з таким урядом, який би визнали всі держави, що вступають до неї. На основі документів глибоко проаналізовано українсько-російські домовленості протягом березня – червня 1917 р. та їхні протиріччя, серед яких уперше в українській історіографії детально подано визначення лінії кордону між Росією та Україною [1, с. 108–116], агітація й погрози більшовиків у Чернігівській губернії щодо питання приєднання цієї території до РСФРР та ін. За матеріалами спогадів В. Винниченка, С. Єфремова, М. Ковалевського, автори охарактеризували пошук шляхів вирішення національного питання провідних діячів Центральної Ради, їхні бачення та вимоги.

Велику увагу приділено проведенню «З'їзду представників народів та областей Росії», вирішенню на ньому мовного питання

[1, с. 118–119]. Підсумовуючи значення З'їзду народів, дослідники слушно зауважили на с. 120, що ці рішення не мали юридичної сили, проте вони мали колосальний політичний резонанс, а роль України у боротьбі за федерацію Росії ще більше посилилася.

Чільну увагу в праці приділено зовнішньополітичним поглядам Центральної Ради: спроби налагодити відносини як з австро-німецьким блоком, так і з Антантою. Це видається цілком виправдано. Адже ця тема мало досліджена в українській історіографії. Однак зауважимо, що автори дещо однобічно охарактеризували цю проблему, приділивши увагу дипломатичним відносинам українських діячів лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Францією. З початком Першої світової війни поступово за кордоном було визнано назву держави «Ukrasnet» замість «Ruthenen». Газета «L'information» від 16 серпня писала: «Хочемо ми того чи ні, але Україна – це історичний, географічний, етнографічний і соціальний факт, з яким ми мусимо рахуватися» [1, с. 152].

У монографії детально проаналізовано кроки діячів Центральної Ради у формуванні власної дипломатичної служби та їхні переговори із представниками західних країн в умовах «тріумфальної ходи» радянської влади. Досить переконливо та детально визначено чинники, що змусили Генеральний Секретаріат зробити вибір на користь Німеччини та її союзників. Величезне значення мало проголошення Української Народної Республіки як самостійної, незалежної суверенної держави, яке було задекларовано у IV-му Універсалі. Універсал надав юридичні підстави для визначення УНР іншими державами. Про це свідчить Брестський мирний договір між УНР, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 р. Це був перший мир у Світовій війні. У роботі детально охарактеризовано й проаналізовано першу і єдину широкомасштабну зовнішньополітичну акцію Української Народної Республіки – участь у Брестській мирній конференції. На основі досліджень спогадів та епістолярної спадщини членів української делегації у Брест-Литовську (В. Голубовича, О. Севрюка, М. Любинського, М. Полоз і ін.) подано детальну характеристику проведення переговорів. Завдяки цьому авторам монографії вдалося чітко визначити питання стосовно Східної Галичини, що ставилися на переговорах. Також тут чи не вперше в українській історіографії показано позиції держав Антанти стосовно цих переговорів [1, с. 169–175]. Дослідники справедливо засвідчили, що з підписанням договору «... патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження» [1, с. 187]. Це був тріумф і трагедія одночасно.

Рецензована праця містить науковий аналіз тих випробувань, що були тісно пов'язані з проблемами національних меншин, які мешкали на території УНР. Це перш за все бессарабське питання. Далі подано детальну характеристику відносинам УНР і Центральних держав після Брестського миру, визначено політичні погляди українських діячів стосовно подій, що розгорталися протягом 1918 р. [1, с. 194–260]. Українським дипломатам вдалося домовитися про надання УНР військової допомоги.

У четвертому розділі «Українське питання в міжнародному контексті гетьманської держави» [1, с. 261–300] викликає великий інтерес аналіз здійснення сценарію перевороту, де спільно виступали як внутрішні, так і зовнішні сили, але долю уряду Центральної Ради вирішила Німеччина. Як пишуть автори: «26 квітня 1918 р. командувач Київської групи армій генерал-фельдмаршал фон Ейхгорн нарешті отримав офіційний дозвіл кайзера на проведення державного перевороту в Києві» [1, с. 265]. Перевороту передувало ухвалення Конституції УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки як парламентської держави».

До цього часу між істориками ведуться суперечки щодо типу української державності цього періоду. Законодавча, виконавча та судова влада була зосереджена у руках гетьмана. Про це говорив закон «Про Гетьманську владу». «У новоствореної держави не було нічого спільного з республіканською формою правління, яка була характерною для УНР. Гетьман фактично мав диктаторські повноваження, Українська Держава, відповідно, була однією з форм диктатури» – зазначив В. Солдатенко у іншій своїй праці «Українська революція. Історичний нарис» [4]. З такою трактовкою не можна не погодитися. Як зазначав Д. Дорошенко, гетьманський уряд змушений був виконувати положення Берестейського договору «як найважливішим під той час чинником не тільки в обсягу внутрішніх відносин, але й щодо міжнародного становища Української держави» [2, с. 91].

Зовнішня політика гетьманату П. Скоропадського свідчила про певну тяглисть з політикою УНР. Автори висвітлили проблеми щодо приєднання Криму до Української Держави тощо. У монографії слушно підкреслено, що визначальним чинником у ставленні Центральних держав до гетьманського режиму залишалася його здатність виконувати умови поставок продовольства й сировини [1, с. 281]. На основі численних документів й попередніх досліджень науковцями визначено, що «коли Німеччина обстоювала хоча б формальний державний суверенітет України, то Австро-Угорщина розглядала гетьманат як тимчасове суспільно-політичне явище, домагаючись задоволення лише своїх прагматичних інтересів» [1, с. 281]. А між тим, як стверджують автори, єдності поглядів щодо українського питання між Ні-

меччиною та Австро-Угорщиною не існувало. На сторінках німецької преси була певна ейфорія. Газети підкреслювали германофільську позицію П. Скоропадського, і начебто ця політика відповідала інтересам усієї України, а не лише гетьмана. Водночас, гетьман відкидав звинувачення щодо русифікаторської політики. «Мої устремління такі: притягти до співпраці здатних і корисних для краю людей без огляду на походження, навести порядок і утвердити самостійність України». Однак зауважимо, що попри такі висловлювання проросійський фактор у гетьмана все ж існував.

Преса наводила приклади наступу на свободу слова, маючи на увазі припинення виходу опозиційних газет «Нова Рада», «Боротьба», «Народна воля», «Відродження», повернення російської мови, заборона селянського та військових з'їздів. Як стверджував один з учасників Української революції І. Мазепа, влада в Україні фактично опинилася в руках російських реакційних кіл. Не дивно, що ця влада стала знаряддям російських реставраційних кіл, які весь час намагалися використати «гетьманську Україну для відбудови єдиної монархічної Росії» [3, с. 60].

На наш погляд, новизна праці полягає і в тому, що вперше в українській історіографії у такому обсязі висвітлено регіональну політику Української Держави. Автори дослідили й детально охарактеризували відносини Центральної Ради з Білорусією, Донською республікою, Кубанською Народною Республікою, Польщею, Кавказькими державами, Фінляндією, а також визначили зміни рівня довіри міжнародних відносин зазначених держав із Центральною Радою та Гетьманом П. Скоропадського.

Одним із першочергових завдань було вирішення кримської проблеми, включаючи і Чорноморський флот. Опіраючися на статус Української Держави як самостійного суб'єкта, включення Криму до України могло відбутися на правах автономії. Д. Дорошенко у своєму листі, адресованому послу Німеччини – Мумму фон Шварценштайну, – писав: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, наразі, розуміючи ріжні відмінні в житті Криму, Український уряд уважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах» [1, с. 303]. На сторінках книги читач ознайомиться з реакцією на цю ініціативу різних держав, у тім числі й Росії.

Чимало місця науковці репрезентованої монографії відвели ходу переговорів з актуальних проблем: розвитку економічних, фінансових зв'язків, розподілу майна, виконанню міжнародних зобов'язань Російської імперії тощо. Українська дипломатія відстоювала «широкий комплекс національних інтересів України» (підкреслено нами. – *І. К., О. Д.*) [1, с. 390].

У монографії слушно зауважено, що «кримська політика гетьманату була перспективною і єдино доцільною... Її недовершеність зумовлена не помилковістю в розрахунках чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в регіональній системі міжнародних відносин, пов'язаних із закінченням Першої світової війни» [1, с. 311]. Державницька позиція за доби гетьмана П. Скоропадського особливо проявилася у відносинах з Доном та Кубанню. Переговори були надзвичайно складними. Автори заперечують твердження деяких істориків, що за Брестською угодою до УНР було включено Ростовський, Таганрозький і Шахтинський округи [1, с. 393]. При веденні переговорів члени гетьманського уряду «у своїй роботі понад усе ставили державні інтереси України, а не особисті політичні уподобання чи вказівки «згори»» (підкреслено нами. – *І. К., О. Д.*) [1, с. 396]. Підписана на високому державному рівні 7 серпня 1918 р. «Попередня угода» між Українською Державою і Доном забезпечувала «стратегічного і потужного військово-політичного союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії» викликала неоднозначну оцінку з боку різних політичних сил України [1, с. 401].

Останній розділ присвячено дослідженню мирних українсько-російських переговорів у 1918 р., політичним позиціям Берліна та Відня, які наголошували, що лише такий крок засвідчить «повну державну незалежність». Детально охарактеризовано склад української та російської делегацій на переговорах у квітні 1918 р. у Курську, їхні політичні погляди [1, с. 370–373]. Показово, що переговори проводилися державними мовами за допомогою перекладачів [1, с. 372]. Шкода, що це так лякає деяких політиків сучасної незалежної України.

В. І. Головченко і В. Ф. Солдатенко велику увагу також приділили висвітленню проблем дебатів між українськими й радянськими політиками стосовно Донбасу та інших економічно стратегічних прикордонних регіонів. Дослідники зазначили, що Ленінський уряд вів переговори з Україною не для того, щоб укласти мир, а з метою забезпечити собі певний військово-політичний перепочинок [1, с. 383]. Далі науковці прийшли до висновку, що проблема визначення лінії проходження українсько-російського міждержавного кордону та його режиму хоч і була головною, проте не єдиною, оскільки не менші розбіжності на переговорах виникали й при укладенні торговельного договору та вирішенні фінансово-розрахункових питань тощо. Однак усі ці домовленості мали незавершений характер, що визначався міжнародною ситуацією. Таким чином, 24 грудня 1918 р. з анулюванням Брестської угоди Україна більше не визнавалася радянським урядом незалежною державою.

Радянська дипломатія почала орієнтуватися на українські опозиційні сили, які виступали з позицій, близьких до більшовиків. Про

це свідчать спогади В. Винниченка про готовність «визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у справи Української Самостійної Народної Республіки (підкреслено нами. – *І. К., О. Д.*). З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні» [1, с. 384]. А як відомо, у резолюції І з'їзду КП(б)У, що відбувся у Москві 5–12 липня 1918 р. «українське питання» не отримало вирішення. Ставилось завдання «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки».

Підсумовуючи своє дослідження, автори констатували, що оскільки українські землі по обидва боки австро-російського кордону стали одним з головних театрів бойових дій, то переконливо засвідчили як Центральним державам, так і країнам Антанти, що надалі ігнорувати українське питання, яке виявилось розв'язаним лише частково, неможливо.

Загалом у монографії стисло охарактеризовано політичну та міжнародну ситуацію на західноукраїнських землях у зазначений період, тоді як Наддніпрянській Україні приділено значно більше уваги. До того ж текст перенасичений цитатами документів, спогадів українських діячів тієї доби, попередніх дослідників. Монографія В. І. Головченка і В. Ф. Солдатенка «Українське питання в роки Першої світової війни», поза сумнівом, знайде свого читача не тільки серед науковців, а й викличе інтерес у багатьох шанувальників вітчизняної історії. Вона послужить надійним підґрунтям для подальшої наукової розробки інших проблем української революції 1917–1921 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Головченко В. І.** Українське питання в роки Першої світової війни / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламент. вид-во, 2009. – 477 с.
2. **Дорошенко Д.** Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. – Т. 2: «Україна Гетьманська Держава 1918 року» / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 320 с.
3. **Мазепа Ісак.** Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 / Ісак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
4. **Солдатенко В. Ф.** Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 518 с.

Надійшла до редколегії 07.12.2010

СПОГАДИ

УДК 378.4(477.63)(092)

В. Ю. Пушкін

Національний гірничий університет

ЛЮДИНА ЯСКРАВА І НЕЗВИЧАЙНА (СПОГАДИ ПРО ПРОФЕСОРА А. М. ЧЕРНЕНКА)

Колоритна особистість – так колись в одній із бесід відгукнувся про професора А. М. Черненка академік І. І. Мінц. У цьому емному та стислому вислові відображена сама сутність харизматичного оратора, цікавого співрозмовника, глибокого, проникливого дослідника. Його наукові публікації були результатом багаторічної невтомної праці в архівах та бібліотеках, глибоких знань першоджерел, завжди відрізнялися добрим стилем та аргументованістю.

У межах можливого А. М. Черненко уникав компліментарності, кон'юктурщини, цитатництва. Саме у межах можливого, тому що ігнорувати, умовно кажучи, існуючі «правила гри» він не міг, та і не намагався, будучи людиною свого часу. Як особистості творчо мислячої, здатної генерувати оригінальні ідеї, йому було дійсно тісно в рамках офіційної історичної науки. Така внутрішня роздвоєність була властива багатьом чесним історикам того часу, які, так само як Анатолій Михайлович, володіли аналітичним розумом, критично усвідомлювали реальну дійсність. Подібною роздвоєністю, душевним дискомфортом, вірогідно, можна пояснити емоційні зриви, які іноді траплялися. І все-таки А. М. Черненко завжди мав власну думку, принципово її відстоював.

Анатолій Михайлович володів громадським темпераментом, талантом організатора, був по натурі товариською та публічною людиною. Він любив виступати у великих аудиторіях, із задоволенням спілкувався зі своїми колегами та багаточисленними учнями.

Таким і залишився у моїй пам'яті Анатолій Михайлович Черненко – ця незвичайна і яскрава людина.

Надійшла до редколегії 25.01.2011

© В. Ю. Пушкін, 2011

З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ До 85-річчя з дня народження А. М. Черненка

УДК 94(47+57)(092)

С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«ЗАХИСТИТИ ІМ'Я ТА СПРАВУ ЛЕНІНА»: ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Праця А. М. Черненка (1926–2000), яка опублікована нами нижче, є матеріалами доповіді, проголошеної ним 19 квітня 1991 р. на регіональній науковій конференції, присвяченій 121-й річниці від дня народження В. І. Леніна. Показово, що у квітневому номері за цей же рік такого авторитетного видання, яким був журнал «Питання історії КПРС», були опубліковані статті та полемічні дописи О. М. Совокіна [15], А. М. Пономарьова [13], М. Є. Главацького і В. С. Лельчука [6] та інших науковців. У них ми знаходимо багато думок, співзвучних думкам Анатолія Михайловича Черненка. Це є яскравим свідченням того, що порушені ним проблеми не тільки відзначалися актуальністю, а й були ним вирішені у той час на високому науковому рівні.

Ситуацію, що склалася навколо імені В. І. Леніна, образно відтворили видавці серії «Життя визначних людей»: «Протягом тривалого часу ленініана передбачала найвищу міру видавничої відповідальності (на жаль, не тільки й не стільки перед читачами), потім цю тематику, навпаки, охопила гарячка утрируваної безвідповідальності: вже якщо ліпити, то або у бронзі або із екскрементів (нічого не можна вдіяти – особливості національної історіографії у перебудовчий період). Така у загальних рисах діалектика кон'юнктури...» [10, с. 5].

В. І. Леніна, загально визнаного упродовж багатьох десятиліть вождя світового пролетаріату та засновника радянської соціалістичної держави, відразу перетворили у тирана, агента німецького Генерального штабу, за гроші якого більшовики нібито організували жовтневий заколот, відсторонили від влади легітимний Тимчасовий уряд. Неначебно за пряму вказівкою Леніна створювалися концентраційні табори, придушувалися селянські повстання... Він ініціював «чер-

воний терор»... Ленін ненавидів Росію та усе російське, схилявся перед німецькою нацією, тому що мав єврейські та німецькі коріння... Особиста влада для Леніна була сенсом та змістом життя. Заради особистої влади він був готовий все зруйнувати... Раптово виявилось, що своєї «геростратівські» (!) нахили Ленін «продемонстрував» вже у дитячому віці: «Володя відзначався бажанням руйнувати, що засмучувало його інтелігентних родичів. У віці трьох років він розтросив колекцію театральних афіш свого брата» [9, с. 380]. Про метаморфози історичного знання у роки горбачовської «перебудови» писало багато дослідників, у тому числі і автор цих рядків [11; 12].

Працю «Про Леніна – правду. Відповідь наклепникам» А. М. Черненко писав у драматичні для історичної громадськості часи. Це були роки, коли багато істориків щиро повірили (як виявилось, марно) у те, що історична наука врешті-решт матиме абсолютну цінність і не обслуговуватиме політику у майбутньому. Й тому у сучасному науковому тлумаченні мала потребу історія самої КППС і, перш за все, її радянський період. У липні 1988 р. політбюро ЦК КППС створило комісію для підготовки «Нарисів історії КППС», до якої увійшли науковці академічних дослідницьких установ Москви та Санкт-Петербурга. Їхні статті публікувалися на сторінках наукових, громадсько-політичних періодичних видань, тематичних збірок «Сторінки історії КППС», «Листування на історичні теми», «Історики сперечаються», «Урок дає історія», «Історики відповідають на запитання», «Сторінки історії радянського суспільства» тощо.

Під час численних дискусій та «круглих столів» науковці намагалися не тільки ліквідувати так звані «білі плями» в історії, відповісти на запитання, які протягом тривалого часу залишалися невирішеними, тому що історична наука виконувала функцію інструмента політики КППС, але й створити усі необхідні умови для подальшого поступу історичної науки, якісного покращення досліджень, розробки нової методології пізнання. Вважалося, що нова методологія повинна відмовитися від спрощеного розуміння принципу партійності, показати його непридатність для дійсно наукового мислення та відновити абсолютну цінність одвічних принципів історика – історизму та об'єктивності. Принципово важливо зазначити, що у той час плюралізм думок, поглядів не виходив за рамки марксизму, і дискутували між собою прибічники соціалістичної ідеї.

Не залишилася поза увагою і проблематика дожовтневого періоду. О. В. Волобуєв, С. В. Кулешов, В. В. Шелохаєв у 1989 р. обґрунтували необхідність якісно нового підходу до висвітлення таких важливих для історико-партійної науки теоретичних питань, як сутнісна характеристика партії більшовиків та поняття «партія нового типу», що широко використовувалося в документах КППС та наукових дослід-

женнях [4]. Невдовзі була опублікована колективна стаття В. В. Шелохаєва, Р. В. Філіпова, М. В. Блінова, І. А. Алуфа, в якій її автори виклали нову концепцію історії РСДРП [20]. Стаття стала сигналом до дискусії, і на сторінках історико-партійної періодики висвітлювалися найбільш вагомі здобутки цієї дискусії [1]. Проте вона охопила порівняно вузьке коло професіоналів, тому що переважна більшість науковців була захоплена критичним вивченням сталінізму, масових репресій, діяльності та трагічної долі загиблих партійних і державних діячів. До того ж спеціалістів з історії російської соціал-демократії на той час було не багато.

У середині 1990 р. перші дві книги «Нарисів історії КПРС», присвячені дожовтневому періоду, в основному були написані, і планувалося, що у 1991 р. вони вийдуть з друку. Однак ... Член авторського колективу В. В. Шелохаєв згадує: «Колективу авторів «Нарисів» були створені дуже сприятливі умови: вони отримали відносно широкий доступ до архівних джерел, звільнялися від поточних планових завдань. Особисто для мене період роботи над «Нарисами» був одним з найбільш продуктивних з наукової точки зору. Саме в ці роки С. В. Тютюкінін та мною були підготовлені монографія «Марксиста та революція в Росії», серія статей з історії РСДРП. Одночасно проводилася робота над історією російського лібералізму, середніми міськими прошарками, вітчизняною і зарубіжною історіографією. За моєї пам'яті обговорення розділів інших учасників наукового колективу «Нарисів», коли предметом дискусій ставали як теоретико-методологічні, так й історіографічні та джерелознавчі проблеми вітчизняної і зарубіжної історії. По суті, в цей час стала очевидною необхідність переходу від написання індивідуальних монографій до формування нового напрямку в історичній науці, метою якого мало стати комплексне вивчення системи політичних партій Росії у контексті загальносвітового та загальноросійського історичного досвіду. Робота над «Нарисами КПРС», яка мала відбутися, проводилася саме в цьому стратегічному руслі і надавала додаткові можливості для мобілізації молодих наукових кадрів та організаційних ресурсів. Сектор (структурний підрозділ Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що досліджував дожовтневий період історії КПРС. – С. П.) перетворювався у центр притягання для науковців, які обрали своєю тематикою історію політичних партій Росії... На жаль, «Нариси», як і практично усі горбачовські починання, завершити не вдалося, і вони безславно канули в Лету. Після того, як, за образним висловом Горбачова, «процес пішов», сам ініціатор перебудови та його однодумці не спромоглися утримати його під своїм контролем. Ситуація в партії і країні ставала дедалі некерованою, що загрожувало непередбачуваними катастрофічними наслідками. У цій ситуації інтерес до «Нари-

сів» поменшав і у їх куратора, і у самого авторського колективу» [19, с. 69–70].

«Нариси історії КППС» залишилися у проекті, але про вагомий внесок в історичну науку яскраво свідчать монографії, підручники, брошури, статті, плани-проспекти, тези таких відомих і авторитетних науковців, як Г. А. Бордюгов, П. В. Волобуєв, В. В. Журавльов, Г. З. Іоффе, В. О. Козлов, В. М. Куріцин, В. Т. Логінов, А. П. Ненароков, І. К. Пантін, Є. Г. Плімак, Ю. О. Поляков, Л. М. Спін, В. І. Старцев, С. В. Тютюкін, В. В. Шелохаєв та багатьох інших. Щодо монографії, про яку згадував В. В. Шелохаєв, то вона була опублікована лише у 1996 р., і слід відзначити, що в історіографії РСДРП, починаючи з 1989 р., ця монографія зайняла місце найбільш ґрунтовного наукового дослідження. Тоді ж, у 1996 р. вийшла енциклопедія «Політичні партії Росії. Кінець XIX – перша третина XX століття», у 2000 р. – підручник «Політичні партії Росії: історія і сучасність», автори якого вперше провели системний аналіз загальноросійських і національних партій, показали їх формування і генезис, динаміку соціального складу та чисельності, розвиток стратегії і тактики [17]. У 2003 р. В. В. Шелохаєв, Н. І. Каніщева, А. П. Ненароков, М. К. Горшков, В. В. Журавльов, В. П. Козлов, Д. Б. Павлов, А. К. Сорокін були нагороджені Державною премією Російської Федерації в галузі науки і техніки за серійне видання (24 томи у 28 книгах) документальної спадщини «Політичні партії Росії. Кінець XIX – перша третина XX століття».

Дискусії не оминули і лєнініану. У книзі «Лєнін, про якого ведуть спір сьогодні», виданій у 1991 р., були висвітлені найбільш складні сюжети діяльності В. І. Лєніна, що спричинювали ідейну полеміку. І вже тоді з'явилася інша тенденція – плюралізм думок був спрямований проти марксизму, проти усього соціалістичного та радянського. Невпинно посилювалась критика російської соціал-демократії в цілому, Лєніна і більшовиків в особливості.

Постать Лєніна залежно від ідеологічної та політичної кон'юнктури оцінювалась тенденційно. У СРСР вона ідеалізувалась, в часи «горбачовсько-ельцинівської смуги», навпаки, демонізувалась. Ні перше, ні друге не сприяє вирішенню актуальних наукових завдань. Цікаві думки висловив відомий спеціаліст з російської історії, Пожиттевий секретар Академії Франції Елен Каррер д'Анкосс: «... Три чверті століття реальна вага комунізму захищала людину, яка першою перетворила утопію у систему влади. Спростовування Лєніна означало б для комуністичних держав позбавлення самих себе законності, яку надавала їм людина, ідеалізована своїми наступниками, та лєнінізму, в який вони виряджалися, зробивши з нього вищий еталон та вічну істину. Для того щоб вижити, комуністичні системи мали

потребу саме в такому типі законності... Однак комунізм відкинтий, боротьба закінчена, ідолу немає більше сенсу існувати. СРСР став історією; Ленін нині належить тим, хто роздумує, зважуючи заслуги людей та людей і не дбаючи про політичні вимоги та імперативи» [7, с. 8]. І якщо вітчизняні «леніноїди» з «розумним виглядом» вишукують у працях Леніна орфографічні та інші помилки, радіючи черговому «доказу», то зарубіжний вчений ні в чому не обвинувачує Леніна особисто, бо Ленін не винний в тому, що був перетворений своїми ж спадкоємцями та послідовниками у фактичний об'єкт експлуатації і прикриття. Ленін повинен належати не політиці, а історичній пам'яті, науковцям.

Шокуюче враження справляла та обставина, що у перших лавах критиків В. І. Леніна йшли інтелектуали так званого «демократичного табору» і «колишні ленінці». Пам'ятними залишалися ті недавні часи, коли саме вони з іскрою в очах та металом у голосі пропагували ідейну спадщину Леніна, прославляли «безсмертний ленінський курс», вчили нас «правильному» розумінню і тлумаченню Леніна... І головне, вони успішно будували власну кар'єру, отримуючи наукові ступені і почесні звання тощо. Але потім досить швидко розвернулися на 180 градусів, усвідомили свої «помилки», розпочали каяття і перетворилися у «леніноїдів». Проте, в нових умовах не забували і про нові матеріальні блага.

У спогадах професора В. В. Шелохаєва читаємо такі рядки: «Сьогодні серпневі дні 1991 р. висвітлені досить докладно. Підсумковий висновок залишається невтішним, особливо з точки зору моральних оцінок. І це не дивно. Лідери, які опинилися з різних боків барикад у серпні 1991 р., не були обтяжені будь-якими моральними цінностями. В усі часи для них головною і визначальною була політична доцільність та миттєвий зиск... Парти́йне керівництво, конвертувавши владу у власність, а точніше, об'єднавши перше і друге, випило на поверхню в новій якості вже у пострадянській Росії. Комуністи, які раптово «прозріли», почали викривати минуле власної партії, справа доходила до курйозів, коли колишній партійний ідеолог О. М. Яковлєв власноручно викреслював із праць, що готувалися під його ж керівництвом, ім'я В. І. Леніна (підкреслено мною. – С. П.)» [19, с. 73–74]. Певна річ, у 1990–1991 рр. широка наукова громадськість не могла знати про те, про що пізніше розповів В. В. Шелохаєв, хоча суспільство в цілому інтуїтивно відчувало ідейно-теоретичну, політичну кризу КПРС і банкрутство її лідерів.

Чому антиленініана, до якої раніше ставилися не більше як до окремого сегмента західної політичної думки в умовах ідеологічного протистояння, перетворилася у чинник суспільно-політичного життя нашої країни?

«Леніноїди» уїдливо засуджували принцип комуністичної партійності, але озброїлись принципом антикомуністичної партійності, замінивши політичну партизацію одного-єдиного забарвлення політичною партизацією величезної кількості кольорів і відтінків. У науковий «взірець» недосяжного рівня вони перетворили праці зарубіжних дослідників, а також політичних супротивників Леніна. До речі, широка публікація раніше «спецхранівської» літератури мала неабияке значення для поглибленої розробки теоретико-методологічних проблем взагалі, неупередженої оцінки так званих «буржуазних фальсифікаторів», а також для критики різного роду спекуляцій і квазінаукового паразитизму доморощених орудників Леніна.

Одначе появу «антиленініани» не можна пояснити лише моральним і політичним обличчям тодішньої верхівки КПРС або фактом наявності перевертнів як таких. Заміна одних ідейних та наукових «прапорів», теорій і концепцій іншими не проходить без вагомих причин. Необхідно враховувати і логіку розвитку самої історичної та історіографічної науки. Накопичення нових матеріалів і фактів спричинює перехід кількості у якість. Це закон діалектики, але приведення цього закону у «дію» відбувається не автоматично, а за певних умов. У більшості випадків такими умовами є кризові явища в політичній, економічній та духовній сферах суспільного життя. Відповідну кризу переживають і суспільні науки.

Розглянемо як приклад міжфракційні відносини в РСДРП. До появи нової концепції історії РСДРП більшовики – це «партія нового типу», а меншовики – партія опортуністів і реформістів. Така «кваліфікація» пояснювалася тим, що меншовизм із моменту свого виникнення опинився в епіцентрі запеклої ідеологічної боротьби, і головним критиком меншовизму був В. І. Ленін. Спочатку В. І. Ленін виступав як лідер більшовицької течії в РСДРП, а потім як засновник і керівник радянської держави. Ленінські оцінки меншовизму широко розповсюджувалися в партійних масах (і не тільки серед партійців), перетворювалися у «політичну і наукову норму», закріплювалися в партійних документах тощо. Ніхто не ставив під сумнів їх науковість, й тому вони стали методологічною основою для дослідників і пропагандистів. Часто-густо цитування ленінських оцінок, висловлювань підміняло собою аналіз конкретних історичних фактів. Безумовно, В. І. Ленін мав величезний політичний і моральний авторитет, на нього спиралися у власних судженнях численні соратники і прибічники. У той же час він жодного разу і нікому не давав інструкцій щодо використання своїх праць, які б мали стати «методологічною директивою», не закликав до метафізичного сприйняття революційної теорії, і, навпаки, неодноразово показував приклади творчого ставлення до марксизму. Отже, відповідальність за «ленінізацію»

історико-партійних досліджень слід покласти на партійних ідеологів та істориків-професіоналів, які доводили, що розвиток науки забезпечувався закономірним і послідовним процесом засвоєння саме ленінської концепції.

Історичні факти свідчили про те, що більшовиків і меншовиків не можна відгородити «китайською стіною», бо вони були складовими одного цілого і пов'язані спільністю походження. Та чи інша течія російської соціал-демократії свідомо перебільшувала помилки та недооцінювала здобутки супротивника, неначебто «звіряла» кожен свою дію з його діями. Більшовики постійно «озиралися» на меншовиків і навпаки, усі звикли до «правила», при якому обґрунтування власних теоретичних положень або політичних рішень повинно супроводжуватися нищівною критикою опонентів.

У 1989–1991 рр. криза КППС як правонаступниці більшовицької партії стимулювала інтерес певних кіл дослідників до історії меншовизму. Тим більше, що протягом попередніх десятиліть науковці, не відмовляючись у цілому від традиційної схеми, накопичили та узагальнили багатющий конкретно-історичний матеріал, і на цій основі почали виникати питання, які не уклалися у конструкцію «більшовики – партія нового типу». Як приклад слід привести численні публікації з історії місцевих партійних організацій. Якщо на рівні партійних штабів, «партійних генералів» про дійсне об'єднання більшовиків та меншовиків лише мріяли або обґрунтовували його можливі шляхи, то на місцях спільні дії обох фракцій ставали фактом. Таким чином, до меншовиків поверталось «добре ім'я» революційної марксистської партії. Але події серпня 1991 р. і жовтня 1993 р. девальмували революційну тематику взагалі, і з позицій панівної антикомуністичної ідеології між меншовиками і більшовиками зникали будь-які принципові розбіжності.

Повернімося до питання про кризові явища в науці. Та чи інша концепція відображає: погляди, судження різних соціальних груп, прошарків, класів, націй щодо об'єкта пізнання; погляди, судження в середовищі однієї соціальної групи, прошарку, класу, нації стосовно різних аспектів багатобічної діяльності об'єкта пізнання. У будь-якому разі погляди і судження зумовлені економічними, політичними, іншими інтересами. Принципові відмінності в оцінках діяльності В. І. Леніна, на нашу думку, спричинені декількома факторами: 1) складність та суперечливість багатосторонньої діяльності самого Леніна, об'єктивно існуючі труднощі адекватного сприйняття цієї діяльності; 2) неминучість різномайття у суб'єктивному сприйманні діяльності Леніна дослідниками, зумовленого їх незбіжними, часом суперечливими, економічними, політичними, іншими інтересами та поглядами; 3) умисне перекручення фактів біографії Леніна з

кон'юнктурних і корисливих міркувань. У 1989–1991 рр. усі вищезазначені фактори виявили себе майже одночасно, хоча і з різною черговістю і мірою інтенсивності. Якщо на умовному «початку» академічні вчені пробували задавати тон, то «потім» ініціативу перехопили політики-«колишні ленінці», а також ті, хто конвертував історичні твори у прибутковий бізнес-проект.

Наприкінці 1980-х рр. ХХ ст. у суспільному житті почали виникати такі політичні суб'єкти, які вже не цікавилися конструктивною критикою соціалістичної держави з метою її удосконалення. Вони ясно усвідомлювали, що головною перешкодою на шляху реалізації їхніх інтересів і поглядів були економічні, політичні, ідеологічні основи існуючої тоді системи. Майбутнім ідеалом була обрана теоретична модель «держави соціально-демократичної орієнтації». Однак, пропаганда цього ідеалу здійснювалася не у формі раціоналістичного обґрунтування «нової» ідеології, тому що в ті часи вона ще не сприймалась би суспільством позитивно, а у формі протипоставлення її «старій» ідеології, одних цінностей іншим цінностям, нових принципів старим принципам. Соціалістичну державу неможливо ліквідувати, не розтроцювавши її ідеологічну основу – ленінізм, не заплямувавши його, «стару віру» в очах трудящих, бо ленінізм освячував саме «старий порядок». І крім того, складно переконати трудящих в історичній доцільності соціально-демократичної держави, не обґрунтувавши її «святість» іменем «нової» ідеології – дійсно «істинної віри» як протиага ленінізму. «Нова» ідеологія або «істинна віра» могла бути засвоєна всіма і кожним лише у традиційних образах-кліше та уявленнях. Адже ще римська традиція встановила, що «священна річ не оцінюється» [22, с. 188].

Теоретики «нової» ідеології робили ставку на публіцистику. Негативний образ В. І. Леніна створювали популярні тоді журнали («Нева», «Октябрь», «Огонек», «Родина») і газети («Московские новости», «Литературная Россия»), які друкували найбільш сенсаційні матеріали. Саме такі матеріали визначали рейтингові показники популярності того чи іншого видання. Не проходило дня або тижня, щоб ці видання не дивували читача черговою «полуничкою». Оперативно реагуючи на гострі суспільно-політичні та інші проблеми сучасності, перебуваючи на межі наукового дослідження та художньої творчості, що посилювало вплив на політичну організацію народних мас, публіцистика завжди була зброєю ідеологічної боротьби, ефективним засобом формування історичної свідомості, поглядів, інтересів, громадської думки взагалі. А намір був простим: у складній історичній ситуації правильно сформульоване гасло, яке доступне і зрозуміле широким масам, набувало значення могутнього мобілізаційного фактора. Люди вірили заклику, не замислюючися, підтримували його ініці-

аторів. Таким чином, «червона» ідея рішуче відкидалася, прокладався шлях для тріумфу «білої» ідеї, стало можливим писати про Леніна що завгодно і як завгодно, і ніякої відповідальності...

«Демократична» публіцистика 1990-х рр. в створила умови для появи фолк-хісторі або жанру квазінаукових історичних творів, написаних дилетантами та адресованих малоосвіченому товпищу. Все, що могло стати товаром в умовах погіршення економічної ситуації, невпинного зростання дефіциту та ринкової стихії, набувало право на «легітимне» існування. «Академічний історик, – писали Д. М. Володихін, О. І. Єлісеєва та Д. О. Олейников, – не завжди здатний легко відконвертувати свої знання, здібності, а головне, свої тексти, для ринкової стихії. У більшості випадків він все своє життя витрачає на більш-менш вузьку галузь знань, і не завжди саме на неї існує широкий громадський попит. У кращому випадку він може похвалитися гарним літературним стилем, живістю мови. Монстр фолк-хісторі первісно спрямований усіма фібрами душі до ринку. Для нього кожна книга, що написана в такій тональності, – немовби естрадний концерт. Необхідно, щоб було яскраво, дошкульно, заворожливо, епатжно. І зовсім не обов'язково, щоб було ще і достовірно. У працях монстрів фолк-хісторі достовірність незмінно стоїть на десятому плані. Факти, дати, відомості із джерел та біографій для нього є своєрідним конфетти, яким буде усипана сцена, мішурою, картинками декорацій. Але ж при цьому весь смак полягає у найсерйознішому задоволенні: «Шановна публіка! Все, що буде продемонстрованим на нашій сцені, є достеменною правдою. А якщо хтось через недоумство говорить, нібито тут немає ніякої правди, то він, напевно, зашкарублий академічний історик, і пора б йому на смітник. Можливо, хтось бажає переконатися у відсутності тузів у рукаві, голубів у кишені або квітів під краваткою? Пр-ройдіть на сцену, у нас все чесно! Тільки домовленість: цур не чіпати руками». Таким є сенс боротьби за життєвий простір» [5, с. 9].

Розцвітання антиленініани сьогодні ще не означає остаточної поразки наукової ленініани. В останні роки вийшли з друку монографії таких відомих російських вчених, як Р. К. Баландін [2], О. В. Бузгалін та А. І. Колганов [3], В. Т. Логінов [8], В. Г. Сироткін [16, с. 8–33], Г. Л. Соболев [14], І. Я. Фроянов [18], О. В. Шубін [21]. Праця А. М. Черненка «Про Леніна – правду. Відповідь наклепникам» – це важливе історіографічне джерело, реакція чесного історика-професіонала на «колишніх ленінців» та монстрів фолк-хісторі, відбиток історичної епохи та відображення позиції істориків щодо доленосних проблем часу, боротьби принципів і концепцій в історичних дослідженнях, історії нашої вітчизняної історії. Перший та поки ще єдиний відгук про цю роботу А. М. Черненка дав професор

В. К. Якунін. Аналізуючи матеріали наукової конференції 19 квітня 1991 р., В. К. Якунін влучно помітив, що у той час А. М. Черненко входив до кола найкрупніших в Україні спеціалістів у галузі лєнініани, був глибоким дослідником історичних фактів, мав виключно цупку пам'ять, прекрасно володів методами систематизації та інтерпретації історичних джерел, ушент розтрошив дилетантські, антинаукові, кон'юнктурні та примітивні сужження Солоухіна, Арутюнова та інших «лєніноїдів» [23, с. 261]. У 1991 р. матеріали конференції були надруковані накладом у декілька десятків примірників і вже сьогодні стали бібліографічним раритетом. Сучасному читачеві слід проаналізувати працю «Про Лєніна – правду. Відповідь наклепникам» у контексті новітніх наукових досягнень у галузі лєнініани, порівняти матеріали, історичні факти, методи обробки та систематизації інформації, аргументи, способи обгрунтування авторської позиції.

Друкується за виданням: О Лєніне – правду: Материали науч. конф., 19 апреля 1991 г. – Д., 1991. – С. 16–62. Текст подано в авторській редакції.

Бібліографічні посилання

1. Актуальные вопросы исследования дооктябрьского периода: («круглый стол») // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 9. – С. 35–49; № 11. – С. 42–53.
2. **Баландин Р. К.** Завещание Ленина / Р. К. Баландин. – М. : Алгоритм, 2009. – 288 с.
3. **Бузгалин А. В.** 10 мифов об СССР / А. Бузгалин, А. Колганов. – М. : Яуза, Эксмо, 2010. – 448 с.
4. **Волобуев О. В.** Историко-партийная наука: условия развития / О. В. Волобуев, С. В. Кулешов, В. В. Шелохаев // Коммунист. – 1989. – № 16. – С. 37–46.
5. **Володихин Д. М.** История на продажу. Тупики псевдоисторической мысли / Д. М. Володихин, О. И. Елисеева, Д. А. Олейников. – М. : Вече, 2005. – 317 с.
6. **Главацкий М. Е.** «Стрельба» не холостыми патронами / М. Е. Главацкий, В. С. Лельчук // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 4. – С. 90–93.
7. **Каррер д'Анкокс Э.** Ленин / Элен Каррер д'Анкокс; пер. с франц. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 384 с.
8. **Логинов В. Т.** Неизвестный Ленин / В. Т. Логинов. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2010. – 576 с.
9. **Мусский И.** Сто великих диктаторов / И. Мусский. – М. : Вече, 2000. – 487 с.
10. **Пейн Р.** Ленин: Жизнь и смерть / Р. Пейн; пер. с англ. – М. : Мол. гвардия, 2002. – 667 с.
11. **Поляков С. И.** А судьи кто? (Критика критиков российской социал-демократии и нерешенные проблемы концепции истории РСДРП) / С. И. Поляков // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. Вип. 2. – Д. : Вид-во ДДУ, 1996. – С. 131–142.
12. **Поляков С. И.** Методы фальсификации роли личности в политической истории: высокопоставленный государственный чиновник о Ленине / С. И. Поля-

ков // Исторические личности России : материалы Одиннадцатой Всерос. заочной науч. конф. – СПб. : Нестор, 1998. – С. 160–164.

13. **Пономарев А. Н.** «Добыча правды всегда была трудоемким делом» / А. Н. Пономарев // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 4. – С. 80–89.

14. **Соболев Г. Л.** Тайна «немецкого золота» / Г. Л. Соболев. – СПб. : Изд. Дом «Нева»; М. : «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2002. – 480 с.

15. **Совокин А. М.** Миф о «немецких миллионах» / А. М. Совокин // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 4. – С. 69–79.

16. **Спиридович А.И.** Большевизм: от зарождения до прихода к власти / А. И. Спиридович. – М. : Эксмо, Алгоритм, 2005. – 512 с.

17. **Тютюкин С. В.** РСДРП в первой российской революции / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев. – М. : Знание, 1990. – 64 с.; **Тютюкин С. В.** РСДРП на демократическом этапе революции (1905–1917 гг.) / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 31–41; **Тютюкин С. В.** Первая российская революция 1905–1907 гг.: (предпосылки, задачи, расстановка политических сил) / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 7. – С. 50–66; «Очерки истории КПСС»: концепция, подходы, контуры // Коммунист. – 1990. – № 10. – С. 5–24; № 12. – С. 19–30; № 14. – С. 95–105; **Тютюкин С. В.** Марксисты и русская революция / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1996. – 240 с.; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1996. – 872 с.; Политические партии России: история и современность / под ред. А. И. Зевелева, Ю. П. Свириденко, В. В. Шелохаева. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 631 с.

18. **Фроянов И. Я.** Октябрь семнадцатого / И. Я. Фроянов. – М. : Эксмо, 2002. – 256 с.

19. **Шелохаев В. В.** Самостояние / В. В. Шелохаев. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 272 с.

20. **Шелохаев В. В.** К разработке концепции дооктябрьского периода истории КПСС / В. В. Шелохаев, Р. В. Филиппов, Н. В. Блинов // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 12. – С. 21–50.

21. **Шубин А. В.** 10 мифов Советской страны / А. Шубин. – М. : Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.

22. Энциклопедия мудрости. – М. : РОСССА, 2007. – 814 с.

23. **Якунин В. К.** Крах КПСС. Историографический и теоретико-методологический аспекты : моногр. : в 2 ч. / В. К. Якунин. – Ч. 1 : Идеино-теоретические основы КПСС и исторический опыт XX столетия. – Д. : Изд-во Днепропетр. ун-та, 2003. – 284 с.

Надійшла до редколегії 24.01.2011

А. М. Черненко

*доктор исторических наук, профессор
Днепропетровского государственного университета,
председатель областного комитета защиты
имени и дела В. И. Ленина*

О ЛЕНИНЕ – ПРАВДУ. ОТВЕТ КЛЕВЕТНИКАМ*

Прослеживается определенная, чем-то напоминающая сценарий, последовательность в разрушении нашего прошлого. Сперва справедливо и резко были осуждены преступления Сталина и олицетворяемой им системы. Но вскоре оказалась перечеркнутой и облитой грязью сама народная история, приходящаяся на времена сталинизма. Многие публицисты и историки, похоже, вернулись к главной методе средневековой историографии – писать и понимать историю народов как историю правителей. И коль правитель плох, то плохи и эпоха, и народ, который жил и страдал в это время.

Затем критика перешла на В. И. Ленина. Его стали изображать, не утруждая себя попытками рассматривать, несомненно великую личность в контексте грандиозного революционного катаклизма, как ограниченного доктринера и политика, утвердившего, причем из-за стечения случайных обстоятельств, власть большевиков посредством террора и насилия.

Горькая ирония текущего публицистического момента состоит в том, что Ленина сегодня гораздо активнее соотечественников защищают зарубежные журналисты, ученые, писатели. Затем последовали удары, направленные против Октября.

Вопрос не в том, допустим ли критический анализ воззрений и деятельности Ленина. Не только допустим, но и необходим. Ничто не нанесло большего ущерба авторитету ленинских идей, чем стремление канонизировать каждое его слово. Но критический анализ нужен для того, чтобы заменить незнание знанием, заблуждение – истиной, а не для того, чтобы поменять старую ошибку на новую, бездумное восхваление – на столь же бездумное поношение.

Необходимо учитывать, что политические структуры, созданные в 1917–1922 годах, начали давать сбои даже при наличии такого лидера, как Ленин. Сам Ленин понял это, несмотря на практическое отсутствие мирного времени для социалистического строительства при его жизни. Но в этом трагедия и народа, и социализма, и его, как политика, что он не успел создать систему, партию, жизнеспособные «при любых» обстоятельствах, а не только при нем. Вот почему даже если подходить с позиций ленинских традиций взыскательности, критичности в оценках, надо говорить не столько о вине, сколько о беде Ленина и Октября.

1. Ответ В. А. Солоухину

Поговорим о Ленине. Аргументированно и вдумчиво. К этому разговору призвал редактор «Огонька» Виталий Коротич. Он пишет: «Мы пытаемся

---

*Друкуються мовою оригіналу.

размышлять о Ленине, спорим о его личности, кто бы как ее не воспринимал. Пытаемся понять: в результате извращения ленинских замыслов или точной реализации их мы оказались в нынешнем тупике?»

И первым автором «Огонька» на эту тему оказался писатель В. Солоухин. Журнал опубликовал его статью «Расставание с богом». В. Солоухин не первый раз пишет о В. И Ленине. В прошлом году его статья «Читая Ленина» была опубликована в десятом номере журнала «Родина». И в прошлой статье, и в новой В. Солоухин прилагает все усилия, чтобы показать Ленина, который «стоит посреди России по колено в крови» («Огонек», 1990, № 51, стр. 26). Чем же аргументирует В. Солоухин свои заключения? Приводит ли он аргументы? Отвечает ли это призыву Виталия Коротича «Давайте поговорим, но аргументированно и вдумчиво?»

«Они сумели арестовать Временное правительство и таким образом захватили власть. Их кто-нибудь выбирал? Их кто-нибудь уполномочивал властвовать в стране?» – вопрошает В. Солоухин. В. Солоухина не интересует, кто выбирал Временное правительство. 2 марта 1917 года оно было создано по соглашению между Временным комитетом Государственной думы и эсеро-меньшевистским руководством исполкома Петроградского Совета. Создано, как видим, самочинно буржуазией.

Советская власть была установлена в результате победы вооруженного восстания в Петрограде. Это было закреплено Вторым Всероссийским съездом Советов рабочих и солдатских депутатов, состоявшимся 25–27 октября (7–9 ноября) 1917 г. На нем было представлено 402 местных Совета. На съезде присутствовало 649 делегатов: 390 большевиков, 160 эсеров, 72 меньшевика, 14 объединенных социал-демократов интернационалистов, 6 меньшевиков интернационалистов, 7 украинских социалистов. Съезд избрал Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет (ВЦИК) в составе: 62 большевика, 29 левых эсеров, 6 с.-д. интернационалистов, 3 украинских социалистов, 1 максималист. Управление страной съезд возложил на Совет Народных Комиссаров (СНК). Третьим Всероссийским съездом Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (10–18 января 1918 г.) в состав ВЦИК было избрано 306 человек. Из них: 160 большевиков, 125 левых эсеров, 7 максималистов, 7 правых эсеров, 3 анархиста-коммуниста, 2 меньшевика-интернационалиста и 2 меньшевика-оборонца. В. И. Ленин и наркомы самозванцами не были. Их избирали съезды Советов.

«Откуда свалились на русскую голову большевики, почему, по какому праву они оказались у власти?» – вопрошает В. Солоухин.

Напомним В. Солоухину цифры из школьных учебников. В марте 1917 г. в партии большевиков было 24 тыс. членов, в апреле 1917 г. – 80 тыс., в июле – 240 тыс., в октябре – 350 тыс. Среди них было и несколько десятков вернувшихся из эмиграции, тюрем и ссылок. Более 60 % большевиков составляли рабочие. Большевиков поддерживало большинство рабочего класса России, а он составлял 15 млн человек. В первую очередь за большевиками шел рабочий класс Петрограда – 400 тыс. и Московского промышленного района – около 1 миллиона. Из 15 млн крестьянских семей 10 млн было бедняков (65 %). К лету 1917 г. из сельской местности в армию было мобилизовано 12,8 млн, в том числе из Европейской России 10,9 млн. Значительная

часть войск поддерживала большевиков. Войска Петроградского гарнизона не были выведены из Петрограда. В. А. Солоухин пишет, что Керенский к 26 октября вывел из Петрограда все войска. К 26 октября 1917 г. в Петрограде было свыше 150 тыс. солдат и офицеров, а с пригородами около 240 тысяч, около 80 тыс. матросов и около 700 боевых и вспомогательных кораблей Балтийского флота во главе с Центробалтом. Все эти силы подчинялись Военно-революционному комитету. На совещании представителей петроградского гарнизона, открывшемся 18(31) октября 1917 г., было заявлено о полной поддержке ВРК и готовности выполнить любой его приказ. На позиции большевиков перешел Областной исполнительный комитет армии, флота и рабочих Финляндии. Значительным влиянием пользовались большевики среди солдат Северного и Западного фронтов. Во все воинские части были посланы комиссары ВРК. 24 октября по приказу ВРК весь Петроградский гарнизон был приведен в боевую готовность. Кроме того, в распоряжении революции была Красная гвардия. К 20 октября в рядах Красной гвардии Петрограда числилось свыше 20 тыс. вооруженных и обученных бойцов (а в ходе восстания уже 30 тысяч). Вот такие силы были у революции.

А. Ф. Керенский – министр-председатель, Г. П. Полковников – главнокомандующий петроградским гарнизоном, В. А. Черемисов – командующий Северным фронтом остались без войск. Солдаты сами противились попытке вывести войска из Петрограда. Среди множества антиправительственных резолюций, принятых гарнизонными частями в это время, была следующая, одобренная солдатами гвардии Егерского полка на массовом митинге протеста 12 октября 1917 г.: «Вывод Петроградского гарнизона нужен лишь цензовой буржуазии, чтобы удушить революцию, разогнав съезд Советов, сорвав созыв Учредительного собрания. До тех пор, пока власть находится в руках явных контрреволюционеров, корниловцев и полукорниловцев, мы открываем решительную борьбу против вывода из гнезда революции – Петрограда – революционного гарнизона. Мы заявляем во всеулышание, что, отказываясь от выступления из Петрограда, все мы будем прислушиваться к голосу истинных революционных вождей рабочих и беднейших крестьян, то есть Совета рабочих и солдатских депутатов и только им одним будем верить и только за ними пойдём, ибо все остальное сплошное предательство и наглое издевательство над мировой революцией» (газета «Солдат», 14 октября 1917 г.).

Корреспондент «Огонька» О. Мороз ставит вопрос В. Солоухину: «... вовсе не следовало, что именно Ленина и большевиков ждала Россия. Выборы в Учредительное собрание уже после захвата большевиками власти ясно показали, что вовсе не их она ждала». В. Солоухин: «Никто не задумывается откуда они свалились на российскую голову, почему, по какому праву оказались у власти, по какому праву развязали чудовищный террор, а затем и гражданскую войну... по какому праву они оказались у власти? Почувствовав, что в России из-за войны и Февральской революции создалась благоприятная обстановка... революционеры – экстремисты, приехав из эмиграции с огромными германскими деньгами и воспользовавшись слабостью Временного правительства, а, возможно, и потаканием (Керенский, например, к 25 октября вывел из Петрограда все войска), они сумели арестовать

Временное правительство и таким образом захватили власть. Их кто-нибудь выбирал? Их кто-нибудь уполномочивал властвовать в стране?» (стр. 28).

Тут несколько вопросов, которые требуют ответа.

Учредительное собрание.

На выборах в Учредительное собрание по 67 губернским городам большевики получили 36,5 % голосов, эсеры – 14,5 %. По Петрограду: большевики – 45,3 %, эсеры – 16,7 %; в губернии соответственно 50 % и 26 %; в Москве: большевики – 50,1 %, эсеры – 8,5 %, в губернии – 56 % и 25 %. В Учредительное собрание было избрано 715 депутатов. Из них: эсеров – 370, большевиков – 175, кадетов – 17, меньшевиков – 15. Из 90 млн. избирателей в выборах приняло участие 44,4 млн. 6 января 1918 г. на заседание Учредительного собрания прибыли из 715 чел. только 410. Большинство из прибывших составляли эсеры-центристы, шедшие за В. М. Черновым. Левых эсеров и большевиков было 155 чел., или 38,5 %.

За роспуск Учредительного собрания, отказавшегося принять «Декларацию прав трудящегося и эксплуатируемого народа» и не признавшего декретов Советской власти, в том числе и декретов о мире и о земле, высказались партия большевиков, левые эсеры. От имени левых эсеров, поддержавших большевиков, заявление сделал член ЦК этой партии В. А. Карелин. Созвав Учредительное собрание, Советская власть давала шанс меньшевистско-эсеровскому большинству к сотрудничеству. Используй оно его, и многое в послеоктябрьской истории, вероятно, могло бы пойти иначе; во всяком случае гражданская война не приняла бы такого размаха и остроты, а может быть, не вспыхнула бы и вовсе. «По какому праву развязали чудовищный террор, а затем и гражданскую войну?». «Впрочем, думаю, что за пять лет, с 1917-го по 1922-й – начало болезни Ильича – людей было истреблено не меньше, чем в 30-е годы». «Ленин был готов уничтожить 90 % населения, чтобы оставшиеся 10 % жили при коммунизме». Вот такие утверждения В. Солоухина.

Итак, кто развязал гражданскую войну?

4 июля 1917 г. контрреволюция («Военная лига» и другие организации) организовали обстрел мирной демонстрации рабочих и солдат. Было убито 56 человек, ранено 650. Временное правительство объявило Петроград на военном положении. Рабочих и революционные части стали разоружать. Начались аресты большевиков. 6 июля издается приказ об аресте В. И. Ленина. В августе 1917 г. контрреволюционный мятеж генерала Корнилова разве не имел всех признаков развязывания гражданской войны? Разве мятеж Керенского – Краснова 26–30 октября 1917 г. против Советской власти не был попыткой развязать гражданскую войну? На Дону, Кубани и в Оренбурге Каледин, Филимонов, Дутов начали борьбу против Советской власти. Разве это не начало гражданской войны? Разве не Колчак, Деникин, Юденич, Врангель начали военные действия против Советской власти? Разве большевики высадили части Красной Армии в Англии, Франции, США, Японии, Германии, а не войска названных стран начали интервенцию против страны Советов? Общие потери населения на фронте и в тылу от голода, болезней, террора достигли 8 млн человек. Красная Армия потеряла около 1 млн человек.

Потери Коммунистической партии только на фронте составили свыше 50 тысяч человек.

В. Солоухин утверждает, что Ленин «со своими сообщниками (извините, соратниками) захватил власть в огромной многонаселенной, не принявшей этой власти стране. Не принявшей настолько, что пришлось истребить более трети ее населения».

Приведем мнение крупнейшего философа Н. А. Бердяева, который изучал и знал В. И. Ленина, наверное, не хуже В. Солоухина: «Ленин был типическим русским человеком... Ленин сделан из одного куска, он монолитен. Роль Ленина есть замечательная демонстрация роли личности в исторических событиях... Ленин был революционер – максималист и государственный человек... Он громил коммунистическое чванство и коммунистическое вранье..., он остановил хаотический распад России... Ленин проповедовал жестокую политику, но лично он не был жестоким человеком... Революционность Ленина имела моральный источник, он не мог вынести несправедливости, угнетения, эксплуатации... Ленин не был дурным человеком, в нем было и много хорошего. Он был бескорыстный человек, абсолютно преданный идее, он даже не был особенно честолюбивым и властолюбивым человеком, он мало думал о себе (Н. А. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: «Наука», 1990, стр. 94, 95, 96, 97). Н. А. Бердяев делает вывод, что в 1917 году «большевизм, давно подготовленный Лениным, оказался единственной силой, которая, с одной стороны, могла докончить разложение старого и, с другой, организовать новое. Только большевизм оказался способным овладеть положением, только он соответствовал массовым инстинктам и реальным соотношениям» (там же, стр. 114–115).

О терроре.

5 сентября 1918 г. после убийства председателя Петроградской ЧК М. С. Урицкого и покушения на В. И. Ленина Совнарком принял постановление о красном терроре, а ВЦИК объявил Советскую республику военным лагерем. Следует иметь в виду, что и «белый» и «красный» террор – это крайне обостренные меры и формы классовой борьбы в стране, которые проявлялись в политических убийствах, репрессиях, беззаконии. Террор – порождение не революции, а гражданской войны. К настоящему времени даже неизвестна цифра жертв как «белого», так и «красного» террора. Одни говорят о десятках и сотнях тысяч погибших, другие – о миллионах. В. И. Ленин на вопрос о терроре отвечал американскому журналисту 20 июля 1919 г.: «После революции 25 октября (7 ноября) 1917 года мы не закрыли даже буржуазных газет, и о терроре не было и речи. Мы освободили не только многих министров Керенского, но и воевавшего против нас Краснова. Лишь после того, как эксплуататоры, т. е. капиталисты, стали разворачивать свое сопротивление, мы начали систематически подавлять его, вплоть до террора. Это было ответом пролетариата на такие поступки буржуазии, как заговор совместно с капиталистами Германии, Англии, Японии, Америки, Франции для восстановления власти эксплуататоров в России, подкуп англо-французскими деньгами чехословаков, германскими и французскими – Маннергейма, Деникина и пр. и т. п.» (ПСС. Т. 39. С. 113–114).

5 декабря 1919 г. в докладе ВЦИК и Совнаркома VII Всероссийскому съезду Советов В. И. Ленин говорил: «Нас всегда обвиняли в терроризме... Мы говорим: нам террор был навязан. Террор навязан нам терроризмом Антанты, террором всемирно-могущественного капитализма, который душил, душит и осуждает на голодную смерть рабочих и крестьян за то, что они борются за свободу своей страны. И всякий шаг в наших победах над этой первопричиной и причиной террора будет неизбежно и неизменно сопровождаться тем, что мы будем обходиться в своем управлении без этого средства убеждения и воздействия» (ПСС. Т. 39. С. 404–405).

О нэпе.

«... Нэп с самого начала был задуман как чрезвычайная и временная мера. Но если даже это и не так, если это было, повторю, искреннее стремление вернуться к нормальному образу жизни, то зачем же понадобилось предварительно истреблять десятки миллионов людей, разорить и разрушать страну, ограбить ее?» (стр. 30). «Величайшая ошибка думать, что нэп положил конец террору. Мы еще вернемся к террору и к террору экономического» (ПСС. Т. 44. С. 428).

И здесь с помощью укороченной цитаты делается попытка обвинить Ленина в терроризме. В. Солоухина не интересуется, о чем идет речь в письме В. И. Ленина Л. Б. Каменеву от 3 марта 1922 г. А речь идет о внешней торговле. Эти вопросы обсуждались при встрече Ленина с Л. Б. Каменевым, И. В. Сталиным и Г. Е. Зиновьевым. Ленин в письме к Каменеву резко критикует позицию наркома финансов Г. Я. Сокольникова, ведущую к подрыву монополии внешней торговли, подчеркивает, что необходимо укреплять монополию внешней торговли, подчеркивает, что главными вопросами является проверка практической работы торговых органов, борьба с волокитей. Цитирую письмо В. И. Ленина: «Проект Сокольникова доказал, что наш милый, талантливый и ценнейший т. Сокольников в практике торговли ничего не смыслит. И он нас погубит, если ему дать ход. Величайшая ошибка думать, что *нэп* положил конец террору. Мы еще вернемся к террору и к террору экономического. Иностранцы уже теперь взятками скупают наших чиновников и «вывозят остатки России». И вывезут. Монополия есть вежливое предупреждение: милые мои, придет момент, я вас за это буду вешать. Иностранцы, зная, что большевики не шутят, считаются с этим всерьез... Опубликовать тотчас же..., что покушающиеся нас надуть (или обойти монополию и т. д.) встретят террор...» (ПСС. Т. 44. С. 428). Как видим, речь идет не о всеобщем введении террора, а о терроре, направленном против спекулянтов, лиц, подрывающих монополию внешней торговли, лиц, нарушающих закон, действующих в обход закона, лиц, которые «вывозят остатки России». Может быть, стоило бы применять меры и сегодня против тех, кто «вывозит остатки России».

В. Солоухин пишет: «Конечно, сам Ленин лично никого не расстрелял, но ему, по моему глубокому убеждению, была свойственна не только революционная жестокость, но и личная агрессивность. Приведу два примера из воспоминаний очевидцев. Все мы знаем деда Мазая и то, как он спасал зайцев, застигнутых половодьем, как он собирал их в лодку, а потом выпускал на сухом месте. Но вот женщина в своих воспоминаниях рассказывает, как

охотился ее муж. На маленьком острове спасались застигнутые шугой, ледяным крошевом, зайцы. Охотник сумел добраться до острова и вместе с другими стрелками набил столько зайцев, что лодка наполнилась тушками до самого борта. Способность испытывать охотничье удовольствие от убийства попавших в беду зверьков несколько не удивила автора воспоминаний. Женщина эта – Н. К. Крупская, а дело происходило в Шушенском. Читайте эти воспоминания, неоднократно переиздававшиеся, и сравните поступок «охотника» с дедом Мазаем» (стр. 29).

Вот что пишет Н. К. Крупская: «Поздней осенью, когда по Енисею шла шуга (мелкий лед), ездили на острова за зайцами. Зайцы уже побелеют. С острова деться некуда, бегают, как овцы, кругом. Целую лодку настреляют, бывало, наши охотники. Живучи в Москве, Владимир Ильич тоже охотился иногда последние годы, но охотничий жар у него значительно поубыл. Устроили раз охоту на лис, с флажками. Все предприятие очень заинтересовало Владимира Ильича. «Хитро придумано», – говорил он. Устроили охотники так, что лиса выбежала прямо на Владимира Ильича, а он схватился за ружье, когда лиса, постояв с минуту и поглядев на него, быстро повернула в лес. «Что же ты не стрелял?» «Знаешь, уж очень красива она была!» (Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине. Изд. 3-е. М.: Политиздат, 1989, стр. 32–33).

Написанное Солоухиным резко отличается от написанного Н. К. Крупской. Солоухин живописует «удовольствие от убийства попавших в беду зверьков». У Н. К. Крупской об этом нет ни слова. Но Солоухину это нужно для того, чтобы оправдать то свое «глубокое убеждение» в присущей Ленину «личной агрессивности». Но аргументов ведь нет. Все это домысел.

В. Солоухин свободно излагает воспоминания Н. К. Крупской. А вот документы. 27 сентября 1898 г. Н. К. Крупская писала М. А. Ульяновой из Шушенского: «...С утра пришли Оскар (Энгберг О. А., рабочий Путиловского завода – А. Ч.) и Проминский (участник польского с.-д. движения – А. Ч.) и стали соблазнять Володю ехать на охоту на какой-то Агапитов остров, где, по их словам, зайцев тьма-тьмушая и табуны тетерок и куропаток так и летают. Володя поколебался было, но в конце концов соблазнился, кстати же и день сегодня чудесный» (ПСС. Т. 55. С. 398). А вот в письме М. А. Ульяновой от 14 октября 1898 г. читаем: «У нас уже зима, наша Шушенка замерзла, и снег уже был, но сошел. Холод порядочный (градусов 5), что не помешало Володе закатиться сегодня на охоту за зайцами на остров на целый день, он в этом году ни одного зайца не изничтожил еще. Оделся он тепло, а проветриться ему не мешает, последнее время он по уши ушел в свои «рынки» и пишет с утра до вечера» (ПСС. Т. 55. С. 400). Кстати, О. А. Энгберг и И. Л. Проминский – питерские рабочие-революционеры, отбывали ссылку вместе с Лениным в Шушенском.

А теперь об охоте свидетельство самого В. И. Ленина. В письме брату Д. И. Ульянову 28 ноября 1898 г. он писал: «Насчет охоты моей ты осведомлен неточно. Кто это тебе рассказывает? Не Анюта ли впадает в некоторые хронологические ошибки, выдавая старые мифы о зайцах за новые известия. Зайцев здесь я бил осенью порядком, – на островах Енисея их масса, так что нам они быстро надоели. Проминский набил их несколько десятков, соби-

рая шкурки на шубу. Конечно, на тетеревах и куропаток охота интереснее, но только трудная она. Молодых тетерок в июле я еще пострелял немного, а теперь за ними ездят на лошади с винтовками: пешего охотника зимой тетерева не подпускают (за самыми редкими исключениями). На куропаток нужна (осенью) хорошая собака, – моя же Дженни либо молода еще, либо плоха. Зимой куропаток больше ловят в «морды», вентера и петли... Прошлый год я еще убил несколько куропаток (хотя очень мало), а нынче ровно ничего» (ПСС. Т. 55. С. 114). Приведен рассказ об охотничьих делах самого охотника, т. е. В. И. Ленина, сразу по свежим следам охоты, а не по воспоминаниям Н. К. Крупской, написанным более чем через 30 лет после событий. Это специально сделано для В. Солоухина.

Публицист О. Мороз ставит перед В. Солоухиным новый вопрос: «Странно, что этих зайцев, бросающих тень на светлый образ вождя, не изъяли и не рассекретили. Это ведь обычная манера служителей его культа... и т. д.». И Солоухин продолжает: «А вот еще эпизод, связанный, правда, не с убийством, но все же...» (стр. 29). И далее приводится выдержка из книги П. Малькова «Записки коменданта Кремля» (М., Молодая гвардия, 1967, стр.127). На этой странице комендант Кремля П. Мальков рассказывает о том, что Ленин, Свердлов, Аванесов, Смидович принимали участие 1 мая 1918 г. в снятии памятника великому князю Сергею Александровичу Романову на месте его убийства на территории Кремля. Воспоминания П. Д. Малькова написаны в творческом содружестве с кандидатом исторических наук, литератором А. Я. Свердловым. И поскольку они написаны в 60-е годы, а не по свежим следам событий тех лет (1918–1920 гг.), то допущено в них много фантазии. По утверждению П. Д. Малькова, которые приводит В. Солоухин, памятник был снят между 9.30 и 11 часами первого мая 1918 г.

Что в этот день делал В. И. Ленин? Биографическая хроника В. И. Ленина приводит такие факты: «Позднее 11 часов Ленин выступает с приветственной речью на Красной площади перед демонстрантами на митинге, посвященном 1 Мая. Ранее 17 часов Ленин едет на Ходынское поле. По просьбе рабочих Сущево-Марьянского района произносит краткую речь о значении праздника 1 Мая. В 17 часов 20 минут приезжает на Ходынское поле на военный парад. В 18 часов смотрит парад воинских частей, продолжавшийся более часа. Вечером присутствует на митинге латышских стрелков и работников Кремля. Поздно вечером присутствует на первомайском вечере работников 1-го Дома Советов».

Если бы В. Солоухин задал себе вопрос: мог ли быть снят памятник великому князю Сергею Александровичу в этот день между 9.30 и 11 часами утра? При тогдашней технике.

Посмотрим, о чем свидетельствуют документы. «Декрет о памятниках Республики» был принят 12 апреля 1918 г. (Декреты Советской власти. Т. 2. М., 1959. С. 95–96). Совнарком утвердил декрет, внесенный А. В. Луначарским, «О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработку проектов памятников Российской социалистической революции». В нем действительно была создана комиссия, которой поручалось определить, какие памятники подлежат снятию и «в день 1 Мая первые модели новых памятников выставить на суд масс».

Ленинские документы свидетельствуют о том, что декрет СНК 1 мая 1918 г. не был выполнен. Ленин писал и. о. комиссара имущества республики П. П. Малиновскому в мае 1918 г.: «Почему, вопреки постановлению СНК и несмотря на безработицу (и несмотря на I.V), не начаты в Москве работы

1) по *хорошему* закрытию царских памятников?

2) по снятию царских орлов?

3) по подготовке *сотен* надписей (революционных и социалистических) на *всех* общественных зданиях?

4) по подготовке *бюстов* (хоть временных) разных великих революционеров?» (ПСС. Т. 50. С. 68–69).

15 июня 1918 г. Ленин пишет письмо в комиссариаты народного просвещения и имущества республики о двухмесячной проволочке в исполнении декрета от 12 апреля 1918 г. (Там же. С.101).

18 сентября 1918 г. В. И. Ленин пишет А. В. Луначарскому письмо, в котором подвергает всех лиц, причастных к невыполнению декрета, резкой, беспощадной критике: «Объявляю выговор за преступное и халатное отношение, требую присылки мне имен всех ответственных лиц для предания их суду. Позор саботажникам и ротозеям» (Там же. С. 182).

В мае 1918 г. помощником наркома имущества республики был назначен архитектор Н. Д. Виноградов. Он был назначен ответственным за выполнение декрета от 12 апреля 1918 г. В журнале «Искусство» № 1 за 1939 год опубликованы документы, относящиеся к выполнению этого декрета, и воспоминания Н. Д. Виноградова. Из них следует, что к 1 мая 1918 г. в Москве был снят лишь один памятник – генералу Скобелеву. Памятники Александру II, Александру III, великому князю Сергею Александровичу были сняты после 17 августа 1918 г. («Искусство», 1939, № 1, с. 27–49).

Не читают документов В. Солоухин и огоньковцы. Наконец, уважаемые публицисты, вы бы могли спросить у сотрудников музея истории Москвы, и вам бы ответили, что памятник великому князю Сергею Александровичу был снят не ранее августа 1918 г. и в этом деле Ленин участия не принимал (даю № телефона – 928-49-76 – исторический отдел музея истории Москвы). И совет. Если печатаете, не верьте на слово некомпетентным людям. Проверьте.

В. Солоухин утверждает, что «политическое завещание, по существу, ничего не меняло. «Курс корабля», во всяком случае. Замена Сталина на посту Генсека человеком, который во всех остальных отношениях был бы как Сталин, кроме сталинской грубости». Так примерно это звучит? Расширение состава ЦК за счет рабочих от станка? Это смешные меры». («Огонек», № 51, с. 30).

Свести все «политическое завещание» В. И. Ленина к замене Сталина на посту генсека можно только при условии, что утверждающий это ни разу не прочитал статей и писем, которые вкладываются в понятие «политическое завещание». Главное в ленинском «политическом завещании» состояло в том, чтобы перейти к гражданскому миру: «... кто не понимает смены лозунга «гражданская война» лозунгом «гражданский мир», тот смешон, если не хуже» (ПСС. Т. 44. С. 78). И дальше. В. И. Ленин утверждает: «...мы вынуждены признать коренную перемену всей точки зрения нашей на социализм. Эта коренная перемена состоит в том, что раньше мы центр тяжести

клали и должны были класть на политическую борьбу, революцию, завоевание власти и т. д. Теперь же центр тяжести меняется до того, что переносится на мирную организационную «культурную» работу..., у нас действительно теперь центр тяжести работы сводится к культурничеству» (ПСС. Т. 45. С. 376). Нужно было создать строй «цивилизованных» кооператоров (стр. 372). Он считал, что «простым кооперированием населения можно превратить классовых врагов в классовых сотрудников и классовую войну в классовый мир (так называемый гражданский мир)» (там же, с. 375).

Но, к сожалению, призыв Ленина к «гражданскому миру», который, по его замыслу, должен быть установлен навсегда как внутри страны, так и со всеми соседними странами (с тем, чтобы соревнование двух систем шло в экономической, а не в военной области), остался гласом вопиющего в пустыне.

Но зачем же В. Солоухину клеветать на В. И. Ленина? И в публицистической работе «Читая Ленина» («Отчизна», 1989, № 10), и в новой работе «Расставание с богом» («Огонек», 1990, № 51) В. Солоухин подтверждает мысль Ленина о том, что «политическая невоспитанность россиян сказывается, между прочим, в неумении искать точных доказательств по спорным и важным историческим вопросам, в наивном доверии к восклицаниям и выкрикам, к заверениям и клятвам заинтересованных лиц» (ПСС. Т. 23. С. 306).

Можете расставаться с богом, с Лениным, с кем угодно. Но только без клеветы и наветов. Побольше доказательств, товарищ В. Солоухин! И давайте спорить. В том числе и об идейно-теоретическом наследии В. И. Ленина, по его практической деятельности. Только с аргументами в руках. Только так будем идти к истине, к правде.

2. Ответ Е. А. Климчук.

В еженедельной газете писателей России «Литературная Россия» № 6 за 8 февраля 1991 р. со статьей «Только слепой может этого не видеть... Проект нового Союзного договора в свете идеи «самоопределение наций» вплоть до...» выступил преподаватель военно-политической академии, доктор исторических наук Е. А. Климчук.

Читаем: «Таким образом, до революции Ленин был за равноправие наций и их самоопределение в составе единой державы. После свершения революции в России Ленин вообще не упоминал о самоопределении для народов нашей страны. Не говоря уже об отделении. По мысли Ленина, включенной во вторую Программу партии, принятую на VIII съезде РКП (б) в 1919 году, политика пролетариата в национальном вопросе «состоит в неуклонном фактическом проведении в жизнь сближения и слияния рабочих и крестьян всех наций...» (ПСС. Т. 36. С. 111). Нет ни слова о самоопределении и в написанной Лениным «Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа» (ПСС. Т. 35. С. 221–223). Почитаем внимательно В. И. Ленина.

25 октября (7.XI) 1917 года он написал, а Второй съезд Советов рабочих и солдатских депутатов принял обращение «Рабочим, солдатам и крестьянам!», в котором подчеркивается, что советская власть «... обеспечит всем нациям, населяющим Россию, подлинное право на самоопределение» (ПСС. Т. 35. С. 11). 27 ноября (10. XII) 1917 года в «Конспекте программы переговоров о мире» Ленин пишет: «1) Официальное признание за каждой

(недержавной) нацией, входящей в состав данной воюющей страны, права на свободное самоопределение вплоть до отделения и образование самостоятельного государства; 2) право на самоопределение осуществляется путем референдума всего населения самоопределяющейся области...» (ПСС. Т. 35. С. 121–122). 3(16) декабря 1917 года в «Манифесте к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде» В. И. Ленин пишет: «...Совет Народных Комиссаров еще раз подтверждает право на самоопределение за всеми нациями, которые угнетались царизмом и великорусской буржуазией, вплоть до права этих наций отделиться от России. Поэтому мы, Совет Народных Комиссаров, признаем народную Украинскую республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в договор с Российской республикой о федеративных и тому подобных отношениях между ними» (ПСС. Т. 35. С. 143).

Наконец, об утверждении Е. А. Климчука о том, что в «Декларации прав трудящегося и эксплуатируемого народа» нет ни слова о самоопределении. В этом документе В. И. Ленин пишет о достижениях революционными мерами «демократического мира между народами, без аннексий и без контрибуций, на основе свободного самоопределения наций» (ПСС. Т. 35. С. 222). Далее Ленин пишет, что Советская власть будет стремиться установить коренные начала «федерации Советских республик России, предоставляя рабочим и крестьянам каждой нации принять самостоятельное решение на своем собственном полномочном советском съезде, желают ли они и на каких основаниях участвовать в федеральном правительстве и в остальных федеральных советских учреждениях» (ПСС. Т. 35. С. 223).

Об Украине 22 ноября (5. XII) 1917 года Ленин говорит: «Сейчас мы наблюдаем национальное движение на Украине и мы говорим: мы безусловно стоим за полную и неограниченную свободу украинского народа. Мы должны сломить то старое, кровавое и грязное прошлое, когда Россия капиталистов-угнетателей играла роль палача над другими народами. Это прошлое мы сметем, на этом прошлом мы не оставим камня на камне... Мы скажем украинцам: как украинцы, вы можете устраивать у себя жизнь, как вы хотите» (ПСС. Т. 35. С. 116).

В декабре 1919 года, отвечая на вопрос, будет ли Украина самостоятельным государством, писал: «Нас несколько не может удивить – и не должна пугать – даже такая перспектива, что украинские рабочие и крестьяне перепробуют различные системы и в течение, скажем, нескольких лет испытают на практике и слияние с РСФСР, и отделение от нее в особую самостоятельную УССР, и разные формы их тесного союза, и т. д., и т. п.» (ПСС. Т. 40. С. 20).

В «Письме к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным» 28 декабря 1919 г. Ленин писал: «Независимость Украины признана и ВсеЦИКом (Всероссийским Центральным Исполнительным Комитетом) РСФСР (Российской Социалистической Федеративной Советской Республики) и Российской Коммунистической партией большевиков. Поэтому само собою очевидно и вполне общепризнано, что только сами украинские рабочие и крестьяне на своем Всеукраинском съезде Советов могут решить и решат вопрос о том, сливать ли Украину с Россией, оставлять ли Украину самостоятельной и независимой республикой и в последнем случае какую

именно федеративную связь устанавливать между этой республикой и Россией» (ПСС, Т. 40. С. 42).

В «Черновом наброске проекта программы РКП» Ленин пишет: «Поэтому необходима особая осторожность в отношении к национальному чувству, заботливое проведение равенства и свободы отделения наций на деле, чтобы отнять почву у этого недоверия и добиться добровольного теснейшего союза Советских республик всех наций» (ПСС. Т. 38. С. 94–95).

Теперь о цитируемом месте Е. А. Климчуком. Вот что написано у Ленина: «В национальном вопросе политика завоевавшего государственную власть пролетариата... состоит в неуклонном фактическом проведении в жизнь сближения и слияния рабочих и крестьян всех наций в их революционной борьбе за свержение буржуазии. Осуществление этой цели требует полного освобождения колониальных и других находившихся в угнетенном или неполноправном положении наций с предоставлением им свободы отделения как гарантий того, чтобы унаследованное от капитализма недоверие трудящихся масс разных наций и озлобление рабочих угнетенных наций против рабочих угнетательских наций было полностью рассеяно и сменилось сознательным и добровольным союзом» (ПСС. Т. 38. С. 111). (Подчеркнутое черной линией процитировано из Е. Климчука).

И в принятой VIII съездом РКП(б) программе записано требование предоставления полного равноправия наций, «признание за колониями и неравноправными нациями права на государственное отделение» (КПСС в резолюциях... Изд. 8-е. Т. 2. С. 45).

Е. Климчук приводит урезанную выдержку из «Тезисов ко II конгрессу Коммунистического Интернационала» и не замечает, что Ленин снова ставит вопрос о признании права наций «на государственное отделение» (ПСС. Т. 41. С. 165).

Обкарнав В. И. Ленина, Е. Климчук делает вывод: «Другими словами, после провозглашения Советской власти Ленин потерял интерес к идее самоопределения. О «праве на отделение» в произведениях Ленина вообще не упоминается. Сказанное означает, что составители проекта Союзного договора ничего общего с Лениным как теоретиком не имеют» («Л.Р.», № 6, 8. II. 1991, с. 5).

Наконец, еще одно. 2 ноября 1917 года Совнарком принял такой акт, как «Декларация прав народов России». В нем записано: «... Совет Народных Комиссаров решил положить в основу своей деятельности по вопросу о национальностях России следующие начала:

- 1) Равенство и суверенность народов России.
- 2) Право народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства.
- 3) Отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений.
- 4) Свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России». Декларация подписана пред СНК В. Ульянов (Ленин). Нарком по де-

лам национальностей И. Сталин (Декреты Советской власти. Т. I. М.: Госполитиздат, 1957. С. 40–41).

Этот документ был документом, которым на практике проводилась в жизнь ленинская национальная политика. Он начисто опровергает утверждения Е. Климчука. На практике правом на самоопределение воспользовались все нации, входившие в царскую Россию. Другое дело, что победила тенденция к объединению. А это привело к созданию Союза ССР.

В нынешнее время легко быть инакомыслящим. Даже великорусским шовинистом-держимордой, о чем писал В. И. Ленин в письме «К вопросу о национальностях или об «автономизации»». Допустимо даже, как это делает Е. Климчук, ликвидировать систему национально-территориального деления страны и вернуться к чисто территориальному, к системе губерний или больших областей. Можно даже допустить доктора исторических наук, полковника Е. Климчука на должность генерал-губернатора одной из губерний, скажем, Малороссии или Туркестана. Е. Климчук в этом не держит первенства. Позитивные дефедерализации высказали народные депутаты СССР Г. Старовойтова и Г. Попов. Суть их позиции состоит в том, чтобы через некий механизм референдума образовать на месте СССР «трех, четырёх, а то и пяти десятков независимых государств», преимущественно на этнической, национальной основе. Е. Климчук, как человек военный, считает, что референдум не нужен. Приказом создать губернии, и все.

Уважаемые товарищи! Не нужно фальсифицировать идейно-теоретическое наследие и практическую деятельность В. И. Ленина. Его нужно изучать. И понимать. Можно принимать или отвергать. Но не искажать.

3. О «немецких деньгах» В. И. Ленина. Ответ А. Арутюнову, Ю. Фельштинскому и другим фальсификаторам, касающимся этого вопроса в своих писаниях.

В журнале «Столица», издающемся Моссоветом, А. Арутюнов опубликовал статью «Был ли Ленин агентом германского Генштаба?» (№ 1 за 1991 г.) и «Родимое пятно большевизма» (№ 4 за 1991 г.). Журнал «Родина» № 11 за 1990 г. (подписчики получили этот номер в апреле 1991 года) опубликовал статью своего собственного корреспондента в США Юрия Фельштинского «Деньги для диктатуры пролетариата». В статьях речь идет о проезде В. И. Ленина и группы политэмигрантов из Швейцарии в Швецию через Германию в апреле 1917 года. Как и Временное правительство и его службы в 1917 году, В.И. Ленина обвиняют в получении германских денег. Рассмотрим эти вопросы.

Исполнилось 74 года возвращения В. И. Ленина из эмиграции, где он провел долгие 15 лет. Некоторые хронологические данные этого события таковы.

24 марта (6 апреля) 1917 года В. И. Ленин получает сообщение Ф. Платена о согласии германского правительства на проезд политэмигрантов через Германию в Россию на условиях, выдвинутых большевиками.

Между 27 и 30 марта (9 и 12 апреля) Ленин вместе с группой политэмигрантов, насчитывающей 32 человека (двое детей), проезжает по территории Германии и прибывает в немецкий город-порт Засниц. 30 марта (12 апреля) на пароходе прибывает в шведский порт Треллеборг. 31 марта (13 апре-

ля) Ленин прибывает в 10 часов утра в Стокгольм и в тот же день в 18 часов 37 минут выезжает из Стокгольма в Петроград. 3(16) апреля в 23 часа 10 минут Ленин приезжает в Петроград. Начался новый период жизни и деятельности В. И. Ленина, в жизни большевистской партии, страны. 4(17) апреля Ленин и Зиновьев сделали в Исполнительном Комитете Петроградского Совета сообщение о своем проезде через Германию. Исполком Совета принимает решение: потребовать от Временного правительства принять меры к немедленному пропуску в Россию всех эмигрантов независимо от их политических взглядов, поместить в печати сообщение Ленина об обстоятельствах проезда через Германию. Ленин вводится в состав Исполкома Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов.

5(18) апреля в газетах «Правда» и «Известия» публикуется сообщение «Как мы доехали», а в газете «Известия» – материалы и документы, относящиеся к проезду через Германию. В этот же день газеты капиталистов, вроде «Речи» и «Нового времени» напечатали статьи против проезда Ленина через Германию «с темными намеками насчет того, не помогают ли приехавшие германским империалистам» (ПСС. Т. 31. С. 125).

В день приезда В. И. Ленина в Петроград, 3(16) апреля, в министерство иностранных дел России были переданы меморандумы французского и английского послов.

Наиболее интересным являлось сообщение английского посла Бьюкенена: судя по многим данным, именно «сведения» английских дипломатов послужили источником клеветы на Ленина и его товарищей. «Германское правительство разрешило русскому социалисту Ленину проезд через Германию, и он оставил Стокгольм в последнюю пятницу вечером, направляясь в Петроград с целью предпринять самую энергичную пропаганду мира... Во время пребывания в Швеции Ленин излил свою горечь против Англии в газетной статье, в которой он заявляет, что скоро он опубликует доказательства того, что Англия сделала все, что было в ее силах, чтобы помешать политической амнистии в России. К этому заявлению он прибавил, что в то время, как германское правительство предоставило ему и его партии особые льготы во время их путешествия через Германию, английское правительство напрямик отказало ему в пропуске. Сэр Е. Хоуард узнал от эстонского социалиста – противника сепаратного мира, что Ленин – хороший организатор и крайне опасный человек, и весьма возможно, что он будет иметь многочисленных последователей в Петрограде».

Здесь выделена на первый план клеветническая версия о «близости» большевиков к германскому правительству. Доводы Бьюкенена были рассчитаны на то, чтобы произвести соответствующее воздействие на Временное правительство. Ближайший сотрудник Милюкова товарищ министра иностранных дел Нератов на отдельном листе, приложенном к упомянутым документам, написал карандашом: «Все сведения из 3 источников нужно поместить в газетах завтра, не указывая источников, и подчеркнуть благожелательность германского правительства к Ленину и прочим. 3 апреля. Нератов». (П. В. Московский, В. Г. Семенов. Ленин в Швеции. Политиздат. М., 1972. С. 129–130).

Таким образом, директива союзников была выполнена без промедления. Нератов сделал распоряжение о передаче союзнической информации 3(16) апреля, а уже через два дня, 5(18) апреля петроградская буржуазная пресса выдвинула против В. И. Ленина целый ворох самых нелепых и диких обвинений.

Выполнение этой директивы было возложено на Ставку верховного главнокомандующего в Могилеве. Именно здесь велась работа с прапорщиком Ермоленко. Ее вел следователь по особо важным делам в контрразведке при штабе В. Г. Орлов, бывший сотрудник охранного отделения Департамента полиции. К этому делу подключился еще один сотрудник бывшей охраны подполковник Б. Н. Никитин. Они-то и подготовили для министра юстиции Временного правительства показания Ермоленко (Эрнст Генри. Профессиональный антикоммунизм. К истории возникновения. М. : Политиздат, 1981. С. 40–41).

Министр юстиции временного правительства П. Н. Переверзев пригласил к себе журналистов Алексинского и Панкратова и передал им для опубликования сфабрикованные против Ленина и большевиков материалы.

5(18) июля 1917 г. в Петрограде в бульварной газете «Живое слово» № 51 (404) под заглавием «Ленин, Ганецкий и К^о – шпионы» было опубликовано клеветническое заявление Г. А. Алексинского и В. С. Панкратова. Текст этого заявления, сфабрикованного при содействии генерального штаба и контрразведки, таков: «Комитету журналистов при Временном правительстве было доставлено за собственноручной подписью члена II Государственной Думы Г. Алексинского и шлиссельбуржца В. Панкратова следующее письмо: «Мы, нижеподписавшиеся, Григорий Алексеевич Алексинский, бывший член II Гос. Думы от рабочих города Петрограда, и Василий Семенович Панкратов, член партии социалистов-революционеров, пробывший 14 лет в Шлиссельбургской каторжной тюрьме, считаем своим революционным долгом опубликовать выдержки из только что полученных нами документов, из которых русские граждане увидят, откуда и какая опасность грозит русской свободе, революционной армии и народу, кровью своей эту свободу завоевавших. Требуем немедленного расследования. Г. Алексинский, В. Панкратов. 4 июля 1917 г. Петроград».

«При письме от 16 мая 1917 г. за № 3719 нач. штаба Верховного Главнокомандующего препроводил Военному Министру протокол допроса от 28 апреля с. г. прапорщика 16 Сербского стр. полка Ермоленко. Из показаний, данных им начальнику разведывательного отделения штаба Верх. Главнокомандующего, устанавливается следующее. Он переброшен 25 апреля с. г. к нам в тыл на фронт 6 армии для агитации в пользу скорейшего заключения сепаратного мира с Германией. Поручение это Ермоленко принял по настоянию товарищей. Офицеры германского генерального штаба Шидицкий и Люберс ему сообщили, что такого же рода агитацию ведет в России агент германского генерального штаба, председатель Украинской секции «Союза освобождения Украины» А. Скоропис-Йолтуховский и Ленин. Ленину поручено стремиться всеми силами к подрыванию доверия русского народа к Временному правительству. Деньги на агитацию получают через некоего

Сведсона, служащего в Стокгольме при Германском Посольстве. Деньги и инструкции пересылаются через доверенных лиц.

Согласно только что поступившим сведениям, такими доверенными лицами являются в Стокгольме: большевик Яков Фюрстенберг, известный более под фамилией «Ганецкий» и Парвус (доктор Гельфанд). В Петрограде: большевик, присяжный поверенный М. Ю. Козловский, родственница Ганецкого – Суменсон, занимающаяся совместно с Ганецким спекуляциями, и другие. Козловский является главным получателем немецких денег, переводимых из Берлина через «Дисконто–Гедельшафт» на Стокгольм «Виа-Банк», а отсюда на Сибирский банк в Петрограде, где в настоящее время на его текущем счету имеется свыше 2 000 000 р. Военной цензурой установлен непрерывный обмен телеграммами политического и денежного характера между германскими агентами и большевистскими лидерами (Стокгольм – Петроград)».

Письмо снабжено следующим примечанием Г. Алексинского и В. Панкратова: «По техническим условиям подлинные документы будут нами опубликованы дополнительно». Эта фальшивка сфабрикована была в генеральном штабе.

6 (19) июля 1917 г. в «Листке Правды», вышедшем взамен разгромленной «Правды», опубликованы статьи В. И. Ленина («Где власть и где контрреволюция?», «Гнусные клеветы черносотенных газет и Алексинского», «Новое дело Дрейфуса?», «Злословие и факты», «Близко к сути». Все статьи без подписи. В статьях разоблачалась клевета на В. И. Ленина, на партию большевиков.

9 июля В. В. Воровский, Я. С. Ганецкий и К. Б. Радек опубликовали в шведской прессе заявление, в котором доказывалось, что «Ганецкий в своей политической деятельности не вступал ни в какие сношения с Парвусом и что с Парвусом его связывали только торговые дела» («Без лишних слов», № 2, 19 июля 1917 г., с. 6). В газете «Arbeitenpolitik» № 31, 4 августа 1917 г. было напечатано заявление В. В. Воровского, Я. С. Ганецкого и К. Б. Радека («Заговор против русских революционных социал-демократов»), опровергавшее клевету буржуазной прессы. В той же газете были напечатаны статьи, вскрывающие корни буржуазной кампании против большевиков (№ 32 и 34 за 11 и 25 августа 1917 г. «К заговору против большевиков»).

В газете «Речь» № 195 (3937) от 2 сентября (20 августа) 1917 г. была опубликована статья «Союз освобождения Украины» без подписи. В ней сообщалось: «В распоряжении военного министерства имеется обширный материал относительно организации «Союза освобождения Украины», избличающий участие в этой организации австро-венгерского и германского правительств». И далее: «Германским правительством было поручено Ленину пропагандировать мир, стараться всеми силами подорвать доверие народа к Временному правительству и стремиться к смещению, во что бы то ни стало, министров, стоящих против германских стремлений... заключению мира... В Берлине было два собрания социалистов, в которых принимали участие Ленин и Йолтуховский».

16 мая о показаниях Ермоленко писал и начальник штаба А. И. Деникин: «Ермоленко был переброшен к нам в тыл на фронт 6-ой армии для агит-

тации в пользу скорейшего заключения сепаратного мира с Германией. Поручение это Ермоленко принял по настоянию товарищей. Офицеры германского генерального штаба Шидицкий и Люберс ему сообщили, что такого же рода агитацию ведут в России агенты германского генерального штаба – председатель секции «Союза освобождения Украины» А. Скоропис-Йолтуховский и Ленин. Ленину поручено всеми силами стремиться к подорванию доверия русского народа к Временному правительству. Деньги на операцию получают через некоего Сведсона, служащего в Стокгольме при германском посольстве...» (А. И. Деникин. История русской смуты. «Вопросы истории», 1990. № 8. С. 96).

В. И. Ленин, отвечая на эту клевету, писал: «Один деятель «Союза освобождения Украины», Басок, мне известен с 1906 года, когда он, будучи меньшевиком, участвовал вместе со мной на Стокгольмском съезде. Осенью 1914 или в начале 1915 года, когда я жил в Берне, ко мне на квартиру зашел известный кавказский меньшевик Триа, приехавший из Константинополя. Триа рассказал мне про участие Баска в «Союзе освобождения Украины» и про связь этого Союза с немецким правительством. Триа передал мне при этом письмо Баска ко мне, в этом письме Басок выразил мне сочувствие и надежду на сближение наших взглядов. Я был так возмущен, что немедленно, в присутствии Триа, написал ответ Баску и отдал письмо тому же Триа для передачи, ибо Триа собирался еще раз побывать в Константинополе. В письме к Баску я заявил, что, так как он вступает в сношения с одним из империалистов, то наши дороги безусловно расходятся и у нас нет ничего общего. Этим ограничились какие бы то ни было мои «отношения» к «Союзу освобождения Украины» (ПСС. Т. 34. С. 118). Привожу письмо В. И. Ленина Баску (М. И. Меленевскому): «Копия ответа, переданного Триа 12 / I. 1915 г. Любезный гражданин! Триа передал мне Ваше письмо от 28 / XII. 1914 г. Вы явно ошибаетесь: мы стоим на точке зрения интернациональной революционной социал-демократии, а Вы – на точке зрения национально-буржуазной. Мы работаем за сближение *рабочих* разных (и особенно *воюющих*) стран, а Вы, видимо, сближаетесь с буржуазией и правительством «своей» нации. Нам не по дороге» (ПСС. Т. 49. С. 50).

Сфабрикованные в 1917 году клеветнические «документы», с помощью которых возводилась клевета на Ленина и большевиков, и сегодня перепечатываются без зазрения совести так называемые демократические органы печати. Так общественно-политический иллюстрированный еженедельник Моссовета «Столица» в 1 номере за 1991 год опубликовал статью А. Арутюнова «Был ли Ленин агентом германского Генштаба?»

После победы Февральской революции в России перед политическими эмигрантами встал вопрос о возвращении на Родину. В эмигрантской среде возник план проезда через Германию путем обмена русских политэмигрантов на германских военнопленных. В общих чертах он был выдвинут на частном совещании входивших в Циммервальдское объединение представителей российских и польских социалистов в Берне лидером меньшевиков-интернационалистов Ю. О. Мартовым. Но Мартов и его сторонники вскоре отказались от своих же предложений. Когда окончательно стало ясно, что Франция и Англия не пропускают через свою территорию лиц, ведущих ан-

тивоенную пропаганду, Милоков отдал распоряжение послам, посланникам и консулам содействовать возвращению лиц «если только лица эти не значатся в международных или наших военных контрольных списках» (Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 6 марта). В эти списки было внесено до 6 тысяч человек. Против каждого значилось: «Подозревается в пропаганде о заключении мира»; «Принимал живейшее участие в последней Кинтальской интернационалистской конференции»; «Объехал северные страны Европы с целью пропаганды среди социалистов Дании, Норвегии и Швеции заключения мира»; «Агент мирной и антиимпериалистической пропаганды, и въезд его в Россию нежелателен» и т. д.

По инициативе В. И. Ленина план возвращения политэмигрантов через Германию был одобрен Заграничной коллегией и Русским бюро ЦК РСДРП (б). При содействии швейцарских социалистов, и в особенности секретаря социал-демократической партии Швейцарии Фрица Платтена, удалось получить пропуска на проезд через Германию. Мартов и другие политэмигранты, отказываясь от поездки через Германию, не верили тогда, что им вскоре придется последовать этим же путем. Военные власти Великобритании задержали в Канаде возвращавшегося в Россию Л. Д. Троцкого и других политэмигрантов. 15 апреля 1917 г. «Рабочая газета» опубликовала телеграмму, подписанную лидерами меньшевиков Мартовым и Аксельродом и лидером эсеров Натансоном, Луначарским, Рязановым: «Констатируем абсолютную невозможность вернуться в Россию через Англию». 30 апреля (12 мая) через Германию, на тех же условиях, на которых проехал Ленин, выехала вторая группа политэмигрантов числом 257 человек в сопровождении швейцарского социалиста Г. Фогеля, а 17(30) июня – третья группа в сопровождении О. Ланга. Во второй группе вернулись Мартов, Натансон, Луначарский и др.

Буржуазная печать в июле начала травлю министра Временного правительства лидера эсеров В. М. Чернова, обвиняя его в том, что, находясь за границей в начале мировой войны, он писал статьи и участвовал в литературном органе, издававшемся якобы на немецкие деньги. Выступая против клеветы на В. И. Ленина, лидер эсеров В. М. Чернов 16 апреля 1917 г. опубликовал в газете «Дело народа» статью, озаглавленную «Ленин». В ней читаем: «У Ленина есть импонирующая цельность. Он весь – как из одного куска гранита... У Ленина есть преданность революционному делу, пропитывающая все его существо... Ленин – человек безусловно чистый, и все грязные намеки мещанской прессы на немецкие деньги, по случаю проезда его через Германию, надо раз и навсегда с отвращением отшвырнуть ногою с дороги» («Дело народа», № 26, 1917, 16 апреля). В этой же статье есть такие слова: «Он (Ленин) даже и не подумал о том, что, даже и с его точки зрения, соизволение Англии на его поездку было бы лучше уже тем, что его вынудило бы давление русской революции, а соизволение Германии по мотивам может быть подозрительнее». «Одно из двух: или В. Чернов странноватый человек, от фактов отговаривающийся фразой, или он дал себя настолько запугать мещански-шовинистической сплетней и клеветой, что потерял голову» (ПСС. Т. 31. С. 306). Тот же Чернов в январе 1918 г. в «Открытом письме В. И. Ульянову-Ленину» писал: «Я, будучи Вашим идейным противником, не раз отдавал должное Вашим личным качествам. Не раз в те тяжкие для

Вас времена, когда Вы своим путешествием через гогенцоллерновскую Германию навлекли на себя худшее из подозрений, я считал долгом чести защитить Вас перед петроградскими рабочими от обвинения в политической продажности, в отдаче своих сил на службу немецкому правительству. По отношению к Вам, оклеветанному и несправедливо заподозренному, хотя бы и отчасти по Вашей собственной вине, я считал себя обязанным быть сдержанным» («Megalopolis Express», 1991, 31 января, № 5/40).

В годы первой мировой войны правительства и разведки Германии и Австро-Венгрии, попавших в сложную ситуацию борьбы на два фронта, тратили миллионы марок на организацию подрывной работы в тылу своих противников – Франции, Англии и России. Агентура эта была обширна и, судя по ряду крупных диверсий, действовала успешно. Германская разведка с помощью некоторых немецких социал-демократов попыталась связаться и с различного рода революционными организациями, выступающими в России против царизма.

Соответствующие предложения о денежных субсидиях делались финским, украинским, кавказским националистическим и социалистическим группам. Делались они и эсерам (Чернову), и меньшевикам (Чхенкели), и большевикам (Коллонтай, Шляпникову). Особенно активную роль в такого рода попытках играл Парвус, скатившийся в годы войны до прямого сотрудничества с германской разведкой и наживший огромное состояние на военных поставках и коммерческих спекуляциях.

Однако, как сообщала хорошо осведомленная заграничная агентура департамента полиции, все указанные предложения и эсерами, и меньшевиками, и большевиками были решительно отвергнуты (Г. Бордюгов, В. Козлов, В. Логинов. Личность, доктрина, власть. «Коммунист», 1990, № 5. С. 63).

В марте 1917 года к переговорах о проезде через Германию вновь попытались примазаться явные германские агенты. Вновь предложил свою помощь и деньги на организацию проезда Парвус. В. И. Ленин на сей раз категорически отказался. «Гнусная ложь, что я состоял в сношениях с Парвусом, ездил в лагеря и т. п. Ничего подобного не было и быть не могло» (ПСС. Т. 34. С. 30). Об этом писал и сам Парвус: «Я был в Стокгольме, когда Ленин находился там во время проезда. Он отклонил личную встречу. Через одного общего друга я ему передал: сейчас прежде всего нужен мир; следовательно, нужны условия для мира, что намеревается он делать? Ленин ответил: он не занимается дипломатией, его дело социальная революционная агитация» (Parvus. Im Kampf um die Wahrheit, 1918, s. 51). 28 марта Ленин телеграфирует Я. С. Ганецкому: «Берлинское разрешение для меня неприемлемо» (ПСС. Т. 49. С. 417). 30 марта в письме Я. С. Ганецкому пишет о том, что услуги Парвуса он категорически отвергает: «Пользоваться услугами людей, имеющих касательство к издателю «Колокола», я, конечно, не могу» (ПСС. Т. 49. С. 418).

К. Б. Радек об этом пишет: «В Стокгольме пытался повидаться с Лениным от имени ЦК германской социал-демократии Парвус, но Ильич не только отказался его принять, но приказал мне, Воровскому и Ганецкому совместно со шведскими товарищами запротоколировать это обращение»

(К. Б. Радек. В «пломбированном вагоне». Воспоминания о В. И. Ленине. В десяти томах. Т. 4. М.: Политиздат. 1990. С. 111).

И еще одно очень важное свидетельство К. Б. Радека. Он пишет, что Ленин и большевики отказались от услуг Р. Гримма и «поручили с нашей стороны дальнейшее ведение переговоров Платтену, который довел их добросовестно до конца. Все рассказы об участии в этих переговорах Парвуса не соответствуют действительности. Попытки Парвуса вклиниться в переговоры были Лениным отклонены, что не исключает возможности, что германское правительство запрашивало Парвуса об его мнении по этому вопросу» (Дейтели СССР и революционного движения в России. Энциклопедический словарь Гранат. М.: «СЭ», 1989. С. 606).

В июле 1917 г. В. И. Ленин писал, что к клевете на большевиков припугивают и Парвуса: «Именно большевики в Стокгольме на торжественном заседании при участии шведских левых социалистов категорически отказались не только разговаривать с Парвусом, но даже допустить его в каком бы то ни было качестве, хотя бы гостем» (ПСС. Т. 32. С. 425). 11(24) июля в «Письме в редакцию «Новой жизни» В. И. Ленин, Г. Е. Зиновьев и Л. Б. Каменев подчеркнули, что «всякий грамотный человек знает или легко может узнать, что ни о каких абсолютно политических или иных отношениях наших к Парвусу не может быть и речи» (ПСС. Т. 34. С. 6). 26 и 27 июля 1917 г. В. И. Ленин в газете «Рабочий и Солдат» опубликовал ответ прокурору Петроградской судебной палаты. О Парвусе он писал: «Гнусная ложь, что я состоял в сношениях с Парвусом, ездил в лагерь и т. п. Ничего подобного не было и быть не могло. Парвус в нашей газете «Социал-Демократ» был назван после первых же номеров парвусовского журнала «Колокол» – ренегатом, немецким Плехановым. Парвус такой же социал-шовинист на стороне Германии, как Плеханов социал-шовинист на стороне России. Как революционные интернационалисты, мы ни с немецкими, ни с русскими, ни с украинскими социал-шовинистами («Союз освобождения Украины») не имеем и не могли иметь ничего общего» (ПСС. Т. 34. С. 30).

Об отношении В. И. Ленина к Парвусу свидетельствует еще один факт. 2 февраля 1922 г. в «Известиях ВЦИК» была напечатана телеграмма из Варшавы, в которой излагалось содержание брошюры Парвуса «Дорога к хозяйственному спасению». В ней Парвус защищал захватнические планы немецкого империализма на Востоке, планы колониального порабощения народов нашей страны. Там, на Востоке Европы, – писал Парвус, – «открыта дорога для немецкого расширения, для немецкого могущества, для немецкой расчетливости». 4 февраля 1922 г. В. И. Ленин продиктовал по телефону секретарю ЦК РКП(б) В. М. Молотову для членов Политбюро следующее: «Предлагаю назначить следствие по поводу того, кто поместил на днях в газетах телеграмму с изложением писаний Парвуса. По выяснении виновного, предлагаю заведующему этим отделом Роста объявить строгий выговор, непосредственно виновного журналиста прогнать со службы, ибо только круглый дурак или белогвардеец мог превратить наши газеты в орудие рекламы для такого негодяя, как Парвус» (ПСС. Т. 44. С. 381). 11 марта 1922 г. Политбюро ЦК РКП(б) приняло постановление: «Признать печатание такой телеграммы неуместным, ибо она воспринимается как реклама Парвусу, и обязать редак-

ции партийных и советских газет от печатания таких телеграмм впредь воздержаться» (ПСС, Т. 44. С. 381).

О лицах, которые фигурируют как только речь заходит о «немецких деньгах» Ленина.

На первое место ставят Парвуса. Парвус, мол, давал деньги Ленину, большевикам. Оценку Парвусу дал В. И. Ленин в статье «У последней черты», опубликованной в Центральном Органе РСДРП газете «Социал-Демократ» 20 ноября 1915 г.: «Парвус, показавший себя авантюристом уже в русской революции, опустился теперь в издаваемом им журнальчике «Die Glocke» («Колокол») до... последней черты... Он лижет сапоги Гинденбургу, уверяя читателей, что «немецкий генеральный штаб выступил за революцию в России»... В шести номерах его журнальчика нет ни единой честной мысли, ни одного серьезного довода, ни одной искренней статьи. Сплошная клоака немецкого шовинизма... Господин Парвус имеет настолько медный лоб, что публично объявляет о своей «миссии» «служить идейным звеном между вооруженным немецким и революционным русским пролетариатом»... «Колокол» г-на Парвуса – орган ренегатства и грязного лакейства в Германии» (ПСС. Т. 27. С. 82–83). К германским шовинистам Ленин относил не только Парвуса, но и Ленча, Гениша, Грунвальда, относя к братии «социалистических» лакеев немецкой империалистической буржуазии (ПСС. Т. 27. С. 296).

Так все-таки Парвус (Гельфанд) А. Л. давал деньги В. И. Ленину, большевикам? Биографы Парвуса Земан и Шарлау приводят снова Парвуса, опубликованные в его заявлении «Мой ответ Керенскому и К^о»: «Почему вас, глупцов, так заботит, давал ли я Ленину какие-нибудь деньги? Ни Ленин, ни другие лица, которых вы называете, никогда не просили и не получали от меня никаких денег ни взаймы, ни в виде подарков» (Z. A. B. Zeman, W. B. Scharlau. The Intendant of Revolution. The life of Alexander Israel Helphand (Parvus). 1867–1924. London-New York-Toronto, 1965, p. 229).

А ведь Парвус присвоил 130000 золотых немецких марок, собранных им со спектаклей пьесы «На дне», и деньги забастовочного комитета петербургского Совета, которые он прикарманил. В 1906 году, перед поездкой в Америку, Горький посетил Берлин. А. М. Горький так пишет об этом: «К немецкой партии у меня было щекотливое дело: видный ее член, впоследствии весьма известный Парвус, имел от «Знания» доверенность на сбор гонорара с театров за пьесу «На дне». Он получил эту доверенность в 902 году в Севастополе, на вокзале, приехав туда нелегально. Собранные им деньги распределались так: 20 % со всей суммы получал он, остальное делилось так: четверть – мне, три четверти в кассу с.-д. партии. Парвус это условие, конечно, знал, и оно даже восхищало его. За четыре года пьеса обошла все театры Германии, в одном только Берлине была поставлена свыше 500 раз, у Парвуса собралось, кажется, 100 тысяч марок. Но вместо денег он прислал в «Знание» К. П. Пятницкому письмо, в котором добродушно сообщил, что все эти деньги он потратил на путешествие с одной барышней по Италии. Так как это, наверно, очень приятное путешествие лично меня касалось только на четверть, то я счел себя вправе указать ЦК немецкой партии на остальные три четверти его. Указал через И. П. Ладьяжникова. ЦК отнесся к путешествию Парвуса равнодушно. Позднее я слышал, что Парвуса лишили каких-то партий-

ных чинов, – говоря по совести, я предпочел бы, чтоб ему надрали уши. Еще позднее мне в Париже показали весьма красивую девицу или даму, сообщив, что это с ней путешествовал Парвус. «Дорогая моя, – подумалось мне, – дорогая» (Воспоминания о В. И. Ленине. В десяти томах. Т. 3. М.: Политиздат, 1989. С. 222).

В 1921 г. к Парвусу в Германию приехал И. П. Ладыжников и от имени А. М. Горького потребовал вернуть 130 000 марок. В пересчете это составило 35 тысяч золотых долларов + три с половиной процента годовых за 17 лет. И пригрозил уже не партийным, а уголовным судом. В 1922–1923 гг. А. М. Горьким было получено 26 тысяч долларов. Последний взнос поступил в феврале 1925 г. Парвус умер в декабре 1924 г. Долг до конца возвращен не был.

От Парвуса отмежевался в 1915 году и Л. Д. Троцкий.

В 1956 году были опубликованы германские документы, захваченные английскими войсками после разгрома гитлеровцев, «Germany and the Revolution in Russia», 1915–1918. London – Oxford – New York, 1956. В сборнике нет никаких фактов, не считая намека в одном из донесений германского министра иностранных дел фон Кюльмана. В нем говорится о средствах, затраченных на подрывную деятельность в России, и утверждается, что только с их помощью у большевиков появилась возможность воссоздать свой орган – «Правду». О том, что это явная фальшивка, свидетельствует уже тот факт, что донесение Кюльмана датировано 3 декабря 1917 г., т. е. почти годом спустя после февральской революции. Кроме того, это не оригинал, а машинописная копия. Германское правительство еще в 1921 г. официально сообщало, что не нашло в архивах своего Министерства иностранных дел никаких документов о финансовой поддержке большевиков.

Г. Катков предпринял попытку оживить эту версию в книге, вышедшей в 1972 г. («G. Katkov. Russia 1917. The February Revolution», London, 1972). В ней целая глава «Германская политическая интервенция», стр. 63–117, посвящена этому вопросу. Ни одного нового факта. Все те же ссылки на «донесение Кюльмана», «многозначительные» упоминания имен Парвуса и некоего Кескюлы, через которых якобы шло «субсидирование» большевиков. В своей слепой ненависти Катков договорился до утверждений, которых не позволила себе даже царская охранка. Он утверждает, будто все рабочее движение в России, начиная с 1915 г., субсидировалось и направлялось немцами. Нелепость подобных «аргументов» настолько очевидна, что их отметают и некоторые буржуазные историки. (A. Senn. Myth of German Money During the First World War. – «Soviet Studies», 1976, vol. 28, № 1, p. 11).

В 1957 г. в ФРГ вышла книга Вернера Хальвега «Возвращение Ленина в Россию в 1917 году». В 1990 г. на русском языке книга опубликована издательством «Международные отношения». В книге опубликовано 100 документов МИД кайзеровской Германии, хранящиеся в лондонском «Форин оффисе» и других западных архивах. В книге убедительно разоблачаются клеветнические обвинения против Ленина и его соратников в том, что они вернулись в Россию как некие германские «шпионы». Рекомендую почитать книгу А. Арутюнову и редакторам журнала «Столица».

Историк ГДР Арнольд Райсберг тоже пишет об этом: «Планом правительства Германии содействовали «кайзеровские социалисты». Социал-шовинист Парвус, бывший доверенным лицом министерства иностранных дел Германии, с молчаливого согласия министерства тоже предложил Ленину провести его контрабандой через Германию с помощью верного человека. Однако Ленин заподозрил ловушку и отказался вести переговоры с представителем Парвуса. Во время проезда Ленина через Германию к нему руководством германских профсоюзов был направлен социал-шовинист В. Янсон. Он с разрешения германских военных властей сел в поезд и, ссылаясь на то, что разрешение на проезд было выдано по ходатайству германских профсоюзов, потребовал свидания с Лениным. Янсон хотел говорить с ним о перспективах сепаратного мира между Германией и Россией. Поскольку Ленин и его спутники были убеждены, что в действительности Янсона заботили лишь дела германского империализма, они с возмущением отвергли его притязания» (А. Reisberg. *Lenin im Jahre 1917*. Berlin, 1967. S. 66, 67).

«Однако Парвус подготовил еще один трюк. Он убедил находившихся в Копенгагене руководителей СДПГ во главе с Эбертом и Шейдеманом задержаться с отъездом и попытаться переговорить с Лениным, как только тот прибудет в Мальме. Однако из этого тоже ничего не вышло; тогда немецкие партийные руководители вручили Парвусу письмо, которое уполномочило его вести переговоры с русскими от имени немецкой партии... «Парвус искал встречи с Лениным в Стокгольме, однако Ленин не пожелал разговаривать с социал-шовинистом» (А. Reisberg. *Lenin im Jahre 1917*. Berlin, 1967. S. 82; Арнольд Райсберг. *Ленин и немецкое рабочее движение*. Сокращенный перевод с немецкого Д. Э. Куниной. М., Изд-во «Прогресс», 1974, с. 184, 185–186).

Западногерманский историк и публицист Ф. Хитцер в книге «Под именем доктора Йорданова. Ленин в Мюнхене» пишет: «Об этой поездке до сих пор ходят различные рассказы, легенды и фальшивки, начиная с того, что большевиком-де поголовно подкупил германский Генеральный штаб, вплоть до нелепейшего рассуждения о том, что подлинными инициаторами Октябрьской революции были... германский кайзер и его военные и дипломатические советники. Подобные лживые инсинуации не редкость и сегодня» (стр. 356). «...Германское правительство не только рассчитывало на хаос в России, но и пыталось при помощи своей секретной дипломатии дискредитировать Ленина... Для этого вскоре нашелся и подходящий человек. Это был д-р Александр Гельфанд (Парвус)...» (стр. 362). «Ганецкий работал служащим в одной торговой фирме в Стокгольме, а Парвус был ее акционером. Один из маневров секретной дипломатии германского правительства, для которого Парвус с готовностью состряпал массу всевозможных «революционных организационных планов», заключался в том, чтобы выставить Ленина-революционера в качестве «ближайшего друга и единомышленника» Парвуса, которого большинство уже давно знало как сторонника «войны до победного конца» и подозревало в нем агента-provokatora. Этот маневр не удался, но попытки как-то оклеветать Владимира Ильича продолжались» (с. 364) В нашем распоряжении сейчас есть книга непосредственного организатора всего дела переезда В. И. Ленина и всей первой группы политических эми-

грантов через Германию и сопровождающего группу швейцарского социал-демократа Фрица Платтена «Ленин из эмиграции в Россию». Книга вышла в 1924 г. на немецком языке в Берлине, а в 1925 г. на русском языке в Москве. Но в 30-х годах была изъята и по сути дела запрещена. В предисловии к книге Н. К. Крупская писала: «Теперь, когда так тщательно собирается все, касающееся Ленина, необходимо было также собрать все документы, относящиеся к проезду через Германию. Документы эти заботливо собраны и опубликованы в данной книжке швейцарским коммунистом товарищем Платтенем, оказавшим тогда громадную услугу большевикам. Книга проливает полный свет на всю историю с «запломбированным вагоном» (Ф. Платтен. Ленин из эмиграции в Россию. «Московский рабочий», 1990. С. 25).

Считаем необходимым привести выписку из этой книги о Парвусе: «Мы вряд ли ошибемся, если на основании разоблачения Гардена будем считать, что Парвус играл в этом деле вполне определенную роль и оказывал в качестве эксперта по русским делам известное влияние на немецкое правительство и высшее военное командование в смысле благоприятного разрешения вопроса о пропуске русских революционеров в Россию через Германию»... Один из агентов Парвуса «...вступил в переговоры, о которых он давал знать Ленину. Ленин, страстно стремясь как можно скорее попасть в Россию, даже посоветовал назначить вторичное свидание. Во время этого свидания доверенное лицо этого Парвуса осмелилось предложить нужные средства для поездки. Обстоятельство это убедило Ленина, что посредник по этому делу – агент немецкого правительства, и он тотчас резко оборвал все дальнейшие переговоры» (там же, с. 61–62). «На вопрос, предполагал ли он, что кто-либо из русских сносился с немецкими властями, Платтен ответил, что он считает это невозможным; по крайней мере, в отношении тех лиц, с которыми он имел дело, например, в отношении Ленина, Зиновьева, Мартова он готов поручиться головою» (там же, с. 67).

Возникает все тот же вопрос: кто же финансировал возвращение В. И. Ленина в Россию? Где были взяты деньги?

До 10 марта 1917 г. Русское бюро ЦК РСДРП (б) послало перевод на сумму 500 рублей (В. И. Ленин. Биографическая хроника. Т. 4. М., 1973. С. 16). 2 или 3 апреля Ленин сообщил Цюрихской секции большевиков: «Мы имеем у *ж е* фонд свыше 1000 frs на поездки» (ПСС. Т. 49. С. 427). Это, видимо, была сумма, которую дали сборы и пожертвования, проведенные среди эмигрантов. 1 апреля 1917 г. Ленин обратился к Я. С. Ганецкому: «Выделите две тысячи, лучше три тысячи, крон для нашей поездки» (ПСС. т. 49. С. 425). Кредит в три тысячи франков предоставило правление швейцарской социал-демократической партии (Ф. Платтен. Ленин из эмиграции в Россию. С. 53).

Кроме того, еще одним источником финансирования большевистской партии был Карл Моор – старейший швейцарский социал-демократ. Незадолго до 1917 года он получил большое наследство и кредитовал многих социал-демократов. 24 сентября (7 октября) 1917 г. ЦК РСДРП (б) заслушал сообщение Н. А. Семашко о сделанном швейцарским социалистом К. Моором предложении передать в распоряжение ЦК некоторую сумму денег. ЦК постановил: «Предложение отклонить... ввиду невозможности проверить действительный источник предлагаемых средств» (Протоколы ЦК

РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. М., 1958. С. 69–70). И все же с К. Моором была достигнута договоренность о крупном денежном займе большевикам. В январе 1926 года, после того как специальная комиссия установила полную сумму долга за 1917–1918 гг., ему было возвращено 38430 долларов (около 200 тысяч швейцарских франков по тогдашнему курсу) («Коммунист». 1990. № 5. С. 64).

Заграничному бюро ЦК в Стокгольме 17(30) августа 1917 г. В. И. Ленин писал: «Не помню, кто-то передавал, кажись, что в Стокгольме, после Гримма и независимо от него, появился Моор... Но что за человек Моор? Вполне ли и абсолютно ли доказано, что он честный человек? Что у него никогда и не было и нет ни прямого ни косвенного снюхивания с немецкими социалимпералистами? Если правда, что Моор в Стокгольме и если Вы знакомы с ним, то я очень и очень просил бы, убедительно просил бы, настойчиво просил бы принять все меры для строжайшей и документальнейшей проверки этого. Тут нет, т. е. не должно быть, места ни для тени подозрений, наречаний, слухов и т. п.» (ПСС. Т. 49. С. 447). После Октябрьской революции К. Моор жил в Москве. Прочитанное письмо В. И. Ленин писал 17, 18, 20 и 25 августа (30, 31. VIII, 2 и 7. IX). Когда 24 сентября (7. X) ЦК принимал решение о предложении К. Моора, В. И. Ленин на заседании ЦК не был, он был еще в Финляндии. Видимо, после настоятельной просьбы Ленина личность К. Моора была проверена и перепроверена. И займ был сделан.

О Ганецком.

Ганецкий (Фюрстенберг) Я. С. (1879–1937), член партии с 1896 г., возглавлял в 1917 г. крупную комиссионную контору в Стокгольме, располагал значительными личными средствами. Телеграммы Ганецкого в Петроград были перехвачены русской контрразведкой. В телеграммах шла речь о денежных переводах, направляющихся из Стокгольма в Петроград. На их основании летом 1917 года было сфабриковано «дело» по обвинению Ленина в шпионаже в пользу Германии.

Ганецкого обвиняли в связях с Парвусом (Гельфандом) А. Л. 29 ноября (12 декабря) 1917 г., когда против Ганецкого было создано «дело», В. И. Ленин написал письмо «В ЦК РСДРП(б)», в котором писал: «По вопросу о Ганецком ЦК узкого состава принял решение *не назначать* его представителем в Стокгольме.

Значит, *отменили* предыдущее решение ЦК

Я предлагаю отменить это решение по следующим мотивам:

Какие доводы против Ганецкого?

Он известен с 1903 года, член ЦК поляков, работал долгие годы как цензист, мы видели в Кракове его работу, поездки в Россию и пр., видели его на всех съездах и пр. и проч.

Доводы только поход буржуазных клевет, крики Заславского.

Было бы прямо недостойно рабочей партии проявлять такую податливость интеллигентской сплетне. Пусть сначала *кто-либо* докажет что худое про Ганецкого, раньше мы не должны смещать его.

«Но Ганецкий торговал с Парвусом», – говорят «все». Ганецкий зарабатывал хлеб как *служащий* в торговой фирме, коей акционер был Парвус. Так мне сказал Ганецкий. Это не опровергнуто.

... Не установлено ни одного факта против Ганецкого... Недостойно рабочей партии руководиться такой податливостью сплетне. Если подающиеся сплетне товарищи «взволнованы», «обеспокоены», отчего бы им не *постараться* немного? Не лучше ли потрудиться найти истину, чем повторять сплетню? В самом Питере можно (если взволнованный товарищ желает потрудиться, а не решать без труда) найти *свидетелей* копенгагенцев, как и в Москве. Отчего анонимные обвинители Ганецкого из рядов нашей партии не сделают этого?? Такое отношение к отсутствующему товарищу, работавшему более 10 лет, верх **несправедливости**» (ПСС. Т. 50. С. 14–16).

Во время чистки партии В. И. Ленин написал 21 ноября 1921 г. рекомендацию Я. С. Ганецкому: «Знаю т. Ганецкого с 1903 года, когда он был представителем польской социал-демократии на нашем съезде партии. Знал его потом все время как польского цекиста. Близко наблюдал в 1912–1914 годах, когда мы вместе жили в Кракове. Тов. Ганецкий ездил оттуда неоднократно на нелегальную работу в Польшу, исполняя цекистскую работу и в эмиграции и в России. Вполне рекомендую в партию. Член ЦК РКП *В. Ульянов (Ленин)*. 21. XI. 1921» (ПСС. Т. 54. С. 30).

О Козловском.

М. Ю. Козловский (1876–1927) – деятель польского и русского революционного движения. Член с.-д. партии с 1900 г. В 1917 г. член исполкома Петросовета и ЦИК, председатель Выборгской районной думы. В июльские дни арестован Временным правительством. Затем освобожден. С марта 1918 по ноябрь 1919 г. председатель Малого СНК. Член ВЦИК. С 1922 г. на дипломатической и административной работе.

Письмо М. Ю. Козловского на имя «председателя Центрального Комитета Советов» (так в тексте) датировано 5 июля 1917 г. и оглашенное Козловским в тот же день на заседании ЦИК, было напечатано в «Листке Правды» от 6 июля 1917 г. В письме он заявлял: «... Не входя в политическую оценку этой гнусной клеветы, считаю необходимым как член ЦК Совета Р. и С.Д. сделать нижеследующее заявление: 1) Никаких отношений с кем-либо из агентов германского генерального штаба у меня не было. 2) На текущем счету в Сибирском или в каком-либо другом банке двух миллионов руб. я никогда не имел. Вся сумма имеющихся у меня на текущем счету денег не превышает нескольких тысяч рублей. 3) Получателем «немецких денег из Берлина на Стокгольм» или другим каким-либо путем я никогда не состоял. 4) Никаких телеграмм «политического или денежного характера» германским агентам я не посылал и от них не получал. Обращаясь в ЦК Советов Р. и С.Д., в Вашем, товарищ председатель, лице с настоящим заявлением, я вместе с тем выражаю полную готовность во всякое время дать Центральному Комитету Р. и С.Д. соответствующие и исчерпывающие объяснения в случае надобности в том» (В. И. Ленин. Соч. Третье изд., т. XXI. С. 331).

В нашем распоряжении есть воспоминания людей, которые вместе с В. И. Лениным ехали в Россию через Германию: Н. К. Крупской, Г. Е. Зиновьева, К. Б. Радека, Е. Ф. Усиевич и других. Не будем их цитировать. Считаю необходимым привести рассуждения Н. Суханова (Гиммер Н. Н.), меньшевика, члена Исполкома Петросовета и члена ЦИК I-го созыва. В книге «Записки о революции» он пишет: «Каждому понятно, что германские власти, идя

в данном случае навстречу интересам русских граждан, преследовали при этом исключительно свои собственные интересы: они, конечно, спекулировали на том, что русские интернационалисты в условиях революции расшатывают устои российского империализма, а затем оторвут Россию от грабителей союзников и толкнут ее на сепаратный мир... Русские интернационалисты-эмигранты отдавали себе полный отчет в настроении германских властей и по достоинству оценивали источник их милости. Они, разумеется, понимали – все без исключения – всю неловкость, все *невыгоды* проезда через Германию: они знали, что на этом построят свою скверную игру перед лицом темных масс именно те элементы, которые сами своими руками закрыли все иные пути на родину ее «свободным» гражданам.

Но, во-первых, цели русских интернационалистов не имели, по существу, ничего общего с целями германского империализма; и наши прибывшие через Германию эмигранты впоследствии доказали это на деле – всем содержанием своей пропаганды и своим отношением к сепаратному миру. Не заключая с германскими властями ни малейшего подобия соглашения, не принимая на себя заведомо никаких моральных обязательств, эмигранты-интернационалисты имели все основания игнорировать с чистой совестью мотивы и спекуляции берлинского правительства. А во-вторых, когда союзный и отечественный империализм решительно отказывал в законнейших правах русским гражданам, ограничивая добытую революцией политическую свободу, нарушая соглашение 2 марта, то не оставалось ничего иного, как прибегнуть к услугам империализма германского или совершенно отказаться от своих законнейших прав.

Проезд через Германию был *невыгоден*, так как запломбированные вагоны должны были стать под обстрел буржуазно-бульварной прессы и науськанной обывательщины; но он был выгоднее, чем отказ лидеров социалистических партий от всякого участия в мировых событиях и томлении за границей, как в темные времена николаевской реакции. Проезд через Германию был *одиозен*; но весь одиум без остатка должен быть снят с чистой совести эмигрантов и возложен на грязную политику слуг союзного капитала» (Суханов Н. Записки о революции. Берлин; Петербург; Москва. 1922. Т. 3. С. 7–18, 26–28).

На VI съезде РСДРП (б) Н. И. Бухарин во время обсуждения вопроса о неявке В. И. Ленина и Г. Е. Зиновьева на суд говорил: «Керенский... постарается оставить дело с внешней стороны. Основной документ – показания Ермоленко. А Ермоленко – шпион немецкого штаба. Затем Алексинский, который как охранник присутствует на допросе товарищей и которого не допускают в совет, называя его грязным. На этом суде будет ряд документов, устанавливающих связь с Ганецким, а Ганецкого с Парвусом, а Парвус писал о Ленине. Докажите, что Парвус – не шпион! Чтобы распутать все, нужны совершенно иные условия, а их в ближайшем будущем мы не будем иметь» (Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 года. Протоколы. М.: Госполитиздат, 1958. С. 34).

А. Г. Шлихтер высказался на съезде так: «На этом съезде нет с нами т. Ленина и нет надежды, что все будет исчерпывающим образом освещено. Может быть, это плохо, что мы так связаны, но это факт... Необходимо, что-

бы Ленин, и живя в подполье, давал свои указания... Защита наша, товарищи, состоит в том, что мы переносим тяжесть обвинения с плеч Ленина на плечи партии» (там же, с. 35).

27 июля (9 августа) 1917 г. VI съезд РСДРП (6) принял резолюцию «О невяке т. Ленина на суд». Вот ее текст: «Считая, что устанавливающиеся теперь приемы полицейско-охранных преследований и деятельности прокуратуры восстанавливают, как то признал и ЦИК Советов рабочих и солдатских депутатов, нравы щегловитовского режима; полагая, что при таких условиях нет абсолютно никаких гарантий не только беспристрастного судопроизводства, но и элементарной безопасности привлекаемых к суду, съезд РСДРП выражает свой горячий протест против возмутительной прокурорско-шпионско-полицейской травли вождей революционного пролетариата, шлет свой привет тт. Ленину, Зиновьеву, Троцкому и др. и надеется увидеть их снова в рядах партии революционного пролетариата. Съезд в то же время требует от ЦИК в целях разоблачения гнусных клеветников образования следственной комиссии из представителей всех революционных партий, которой только и может доверять пролетариат» (там же, с. 270).

Один из крупнейших английских историков XX века, классик западной советологии Эдвард Карр (1892–1982) в фундаментальном труде «История Советской России. Большевицкая революция. 1917–1923». Т.1, т. 2. М.: «Прогресс», 1990, опубликованном в Лондоне в 1952 году, заметил: «...после месяца тревожного ожидания и трудных переговоров, германские власти разрешили Ленину вместе с группой из 20 большевиков (в нее входили Зиновьев, Радек, Сокольников, Сафаров) приехать через Германию в Швецию в опломбированном железнодорожном вагоне. 3 апреля 1917 г. они прибыли в Петроград» (с. 74). И в примечаниях: «Это событие не было столь драматичным и мрачным, каким его потом представляли. Вскоре такую же поездку в тех же условиях совершила более многочисленная группа российских эмигрантов, в том числе меньшевики во главе с Мартовым» (с. 349).

А. Арутюнов пишет, что он изучал документы Эдгара Сиссона, изданные осенью 1918 г. правительственным комитетом общественного осведомления США под названием «Немецко-большевицкая конспирация» («Столица», с. 43). Документы вошли в историю под названием «Германско-большевицкий заговор». Ну ладно, это зависит от переводчика. В 1952 г. послом США в СССР был Джордж Фрост Кеннан. В связи с выпадами в адрес нашей страны он был по требованию советского правительства отозван. Он перешел на научную работу. Был профессором Принстонского университета. Он решил еще раз исследовать сиссоновские документы. Разыскал считавшийся утерянным оригинал и убедительно доказал их подложность. Он пишет: «Почти во всех документах положение дел представлено со столь вопиющей исторической неправдоподобностью, что по одной этой причине необходимо задаться вопросом, не следует ли признать их фальсификацией... Буквально на каждой странице изложенные в документах обстоятельства вступают в серьезное противоречие с общеизвестными историческими фактами» (J. Kennan The Sisson Documents. «The journal of modern history». 1956. Vol. 28, on. 2, p. 134, 137).

Об этих же документах высказался английский историк Роберт Кларк. Он пишет: «Прошло почти сорок лет, прежде чем эти документы были подвергнуты тщательной и беспристрастной проверке, и, учитывая их значение для дальнейшей биографии Ленина, необходимо сказать об этих документах несколько слов, прежде чем вести речь о той роли, которую они сыграли летом 1917 года.

Зимой 1917/1918 гг., в Петрограде находился Эдгар Сиссон, бывший редактор журнала «Космополитэн». За короткое время он собрал копии некоторых сфабрикованных Временным правительством компрометирующих документов, которые позже были опубликованы в США (Вашингтон) под заголовком «Германско-большевистский заговор». Несмотря на некоторые сомнения, в США документы были признаны подлинными. Одна из причин такого отношения к документам заключается в том, что американцы не хотели раздражать Временное правительство во избежание неприятностей для оставшихся в России соотечественников. Время от времени подлинность представленных Сиссоном документов ставилась под сомнение, но лишь в середине 50-х годов, когда в Вашингтоне был найден считавшийся утерянным оригинал, американский дипломат Джордж Фрост Кеннан убедительно показал их подложность. Кеннан привел многочисленные конкретные примеры и не оставляет сомнений в том, что фраза «связи шпионского характера» не может быть оправдана» (Роберт Кларк. Ленин. Человек без маски. Перевод с английского. Вып. II. М.: «Прогресс», 1989. С. 34–35). Р. Кларк делает вывод: «...с юридической точки зрения выдвинутые против Ленина обвинения, несомненно, представляются необидительными...» (там же). Такой беспристрастный свидетель, как Джон Рид писал: «Провокаторы и реакционеры подняли неистовый вой о том, что большевики – немецкие агенты, и во всем мире нашлись люди, поверившие этому. Однако Временное правительство оказалось не в состоянии подтвердить обоснованность этих обвинений: документы, якобы доказывавшие существование германского заговора, оказались подложными... (часть пресловутых «Документов Сиссона») (Джон Рид. Избранное. Книга 1. М.: Политиздат, 1987. С. 23–24).

А. Арутюнов пишет: «Как видим, все становится на свои места. Вырисовываются звенья преступной большевистско-германской цепи: немцы (Сведсон) – Парвус – Ганецкий – Суменсон – Козловский – Ленин. Алексинский и Панкратов оказались правы. Организатором и вдохновителем всей этой деятельности был политический авантюрист международного класса Владимир Ульянов (Ленин)» (с. 43).

Честные зарубежные историки доказали подложность сиссоновских документов. И не понятно, с какой целью через 74 года журналу «Столица» и А. Арутюнову понадобилось перепечатывать несколько фальшивых документов из коллекции 1917 года (см. Аким Арутюнов. Родимое пятно большевизма. «Столица», 1991, № 4 (10), с. 34–37). Для того, чтобы «поименно назвать руководящих деятелей большевистской партии, которые поддерживали секретные связи с германскими властями или их разведывательными органами, работали под руководством последних» (там же, с. 37). И далее идет список из 38 большевиков во главе с Лениным. И не приводится ни одного доказательства. Не приводится потому, что их нет. Нечего говорить о та-

ких мелочах, как арифметика. А. Арутюнов пишет: «Интересно, что в статье «Как мы доехали» (ПСС. Т. 31. С. 119) Ленин упоминает, что в Россию через Германию вернулись 32 человека. В Центральном музее В. И. Ленина в Москве висит список 30 вернувшихся эмигрантов. Куда же девались еще два человека? И кто они были? Уж не те ли, кто обеспечивал экстерриториальность вагона?» (с. 42). Отвечаю. Не те. Это был сын Зиновьева и сын одной бундовки Роберт.

Еще одно. А. Арутюнов пишет, что весной 1971 г. он встретился со своим научным консультантом М. В. Фофановой и она ему сообщила: «Вечером 6 июля у меня на квартире проходило совещание членов ЦК большевиков. Совещание уже подходило к концу, когда Ленин встал, взял со стола газету «Живое слово», несколько секунд стоял молча, а затем, повернувшись лицом к Сталину, сказал: «Если хоть один малейший факт о деньгах подтвердится, то было бы величайшей наивностью думать, что мы сможем избежать смертной казни». Рассказ Маргариты Васильевны ошеломил меня. И все-таки я долгое время не мог сослаться на ее слова – потому, что у меня не было доказательств. Теперь они появились. Я тороплюсь познакомить с ними читателя» («Столица», 1991, № 1. С. 40). В воспоминаниях М. В. Фофановой, опубликованных в 1956 г., нет сведений о том, что 6 июля В. И. Ленин провел на ее квартире совещание ЦК (Воспоминания о В. И. Ленине. Ч. I. М., 1956. С. 536–539). В пятитомнике воспоминаний, изданных в 1969 г. об этом тоже ничего не сказано (Воспоминания о В. И. Ленине. Т. 2. М., 1969. С. 445–448). В 1971 г. был издан сборник воспоминаний старых большевиков-питерцев «В огне революционных боев». В сборнике напечатаны воспоминания М. В. Фофановой «В. И. Ленин на Выборгской стороне в 1917 году» (с.15–33). Частично эти воспоминания перепечатаны в 4-м томе десяти томника воспоминаний о Ленине. Вот что там читаем: «Я поднялась на четвертый, последний этаж, где помещалась моя квартира (Сердобольская улица, угол Большого Сампсониевского проспекта, д. 1/92, кв. 41). За мной пришли Ленин, Сталин, Каменев и Лилина. Минут через 20–30 приехал Подвойский с Зиновьевым. Вскоре Подвойский ушел. В столовой состоялось совещание. Оно закончилось поздно вечером. Сначала стоял вопрос о том, что Ленин останется ночевать на конспиративной квартире, но затем этот вопрос отпал, и Владимир Ильич покинул квартиру» (Воспоминания о В. И. Ленине в 10 томах. Т. 4. М.: Политиздат, 1990. С. 297).

Не странно ли, что М. В. Фофанова вспомнила о пребывании Ленина на ее квартире только в 1971 году. Через 54 года. И еще и сообщила А. Арутюнову о том, что он говорил о деньгах. По воспоминаниям, на квартире у М. В. Фофановой «Ленин проводит узкое совещание членов ЦК РСДРП(б) по поводу июльских событий. Совещание обязывает Ленина оставаться на нелегальном положении» (В. И. Ленин. Биографическая хроника. Т. 4. М. 1973. С. 279). Возникает вопрос такого содержания. М. В. Фофанова – член партии с апреля 1917 г. Могла ли она быть допущена на узкое совещание членов ЦК? Ведь соблюдались принципы строжайшей конспирации.

После всего сказанного есть все основания утверждать, что деньги, асигнованные кайзеровской Германией на подрывную работу в России, к В. И. Ленину и большевикам не имеют никакого отношения.

Когда в 1921 г. Э. Бернштейн заявил, что Ленин и его товарищи получили от кайзеровской Германии огромные суммы денег, германский рейхсграф создал специальную комиссию, которая с немецкой педантичностью проверила все правительственные документы и официально заявила, что каких-либо данных, подтверждающих «разоблачения» не обнаружено (И. И. Минц. История Великого Октября. Т. 2. М.: «Наука», 1978, С. 86).

После окончания Второй мировой войны западные историки подготовили и в 1956–1957 гг. издали секретные немецкие документы за 1917 год. И снова ни одного доказательства, которое «уличало» бы Ленина в получении денег, найдено не было. Мы назвали основные издания и исследования зарубежных историков, и горькая ирония текущего момента состоит в том, что Ленина сегодня гораздо активнее соотечественников защищают зарубежные журналисты, ученые, писатели.

Затем, работая над книгой «Ленин в Цюрихе», А. И. Солженицын изучил все документы, относящиеся к «немецким деньгам» и установил, что в большевистском окружении действительно были германские агенты, что Парвус действительно получал крупные суммы от германской разведки. Но ни одного документа, доказывающего причастность большевиков к этим деньгам, он так и не смог найти. (Г. Бордюгов, В. Козлов, В. Логинов. Личность, доктрина, власть. «Коммунист», 1990, № 5. С. 64).

В последнее время предпринимается новая попытка оживить клевету на В. И. Ленина и большевиков по поводу «германских денег» с тем, чтобы распространить старую клевету на нынешнюю КПСС. Об этом свидетельствует письмо А. Серебренникова – издателя книжной историко-документальной серии «Телекс» (Джерси-Сити, Штат Нью-Джерси, США) от 7 февраля 1989 г., статья В. Солоухина «Расставание с богом», опубликованная в журнале «Огонек» № 51 за 1990 год, в которой он утверждает, что «...революционеры-экстремисты, приехав из эмиграции с огромными деньгами..., захватили власть» (с. 28), две статьи А. Арутюнова в еженедельнике «Столица» (№ 1 и 4 за 1991 г.). К ним относятся и утверждение израильской публицистки Доры Штурман в статье «Блуд на крови. Письма драматургу Шатрову», в которой она утверждает, что пораженческую пропаганду в 1917 году Ленин вел на немецкие деньги. Что это «якобы документально доказанный мировой исторической наукой факт» («Литературная Россия», 1990, № 14, 15. IV. 1991 г., с. 9).

Мы построили доказательства того, что никаких немецких денег у В. И. Ленина не было на исследованиях зарубежных ученых, историков, политологов. В заключение приведем еще свидетельства трех важных действующих лиц из 1917 года.

Бывший начальник Петроградского охранного отделения генерал-майор Глобачев, которого вызвали для показаний, заявил: «Таковыми сведениями, чтобы Ленин работал... на германские деньги, охранный отдел, по крайней мере за время моего служения, не располагало». Совершенно неожиданно для следствия и бывший начальник контрразведки штаба Петроградского округа полковник Якубов также заявил: «Мне ничего не известно о связи Ленина и его единомышленников с германским генштабом, а равно я ничего не знаю о тех средствах, на которые работал Ленин».

Что же касается опытного юриста-чиновника, старого судейского профессионала П. А. Александрова, которому было поручено следствие, то, как писал он позднее, проведя многочисленные допросы и экспертизу улик, представленных контрразведкой, он пришел к твердому выводу о «неосновательности этих улик», о «необоснованности обвинения» и подготовил постановление «об освобождении всех до одного обвиняемых». На том и закончилась первая серия «остросюжетного» фантастического фильма о «немецком золоте» и «пломбированном вагоне» («Коммунист», 1991, № 5. С. 25 (Логинов В.)).

История давно все это опровергла. Напрасны потуги любителей «сенсационных разоблачений». С Лениным можно не соглашаться. Можно спорить. Можно критиковать. И давайте будем делать это. Только с аргументами в руках. С фактами. С доказательствами. Только так будем идти к истине, к правде. Но не нужно фальсифицировать В. И. Ленина потому, что все эти попытки подтверждают мысль В. И. Ленина о том, что «политическая невоспитанность россиян сказывается, между прочим, в неумении искать точных доказательств по спорным и важным историческим вопросам, в наивном доверии к восклицаниям и выкрикам, к заверениям и клятвам заинтересованных лиц» (ПСС. Т. 23. С. 306).

НАШІ АВТОРИ

Бабічева Олена Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Берестень Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Білополий Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Вєтров Радій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (Львів)

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Зборець Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Книш Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломосць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кондратюк Тимофій Миколайович – доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кондратюк Лідія Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кривий Іван Опанасович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кривошеєва Лідія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (Запоріжжя)

Кузьменко Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету

Лазебник Валентина Іванівна – завідувач відділу Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. Яворницького

Левін Олег Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Михайлюк Олександр Володимирович – доктор історичних наук, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрного університету

Назарова Євгенія Пулатівна – аспірант кафедри історії України Запорізького національного університету

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародного права, декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Пушкін Віктор Юхимович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету

Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Рошко Марія Володимирівна – вчений секретар Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького

Руденко Станіслав Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету

Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Сігалова Наталя Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та світової політики Київського славістичного університету

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Щурко Олена Михайлівна – кандидат політичних наук, викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (Львів)

Яценко Віталій Яковлевич – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ	5
<i>Сіталова Н. О.</i> Формування програмних засад діяльності південноукраїнських організацій соціалістів-революціонерів...5	
<i>Коломоєць Ю. І.</i> До питання про формування в Швейцарії центру російської політичної еміграції у ХІХ – на початку ХХ ст. 10	
<i>Шляхов О. Б., Лазебник В. І.</i> На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. 17	
<i>Сарнацький О. П., Кузьменко В. В.</i> Використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини.....31	
<i>Берестень Ю. В., Левін О. Л.</i> Німецькі колоністи та меноніти Півдня України у пошуках політичної ідентичності та орієнтації: вибори до І Державної думи.....42	
<i>Мороз В. І., Рошко М. В.</i> Російські ліві соціал-демократи напередодні і у роки Першої світової війни (1912–1917 рр.)...54	
<i>Савченко О. І.</i> Українська соціалістична періодика в Канаді у роки Першої світової війни 58	
<i>Кривошеєва Л. М.</i> Союз визволення України: формування політичних основ української державності.....69	
<i>Назарова Є. П.</i> Діяльність політичних партій національних меншин півдня України в умовах Першої світової війни (1914 р. – лютий 1917 р.).....77	
<i>Михайлюк О. В., Бабічева О. С.</i> Продовольча проблема та соціально-політичне життя Катеринославщини в першій половині 1917 р. 90	
<i>Яценко В. Я.</i> Участь політичних партій у муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р. 100	
<i>Ветров Р. І., Зборець С. В.</i> Про чисельність меншовиків в Україні у 1917–1924 рр..... 114	
<i>Романець Н. Р.</i> Нові акценти у репресивній політиці радянської влади в українському селі у 1933–1936 рр. 121	
<i>Нікілев О. Ф.</i> Політика економії ресурсів за часів М. Хрущова та результати її втілення у сільському господарстві України 131	
<i>Білополий В. В., Руденко С. Г.</i> Соціальні та політичні трансформації українського суспільства за роки незалежності 137	

<i>Гула Р. В., Щурко О. М.</i> Маніфест освіченого консерватизму «Право і правда» М. Міхалкова як спроба відродження та трансформації монархічної ідеології в Росії на сучасному етапі.....	145
<i>Кондратюк Т. М., Кондратюк Л. Ф.</i> Українсько-польський діалог у світлі євроінтеграційної перспективи України	155
РЕЦЕНЗІЇ	163
<i>Книш Г. М. В. Ф.</i> Солдатенко. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки	163
<i>Кривий І. О., Дяченко О. В. В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко.</i> Українське питання в роки Першої світової війни.....	167
СПОГАДИ.....	176
<i>Пушкін В. Ю.</i> Людина яскрава і незвичайна (Спогади про професора А. М. Черненка)	176
З НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ.....	177
<i>Поляков С. І.</i> «Захистити ім'я та справу Леніна»: замість передмови.....	177
<i>Черненко А. М.</i> О Ленине – правду. Ответ клеветникам	188
НАШІ АВТОРИ.....	220